

Г. Васківський.

Самотній.

Феєрія.

До ґрунту.

==== Київ, 1912 г. ====

Друкарня 1-ої Київськ. Друкарськ.
Спілки. Трьохсвят. 5. Телеф. 10-69.

САМОТНІЙ.

Василь Гнатович Горбенко їхав залізницею додому. Уже лишилась одна тільки станція. Перш було, як підїздив до рідної місцини, його завше брала нетерплячка, щоб скоріше скінчилась подорож. Ще поки був хлопцем, а потім молодим юнаком, то лічив навіть хвилини або телеграфні стовпи. Як став старим, то уже не робив цього, а все-ж таки частенько поглядав на годинника, дививсь у вікно і з радістю впізнавав знайомі місця. А тепер було тільки нудно й нецікаво... Що буде потім, хто виїхав на станцію? — Хіба не однаково... Втомила дорога, втомило життя. Відпочить би. Та не так, не на час, а навіки відпочить. Цього невиразно, але неодступно хотів „великий розум“, те несвідоме, що завше буває щирим. А „малий розум“ все чогось шукав, хоч і мляво, але все питав:—чого це так сумно, чого не цікаво.

І відповідь була одна. Того, що перш їздив він на час, а тепер на завше, до могили. Тепер він, старий ветеран, їде доживати останні дні.

І будуть вони сірі, сумні, без всякого змісту,—так... якесь нидіння. І як тільки це виразно ставало перед свідомістю, вона не згожувалась,—без обурення, тоскно, і мляво, і шукала виходу, іскри надії, а їх все-таки не було.

Поїзд зупинився на маленькій станції. Тут треба злазить. Та скоріше, бо поїзд стоїть недовго. З'явилась якась турбота. Чи то-ж то виїхав хто-небудь за ним на станцію, чи прийдеться брать візника? Василь Гнато-

---

вич швиденько бере свій чемодан і подушку і виходе з вагону.

А ось і Юхим стоїть на платформі і заклопотано дивиться на всі боки, когось шукаючи очима.

„Юхиме, іди сюди“, гукає Василь Гнатович.

Юхим зрадів, підходе до свого пана, бере його збіжжя і несе до брички. Коні тихо стоять, прив'язані до паркану. Вони здаються тут Юхимові далеко меншими і не такими гарними як дома. Так собі, звичайні-сінькі коні. І він сам немов поменшав, став непомітним. Та й пан не такий, яким він собі його уявляв, коли їхав на станцію. Низенький, сухенький дідок—навіть понижчав проти торішнього. І чого тільки стара пані підняла таку метушню, коли ждала його.

Коні рушили від станції і побігли вузенькою доріжкою.

Кругом широко—широко, скільки око хвате, розлягалась пашня: полове жито, матово-зелений овес з довгим волотом... іноді біліла гречка. З одного боку видно було гай. Ще стояв глибокий ранок. Небо на сході було червоне. На пашні, на траві висіла роса і давала всьому тмянний відтінок.

Коні бігли швидко і дружно. Вони тепер здавались Юхимові не такими, як на станції, а стрункими і гарними. Іч, як гне до землі шию вороний. А шия блищить, грива рівна, розчісана. Юхим міцніше натягує віжки, посмикує ними і почуває себе дужим і показним.

І пан теж, як пан,—яким він знав його завше. Василеві Гнатовичові, як і перш, було сумно і нецікаво. Згадувалось, що колись він, їдучи додому, завше милувався з степу і зеленої пашні. А тепер все це здавалось таким чужим, незрозумілим. Було трохи холодно і хотілось у що небудь загорнутися.

У голові ще стояв шум: лунав людський гомін, стукотіли колеса залізниці. Неясно впливали одна за одною перші думки... А на сході небо робилось все червонішим і червонішим. Засяло ясным світом верхів'я дубового гаю. Ось уже і виглянуло із-за високого жита сонце. Зацікавлено поглянуло на ниви. І засміялись до його зелений овес і високе жито, покриті чистою росою. Все заблищало, ожило. Радісно заспівали птахи.

— Вже і сонце зійшло,—весело сказав Юхим.

Василь Гнатович поглянув на схід. Сонце червоне, велике, здалось йому чужим і холодним.

Незабаром вїхали в лісок. Тут було кально. В деяких місцях стояли невеличкі калюжки. Юхим ще дужче посмикував віжками. Коні бігли ще швидче, розбризкуючи кальну воду.

Доїхали до крутої гори. Тут уже треба тихше. Скоро й домівка. Важко осідаючи на задні ноги, коні спустили бричку з гори. Наприкінці вони швидко побігли. Бричка обігнула ріжок левадки з шелюгом, заторохтіла, переїзжаючи через гребельку. Тут зразу з-за лози виглянула оселя, широко, без ладу розкинута над яром між вітистими деревами. З під високих старих берестів білів невеликий будинок з залізною покрівлею. Бричка покотилась по мнякій, вохкій землі і підїхала до воріт. Серце Василя Гнатовича несподівано зтиснулось. Здавалось, що ось розв'язується лантух, і його туди всунуть і зашморгнуть. І не хотілось, тоскно не хотілось цього. Блиснула навіть думка їхати назад. Божевільна, зовсім неможлива думка. А Юхим уже зліз з козел і побіг відчинять ворота. Потім взяв коренного за уздечку і повів коней у двір. З ганку швидко, не твердими ступнями, вийшла на зустріч старенька, одягнена в небагату панську одягу, жінка. Коли бричка зупинилась, жінка підійшла до неї.

„Здрастуй, Василю“ з якоюсь жалістю привіталась вона до брата.

Він важко зліз додолу і поцілувався з сестрою. І якось зразу почув себе хворим—хворим, зовсім розбитим. Метушливо тупаючи коло брата, вона обняла його і повела в хату. Вона немов давно вже ждала його. Здавалось, до цього часу він десь далеко, кидаючись із боку в бік, марно шукав чогось. І тепер він прибув в тиху пристань, хоч прибув уже виснажений, з загубленою надією... В хаті піднялось метушіння. Василь Гнатович думав було спинить сестру, а потім рішив, що це марно—все рівно нічого не вийде. Він сидів на м'якій канпці, стомлений, безсилий. Все було для його як в тумані. На хвилину підсідала до його сестра. Про щось його питала, з такою ласкою і турботою. А потім живо схоплювалась і тупотіла на куховарню, щось там приказувала, когось докоряла і надзвичайно хвилювалась. А в куховарні теж бігали із кутка в куток, грюкали дверима, вибігали на двір, у льох. І трудно було розібрати, чого було більше в цьому метушінні — радості, чи клопоту і серця. Незабаром на столі стояв уже самовар і свіжа сельська їжа. Клопоту якось поменшало. Катерина Гнатовна усілась недалечко від брата і пила з ним чай. Вона пильно, як за малою дитиною, стежила, як він їв, наливала йому чаю і все припрошувала його, щоб він попоїв з тієї, або другої мисочки, докоряючи, що він мало їсть. Якесь ніби побожне відношення до брата, змішане з ніжною матерньою любов'ю, почувалось у всьому цьому.

Василь Гнатович, щоб не образить сестри, їв через силу, пробував і того, і сього з наставленої на стіл страви. Катерина Гнатовна була задоволена і почала розпитувати брата про його життя.

„Надовго-ж це ти, Васю, приїхав?“ спитала вона і вся перейнялась увагою, слухаючи, що скаже він.

— Та мабуть надовго. Тут і зостанусь. Уже не буду служити.

„Що-ж тобі пенсія буде?“

— Буде і пенсія.

„От і добре... Годі вже тобі служити... Відпочити треба... Тут у нас гарно“.

Слова далі не йшли з її уст, а він мовчав і думав щось своє. І зразу наступило розчарування. Так було і перше. Мало не що року, як тільки наставало літо, приїздив він з далекого далеку в рідне село. Вона ще місяців за три починала ждати його. Чепурила кімнати, пеклувалася коло напйтків та наїдків і марила про те, як вона розмовлятиме з ним щиро, по рідному. Обмірковувала кожну фразу, що скаже йому. Але приїздив він, і всі її мрії розлітались. Виходило зовсім не так, як вона думала. Ставало очевидним, що життєві шляхі їхні розійшлись далеко між собою; що в кожного з їх відмінні думки й почуття. Що-ж? вона хоч і сестра його, а неосвічена людина,—тільки й знає, що своє хазяйство; а він професор, учений. Про віщо-ж йому й розмовляти з нею, з простою бабою? А все-ж таки завше лишалась на душі досада. Можна було-б знайти хоч одне ласкаве, щире словечко. Особливо було досадно тепер. Приїхав зовсім, буде жить з нею, і не хоче сказати, що у його на серці, про що він дума.

Василь Гнатович бачив, що почувала сестра. У його було таке боляче бажання сказати їй що-небудь ласкаве, щире. Він напружував свою думку і все марно, марно—потрібні слова не з'являлись... А мовчання було таке нестерпуче.

— Ну, як тут у вас урожай?—спитав він, хоч і бачив, що це зовсім непотрібне питання.

— Та нічого,—тихо відповіла вона.—Може ти, Васю, заснеш?

— Та засну. В дорозі зовсім не спав.

— Тобі в хаті послать?

— Ні, я піду в садок.

— Василь Гнатович пішов в садок. Слідом за ним дівчина покоївка понесла подушку. В саду, прив'язаний до двох старих яблунь, висів гамак. Ще давно колись Василь Гнатович купив його і літом відпочивав на йому, або читав що-небудь. І з того часу перед приїздом його завше вішали в саду гамак. Дівчина положила подушку і зупинилась подивитись як уможувався Василь Гнатович. Їй було чудно і навіть смішно, що старий, поважний з погляду пан загойдався між деревами, як дитина у колисці.

Василь Гнатович лишився сам. Подихав легенький вітрець. Листочки високих вікових берестів тихо шелестіли. Потроху гойдалися верхні віти старих яблунь. А внизу все стояло нерухоме. Василь Гнатович простягся на гамакові і хотів заснути. Закрив очі. Ні, не спиться. Нерви такі напружені. Лист шелестить і занадто дуже віддається в ухах. Внизу, в траві, застрекотав коник... Так голосно... Василь Гнатович перевернувся на другий бік. Мабуть не заснуть. Такого багато кругом згуків. Він розплющив очі і почав прислухатися. В сусідньому гаї кувала зозуля. На берестку, десь високо, прокричала вивільга. Сміливо спитала про щось дуже цікаве. І ніхто не відповів на її питання. Вона перелетіла на другу гіляку і знову спитала. Тепер теж ніхто не відповідав їй, і вона замовкла. Про щось своє веселе щебетав, літаючи з дерева на дерево, якийсь, видно невеличкий

птах. Внизу у самому яру журливо і прозоро турчала жаба. Десь заспівав півень. Жіночий голос гомінко зкликав курей, розтягаючи і піднімаючи в гору останні ноти.

Кругом йшло життя... Таємниче, незрозуміле, зовсім чуже для старого професора, що приїхав сюди доживати свої похмурі дні.

Василь Гнатович повернувся на спину, думав так заснути. Потім швидко встав і сів на гамакові. Нудно, пусто на душі, нема в їй змісту, ніякої мети. Чується тільки, як в старому тілі відбуваються фізичні процеси мляво і образливо. Василь Гнатович посидів трохи і пішов на гору,—так, без всякої мети... Поглянув на дику грушу, високу і гилясту, перейшов до перелазу. Зупинився на хвилину. Іти чи не йти? поставив одну ногу... другу... важко переступив через перелаз. Пішов до невеличкої старої клуні. Байдужими, зтомленими очима подивився на стару продрану лісу, на криві присохи, що дуже похилились і ледве-ледве держали на собі покрівлю. Цвіринькнув горобець і вилетів з клуні у ворота. Василь Гнатович ввійшов в середину і подивився вгору. Через продрану крівлю проглядувало небо. Клуня була стара, і була в їй захована якась думка.

Вона ждала смерти, але тихо, покірно і без ремства. Василь Гнатович постояв трохи і пішов до сарая, такого-ж старого, як і клуня. Тут валялася солома, пахло товариачим гноєм. Василь Гнатович пішов далі, на низ. Недалеко, на городі, сапали дівчата і співали. Тихенько дуже в лад. Праця здалеку здавалась легкою і привабливою. Немов заздрість ворухнулася в душі професора. Як автомат, він пішов на низ і несподівано, мимо волі, дійшов до хати. Знову йти в хату? Не хочеться: так нудно. Вернутись? Він постояв і пішов.

Так ти і не спав, Васю?—спитала сестра.—Лягай у кімнаті, може заснеш.

Він знав, що не засне, а все-ж таки ліг. Поворочавсь, поворочавсь, знову пішов на двір. Без мети ходив він по де-кілька разів до сараїв, до клуні, ходив у садок і знову вертався відтіль. І на душі було мляво, пусто і нудно. З'явився млявий, безсилий страх, що так буде і далі, надовго. А поверхова думка заспокоювала тим, що всьому винна утома від подорожі, що він відпочине і візьметься за працю.

На другий день старий професор попрямував у свій гай. Дорога йшла яром. То там, то там люде косили траву. Василь Гнатович завше не любив зустрічатися з селянами,—особливо, як вони робили. Ніби соромився їх. Здавалось, що вони чужі, і вкупі з тим і самі близькі для його люде. Для їх закрита його душа, а за те відкрита одна якась частина її,—і певно не краща. Що властиво відкрите, він не думав про це, але дуже соромився і навіть боявся селянських очей Нічий суд не був для його такий страшний, як суд селян,—простий і безповорітний. Через це він обходив їх далекими стежками, аби тільки пройти непомітно для їх. Ось уже не стало видно косарів. Василь Гнатович пішов спокійніше. По обидва боки дороги зеленіли гаї. В балочках, на прогалинах, майоріли квітки. Починала цвісти липа. Уже було чути її тонкий, ніжний, невимовно-приємний пах. І знову Василеві Гнатовичові прийшла думка, що все це повинно здаватись прекрасним. Та чого-ж тільки йому все таке байдуже? Невже від старости? Невже він розпадається, як труп?.. Ось уже недалеко і його гай. Ніби зацікавленність ворухнулась в душі. Чи побільшали дерева. Які тепер стали молоденькі осички,

---

що засіялись так густо у балочці? Він з цікавістю наближався до свого лісу. Почулось човгання кос. Незабаром Василь Гнатович побачив на низу, у своєму лісі, косарів, котрі косили траву. Це з ними прийдеться здоровкатись, говорити? Треба вернутись назад. А може вони вже заримітили його? Тай сором бути таким легкодухим. Треба побороть себе. Він зробив над собою зусилля і пішов у свій гай. Скоро він порівнявся з косарями.

Здрастуйте,—привітався він до їх.

— Здорові будьте, пане.

Не зупиняючись він пішов на гору. Тут все було знайоме, будило давні спомини. Ось стара липа. Віти її широко розходяться вниз, а вгорі зіходяться все вужче, і вужче, поки не закінчуються струнким, як у кипариса, верхів'ям. Як часто він ще хлопцем, збираючи суніці, ховався тут від дощу... Густо розрослась ліщина. Колись її було менше. Він ходив сюди зривать оріхи. Ходив не один, а з селянськими хлопцями. Було так весело. Він тоді не був таким самотним, як тепер. Василь Гнатович сів на товстий дубовий пеньок, відпочив трохи і пішов назад. Коли він спускався на яр, то побачив, що косарі перестали косить і видко ждуть його, намагаючись щось йому сказати.

Чого їм треба?—незадоволено подумав він і тихою ходою пішов на низ. Косарі мнялись: ніхто не наслідювався першим говорити до пана, похмурого і непривітного. Василь Гнатович уже поминув косарів і пішов далі.

— Пане, а ми хотіли вас про щось спитати,—одніковости занадто голосно і ніби весело сказав кремезний косарь.

Василь Гнатович зупинився.

Про віщо-ж ви хочете мене спитати?—сказав він несподівано для себе просто.

— Та то ми чули, що наче-б-то ви уже зовсім приїхали до нас, не будете служити. Так чи правда це, чи тільки так, люде на вітер язиками плещуть?

— Ні, це правда. Я вже служити не буду.

— І теж ми чули, що вам і пенсія вийшла.

— Вийшла і пенсія.

— Та мабуть ще й пенсія не мала?—спитав кремезний дядько.—Чого доброго, мабуть рублів з тисячу.

— Ні, більше.

— Більше!—Дядька вразила така несправедливість і він не втерпів висловити це.—Добро панам. Роботи ніякої, жалування велике; та ще під старість і пенсія така... Ні, таки пуцу свого Хвенька на легкий хліб. Хоч у писарі або у Петрівську школу учитися віддам. Може таки коси не тягатиме, як я оце тягаю. А в його-ж таки голова не клоччям набита.

— Е, шкода твоє діло,—зауважив горловим тонким голосом старенький уже чоловік. Гляди, щоб з легкого та не вийшло на важке... Куди вже нашому братові до науки?.. Писарем, то може й так, як що встряне в волость. А що до науки, так на це треба грошей. Дурно учить не будуть.

Чого-ж не будуть. Коли учитиметься добре, то будуть,—для чогось сказав Василь Гнатович, хоч і знав добре, що дядько запевне не віддасть свого сина в школу.

Незабаром він попрощався з косарями і пішов додому. Дорогою все згадувались косарі, розмова про службу, пенсію, про хлопця, що чоловік хотів би пустити на легкий хліб. Все це здавалось натуральним: і важка праця селян, і скарги на неї, і те, що він, Василь Гна-

---

тович, вільний від цієї праці. Десь глибоко, але міцно сиділа думка, що селяне—це люде иншої породи, що їх доля—важка праця. Неприємно було тільки те, що вони мають якусь заздрість і якусь ніби ворожнечу до його, Василя Гнатовича.

Через тиждень, як приїхав Василь Гнатович, прийшла його бібліотека. Він ожив: метушився коло книжок, роставляв їх на полицях в окремій кімнаті. Іноді сідав на стілець проти полиць і дивився на книжки закоханими очима. Все тут було йому добре знайоме.

Досить було кинуть погляд на яку небудь книжку або на кінчик старинного рукопису, старий професор уже вгадував, що вони містили в собі. Надія ожила в його душі. Він був навіть певен, що бібліотека дасть зміст його життю, розжене нудоту безглузлого животіння. Василь Гнатович взяв одну книжку, другу. Перегорнув де кілька сторінок. Ні, нехай уже завтра. Можна буде взятись уже до праці як слід, систематично. Може ще вдасться тут на волі серед цієї тиші написати який науковий твір. Але й на другий і на третій день Василь Гнатович не сів за працю. Треба було себе примушувать, і на це не хватало вже сили. Зовсім несподівано счезла кудись давня стара звичка до роботи, загинула та сила, що спонукувала сидіти над книжками, формувати в систему свої і чужі думки... Праця здавалась непотрібною, не було видно для неї розумної мети. І знову потекло життя Василя Гнатовича так же одноманітно і нудно, як і перш. Хотілось до людей. З'явилась уже думка покинути село і їхать в місто. А головне—людей, хоч кого-небудь, з ким би можна було одвести душу. Згадувалась довга низка студентів, що слухали його лекції, товариші професори, і робилось образливо, що всі забули його; він тепер такий самотній, нікому непотрібний.

Раз до Василя Гнатовича прийшов учитель сельської школи, молода ще людина, пройнята ідеєю українства. Він ішов до старого професора, як до якого пророка, надіючись, що той може зразу внести світло в його молоду душу і зробить ясними темні питання, що їх ніяк не розв'язать власними силами.

Хвилюючись увійшов він у двір, —вже думав навіть вертатись назад. Але коли переступив поріг хати і побачив перед себе старенького, мало помітного чоловічка, зразу зробився спокійним. Було навіть розчарування, такою мізерною здалась йому вся постать Василя Гнатовича. Почалась розмова. Юнак балакав про народню темряву, про те, як важко живеться народові, що він загубив навіть національну свідомість і що треба будить її, розганяють темряву, бо незабаром буде вже пізно, що він, учитель сельської школи, хоче взятись за це діло, читати селянам користні книжки, та не знає, що власне читать і просить поради у старого професора.

Василь Гнатович холодно слухав те, що балакав учитель. Це здавалось йому таким чужим, якоюсь чудною, незрозумілою забавкою. А проте в словах юнака йому чулась якась сила, запевненність.

— Я не знаю що вам і порадити,—сказав він.—Сам я правда працював по історії, але головним чином по історії Московської держави. Моя головна праця „Писцовыя книги временъ царя Михаила“... Та, по правді сказать, я і не вірю в українофільство. Проти історичного процесу не підеш. Ми бачим, що наша інтелігенція все більш і більш денационалізується, сам народ прагне до великоросійської культури, залишає свою мову, звичаї—і нічого проти цього не вдієш. Так діється через непохитні закони історії. Не смію нав'язувати вам

своїх думок, а по моему тут нема нічого поганого. Коли міцніше з'єднаються дві галузі одного народу, то від цього тільки виграє культура.

Нарешті він дав юнакові де-кілька монографій і курсів історії, і той пішов додому зовсім розчарований, з розпукою в душі.

Василь Гнатович де-далі почував себе все більш і більш самотним, відірваним зовсім від людей, непотрібним і забутим. Від нудоти він почав цікавитись тим, що робилось в їх хазяйстві. Вела хазяйство сестра. Вона по цілих днях метушилась, лаяла робітниць, часто була схвильована. Вона зовсім не вірила в те, щоб у селянина була совість, вважала селян безчесними, що так і дивляться, як би обдурить, украсти. Скільки не роби їм добра, вони віддячать тобі злом. Василь Гнатович і раніш часто чув від неї такі речі, але не звертав на їх уваги. Тепер від нудоти він став дослухатись до їх. Тепер сестра частіш всього хвилювалась і сердилась за спаші. Раз Василь Гнатович пішов на поле, щоб подивитись, чи правду каже сестра. Поле лежало коло селянського лісу. Коли Василь Гнатович підійшов до його, то побачив штук десяток скоту, що пасся у гречці. Недалеко були пастухи. Де-які лежали на землі і про щось розмовляли, а де-які поменші у щось гралась. Побачивши Василя Гнатовича, вони миттю кинулись до скоту. Хапаючись, вони вигонили його з пашні. Скот не хотів виходить з поля, огинався, хапав гречку, вириваючи її з корінням; а пастушки скілька сили стьобали його батогами, гейкали і здавались дуже наляканими. Василь Гнатович пройшов повз їх і нічого їм не сказав. Все це його дуже зхвилювало.

Він ішов і думав про те, який, справді, нечесний

народ. Коли він відійшов далеченько, у його з'явилась думка, що пастухи може знову загнали скотину у гречку. Йому сором було вертатись назад, але він перемиг себе і все таки вернувсь. Справді, здалеку він побачив, що пастухи знову пасли скот у гречці. Василь Гнатович страшенно обуривсь.

Хотілось вернутись, накричать на пастухів, зайнять скот, але щось утримувало його від цього. Обурений, він повернувся і пішов далі, на яр, думаючи про те, що неодмінно треба послати робітника, щоб він загнав скот... Загнать і ні за що не віддать без плати. Обурювало його не те, що пастухи робили шкоду, а те, що вони ніби користувались з його і сестриної, як йому здавалось, добрости.

Значить правду каже сестра, коли називає селян невдячними, нечесними. Бач, не погнали пасти у велику панську якономію, бо там об'їзчики; не погнали і до якого дукаря селянина, бо знають, що той, заставши у шкоді, не помилує. Повний образливих думок, Василь Гнатович зійшов вниз, на яр. Там був його луг: росла гнучка, висока лоза, зеленіла свіжа отава. Вона була ніжна —ніжна, і луг здавався зеленим оксамитовим килимом.

Василь Гнатович попростував до дороги, що була по тім боці лугу. Проходячи коло лози, він зовсім несподівано почув недалеко від себе згук од рвання трави і жмакання скотини. Дуже розсержений він швидко пішов кругом лози, без ясного наміру і думки, повний тільки одного гніву. Зробив кроків десять і обігнув лозу. Зовсім близько від його стояв старий дід з підігнутими слабими колінами, і держав на налигачі корову. Дід здригнув і не рушав з місця, коли Василь Гнатович підходив до його.

— Чого ти тут, діду, пасеш? Хто тобі дозволив?—суворо і сухо спитав його Василь Гнатович.

— Просіть, паночку, я більше не буду,—заговорив дід. Ноги його тряслись, голос тремтів, і в йому чулись сльози.—Це сама проклята корова вскочила.

— Як би вона сама вскочила? Ото ти водиш її на налигачеві, випасуєш чужі трави. А хіба це чесно?... Нащо ти її водиш?

— А що ж мені, паночку, робити? У нас же корівчина ото і все багатство. Земельки всього тільки два опруги... В одній руці то й зовсім немає. А тут ще син умер. Невістка зосталась та діток двоє, зовсім маленькі. Як корови не напасти, то їм і їсти нічого буде... Простіть, паночку... Я вже ніколи не буду пасти коло вашого.

— Ну, вигонь же, та більше не паси.

Дід хапаючись повів корівчину на дорогу, а Василь Гнатович пішов додому. Йому було чогось соромно і за себе, і за діда, і за своє мізерне життя.

Весь день Василь Гнатович був занадто мовчазний, чим дуже стурбував сестру. На душі було важко. Десь в таємних глибинах її лежали прикрі, нерозв'язані питання. Які питання? Він не знав, але почував над собою їх гнітючу вагу. Після обіду він пішов в сад. Пройшовся до ліси, що відділяла його оселю від селянських дворів, потім повернувся назад і сів на ослоні. Недалеко почувся різкий жіночий голос. Йому зразу ж відповів другий голос, такий же різкий і пронозий, але грубіший. Починалась лайка.

Це було на кутку звичайне явище, але щось примусило Василя Гнатовича пильно прислухатись до лайки. Діло зайшлося із-за поросяти, що вскочило в чужий город. Баби лаялись довго і з страшенною злістю, пригадували одна одній перші ганебні вчинки, взивали одна одну найобразливішими йменнями. Лайка тяглась годину,

---

другу, і було дивно, де беруться у бабів слова. Різко лящав то один, то другий голос. Іноді вони зливались до купи, перебиваючи один одного. Аж ось почувся чоловічий голос, товстий, сердитий. Трохи згодом залунав другий. Щось важке, якась погроза виникала з їх лайки. І справді, скоро почувся глухий удар... другий, третій... Піднявся галас. Жіночий крик, плач... Незабаром став долітати відтіль гомін від нових голосів. Хтось кричав, щось комусь розказував... Другий перебивав його. Знову все це зливалось в один спільний гомін, і знову починали ясно відрізнятися поодинокі голоси. Це тяглося довго, дуже довго і нарешті затихло.

Ще важчим тягарем надавило на душу професора те неясне, неприємне, що виникло раніш. Ще наступнішою стала потреба з'ясувати його.

У вечері Василь Гнатович знову пішов в сад. Іги йому було важко. Він ніби проти волі переставляв слабі ноги. Зійшов він на гору і сів під двома старими дубами. Уже вечоріло. Згуків ставало все менше і менше. Десь рипнули ворота. Когось гукають—мабуть вечерять. Гавкають собаки... Настає ніч, а з нею і тиша. Всі згуки замірають. Та не надовго. Тепер яснішими і яснішими робляться ті згуки, яких не помічав у день. Як голосно стрекочуть коники. І якого їх багато. В ухах аж лящить від їх стрекотання. І все на різні лади. Чути, як по тім боці яру риплять два вози і пирскають коні. Повіває легенький вітрець і ледве колише верхів'я дерев. Лист тихенько і ласкаво шумить. Діється велика тайна життя. І страшно стає старому професорові перед тією тайною. Він здається собі таким маленьким, непомітним серед того безмірно-великого, що оточає його. Маленьким і самотним. Стає чогось так жаль себе, якесь безмежне, безнадійне розчарування точить серце.

Він глибше заглядає у свою істоту, в той маленький куточок, окремий від всього світу і такий близький для його. І там іде подвійне життя. Мов чуже для його, живе тіло. Почувається, як в йому одбувається старечий хворий процес життя... Життя, чи смерти, розпаду? Скоріше розпаду. І від цього йому робиться моторошно... Думки теж подвійні. Одні течуть незалежно від його. Відкільсь приходять і счезають—невиразні, неясні. І тільки маленька частина душі його „я“.

Де ж, власне, та частина? Непомітна, слизька,— вона так і випорскує від уваги, одсовується все далі і далі, а в душу тиснеться те безмежне чуже, що розляглося кругом його. Родяться нові й нові образи. Чіпляючись один за одного, вони проходять перед свідомістю по самій поверхні її. Їх такого багато і такі вони ворожі... Душа вже утомилась від їх і хоче спокою. Старе серце холоне: родилась думка про той недалекий час, коли настане для його вічний, безмежний спокій; коли все счезне і буде тільки темне „ніщо“. Щось там в глибині не хоче помириться з цим, але мляво і безсило. І через це ще мізернішим здається собі старий професор і більш дійсним страшне „ніщо“, котре спокійно, але неодступно насовує на його. Де-який час ця думка, велика, важка цілком володіє душею, наповняє її до самої глибини. А потім і вона робиться невизначною, одсувається далі і далі, і на поверхні душі знову пливуть чужі неясні образи, маленькі, настирливі і дражливі. Аж ось раптом із цього хаосу випливає одне, ясне і рішуче, питання. Так, наче воно давно вже родилось в якійсь глибині, давно вже поривалось на поверхню, і тепер, набравшись сили, воно розбило мури, що зупиняли його, наступно стало перед свідомістю і вимагає рішучої відповіді. На душі старого професора стало легше. По дав-

---

ньому своєму звичаю він взявся за справу методично і спокійно. Перш усього треба дати питанню зовсім визначену форму, а потім, примусивши замовкнуть всі почуття, об'єктивно розглянути його.

Питання таке: чи утворив він, Василь Гнатович, на протязі свого життя із того матеріялу, що давав йому зовнішній світ і життя, власну визначну індивідуальність, чи зоставить він після себе що небудь міцне, хоч і не велике, що вічно зостанеться в світовому житті, хоч і забудеться його, Василя Гнатовича, ймення, чи може він ніколи не був справжньою індивідуальністю, а був тільки трухлюю дудкою: життя проходило через неї і тільки точило її. Коротше: індивідуальність він, чи тільки матеріял—і ще до того вже гнилий, ні на віщо не здатний. Так. Це питання ґрунтовне. Єсть і інші, котрі виникають з його. Чого він, старий професор, на прикінці свого життя почуває себе так кепсько, чого він такий самотний, чого його всі забули, чого вороже відносяться до його селяне? Щоб відповісти на ці питання, Василь Гнатович пригадує своє життя. Тридцять років він був професором, чесно і пильно працював для науки. Вона була головною метою його життя. Для неї він не знав молодости, кохання. Може гроші, високе становище професора приваблювало його? Він сміливо скаже, що ні. Життя його було скромне і просте. Він не дбав про гроші. Все його багатство, що він придбав за професорства,— бібліотека, та хіба ще сад, давно вже насажений ним, ще за молоді літа, коли він починав тільки професорувати. Так, він тут чесний, цілком чесний. Хто сміє сказати инакше? Але хто ж тут нечесний? Нечесна наука, нечесні люде? Чого вона не гріє його серця, чого вона не дала йому щастя? Чого його всі тепер забули? Виходить, він служив зрадливому богові! Чого ж для інших

це справжній бог, що виконує свої обіцянки, дає щастя своїм жерцям? І нові малюнки далекого минулого впливають перед очима старого професора. Як перше, методично і суворо роздивляється він їх, творячи свій холодний суд... Що примусило його до наукової праці? Він і сам не знає? Знає тільки, що це не було палке почуття, що охоплює всю істоту. І завше він залишався холодним. Для його була чужою історія держави, про яку він писав: ніщо не сполучало її з його істотою. Він, працьовитий робітник, механічною щоденною роботою присипляв свій лінивий мозок. На поверсі йшла робота. Нічого свого, з глибини душі, не родив він. Він не знав і не хотів знати живої, хоч і далекої дійсності, і холодно переказував чужі слова. І він ще обурюється, що молодіж не уважно слухала його! І він тепер ремствує, що його забули! І він ще хоче, щоб любила його вередлива богиня науки, у котрої такого багато палких і щирих, справжніх жерців. Ех, Василю Гнатовичу, Василю Гнатовичу,—стара і трухлява, ні на віщо непотрібна дудка!

Відповідь на головне питання єсть. Може годі вже й думати? Ні, треба довести думку до кінця. І також методично, хоч і не так старано старий професор починає думати над тим, чого не люблять його селяне, чого вони роблять йому шкоду. Того, що він цілком їм чужий. Він виріс тут, що-літа приїжджає сюди. А чи зробив він що-небудь для селян? Чи хоч пробував внести світло в їхню темряву, поліпшити їхнє злиденне життя? Та чи хоч поспробував він взнати це життя? Тут же, коло його оселі, купчаться хати, бідні, обдерті. Ні разу не був він ні в одній із їх. Що діється там, чого такий темний народ, чого можливі така лайка й бійки із-за дрібниці, як було сьогодні? Ох, не знає старий Василь

Гнатович, що цілий вік виконував обов'язки професора. Так чого-ж він обурюється на те, що селяне випасують його ниву і луг; чого вимагає від них якоїсь пошани? І приходить на думку старому, що він давно вже не живе справжнім життям, давно вже зробився трупом. Щось відірвало його від рідного ґрунту, підрізало коріння, і він вже здавна не живе, а розпадається, як сухий лист на поодинокі частини. Того зрадила йому наука, того не люблять його селяне, того не може він почувати всеї краси рідної природи. Він самотній, бо для всіх чужий, давно викинутий на берег хвилею життя. Між листом високого дуба проривалось місяшне проміння. Ясними плямами воно падало на голову, на зігнуту спину старого професора. Здалеку долітала пісня. Стрекотав коник. Дз-дз-дз-дз-цок-цок-цок-дз-дз. Повне таємности, дужо і широко текло світове життя. І чужа для його, як на обмілі, сиділа стара людина і стомлено ждала свого останнього часу. Цей час уже не здається таким страшним. Там, в глибині, нема нічого вартого; все розпадеться, все счезне.

Сила несподіваних згуків, заглушивши всі останні, долетіла до старого. Молодий регіт, балачка. Хтось вигукнув по парубоцькому—И-и-и. Широко розлягся по яру цей вигук, що породили любовці і запевнена в собі молодість. Швидко він перекинувся на той бік, і поки він ще лунав, йому відповів такий же вигук. За ним другий, третій... Чути, як тріщить ліса, як хтось важко скакає на землю... Зійшлись до купи. Знову регіт, гомін, молоде вигукування. Пронісся дівочий крик,—несподіванка і щось дуже бажане, чого вона не хоче, викликали його. Духом любовців наповнився яр,—грубих, але молодих, сильних і цілком натуральних. Хтось тонким голо-сом почав пісню і зразу обірвав її. Знову регіт. Почу-

---

лась скрипка. Хтось водив по струнах лучком і налажував їх. І ось раптом залунав, засміявся танок. Він був пройнятий тим же духом любощів, що й регіт, вигуки молоді. Через струмент, здавалось, балакало само жадання,—просте, сильне. І сила давала йому необорну красу. Згуки, зливаючись з міцним топанням ніг, з реготом, то затихали, то дужчали.

Старий професор уважно прислухався до них; йому прийшло на думку, що молоде кохання, регіт, пісні і музика, це найкраще, що лишилось для утіхи селян.

Без їх селянське життя цілком зробилось би низкою сірих, одноманітних днів поневільної праці. Згадалось йому і те, що він сам ніколи не знав справжнього кохання.

Колись то гонив його від себе як спокусу, і гордував цим. І тепер йому захотілось дати змогу зайвий раз повеселитись молоді і самому хоч подивитись на її радість. На другий же день він рішив найняти музику, щоб вона грала для парубків і дівчат у його оселі. Ця думка відживила його. Кудись далше відсунулась нудота. Бадьорим він ліг спати і лягаючи думав про те, як буде у його дворі танцювати молодь.

Коли на другий день Василь Гнатович розказав про своє рішення сестрі, то вона зразу не звернула на це уваги, а потім, як побачила, що він не шуткує, то зхвилювалась, навіть росердилась.—Ти думаєш,—казала вона:—що вони тобі подякують. Вони ж перші і посміються з тебе. Скажуть, дурний пан, роскида гроші. Ти ще не знаєш народу. Ось поживеш з ними, то тоді сам побачиш.—Але Василь Гнатович не відступив від свого наміру. Були найняті музики, сама ж Катерина Гнатовна посилала за ними.

Увечері, уже як зійшов місяць, прийшли музики.

Почуваючи себе трохи ніяково, вони посідали на піддашках, коло комори. Посиділи трохи, перемовились декількома словами, закурили і взялись за струмент. Перші згуки були непевними, безладними. Місяць світив ясно; на дворі було видно і так тихо, спокійно. Ця тиша була такою прекрасною, повною якогось свого глибокого невловимого змісту, що здавалось зовсім непотрібним порушати її. Хлопці і дівчата уже знали, що у пана увечері буде музика, і що їм можна буде танцювати. Де кілька дівчат топталось коло воріт, не наслідуючись ввійти у двір. Вони посиляли, підштовхували одна одну, лякливо сміялись, і все ж таки стояли за ворітьми. Прийшли парубки. Вони рішуче ввійшли в двір, хоч і почували себе теж трохи ніяково. За ними рушили і дівчата. Скоро набралось у дворі багато молоді. Музика грала, а вони стояли, не знаючи, що робить. Була навіть думка, що марно прийшли сюди. Краще-б було гуляти на вулиці. А все-ж таки чогось ждали і стояли. Тільки через де-який час одна дівчина почала танок. До неї пристав парубок. Лід був проламаний... Через годину двір був повен молоді веселости. Весело, бадьоро і дуже до ладу грала музика, хлопці й дівчата танцювали, реготали, гучно балакали, наче були у себе на вулиці, а не в дворі у пана.

І все було до речі: і музика, і ясний місяць, і тихий вечір, і зелений двір, що поріс споришем. Схилившись на вікно, сидів старий професор і дивився на те, що діялось у дворі. Он тепер витанцьовує молодий парубок; вигинаючись, вихиляючись, він поведе плечима, і додивляється до дівчат, яку-б схопить за руку і потягти до танків.

Уже нагледів і схопив. Вона пручається, одбивається від його, а потім все-ж таки іде танцювати. І вони

танцюють укупі довгий час і чим далі, тим з більшим запалом: сходяться, розходяться і знову сходяться. А там молода пара відійшла трохи в бік до комори і про віщось тихенько розмовляє, і серед гомону, реготу не чуть, що вони говорять. Якийсь парубок несподівано закричав на ухо дівчині, вона з переляку заверещала і міцно ударила його по спині. Він хотів її обняти, а вона, немов розсердившись, відштовхнула його.

Хтось подав думку, що гаразд було-б до танців ще й випити, тоді-б краще танцювалось. Було це сказано, як жарт. А потім і насправжки стали приставати до панської покоївки, чи не випросила-б вона у панів по чарці. Та довго відмагалась і нарешті все-ж таки пішла. Катерина Гнатовна дуже обурилась, коли їй сказали про бажання парубків.—Я-ж тобі казала, Василю Гнатовичу,—говорила вона до брата:—от на моє й вийшло. Їм як мед, так і ложкою. Йч чого, горілки захотіли! Мало ще їм? Найняли музик, пустили як добрих в двір...

— Та чоґс-б і не дати їм, Катю, по чарці. Ми ж від цього не обідніємо, а їм же буде веселіше, з тихим проханням звернувся він до сестри.

— Та де-ж я її візьму,—відповіла вона братові:—ти-ж сам знаєш, що у нас горілка буває тільки в косовицю. Нема у нас горілки... Піди їм скажи,—повернулась вона до покоївки: що у нас не шинок. Нехай дякують і за те що їм дано.

— Не треба, Катю, не треба,—наче молив її брат, і йому було справді досадно, що у їх нема горілки...

Танки тяглися ще довго. Катерина Гнатовна лягла спати, а старий професор все ще сидів і дивився у вікно. Нарешті і він, зморений, але спокійний, задоволений тим, що дав змогу повеселитись селянам, ліг спа-

---

ти. Ранком Василя Гнатовича розбудив гомін. Він прокинувся. Із куховарні долітали сердиті слова Катерини Гнатовни...—Куди дивились твої очі?.. З парубками женихалась?.. Чи може й сама ламала... Ламай його, псуй його. Панське, мовляв, не наше. І ви ще людьми називаетесь...

Щось недобре почулось йому в словах сестри.—Що там таке, Катю,—гукнув він до неї. Вона зразу прийшла до його.—Сад поламали... Он що таке. Зовсім потрошили. Ростили, доглядали—і тепер таке... Не на моє вийшло? Не казала я тобі, що це свині, а не люде. От тобі музика, от тобі танці...—І не було вже в її голосі поваги до брата; лунало навіть призирство. Мовчки одягся Василь Гнатович і пішов в сад. Під деревами лежало багато листу і гілля. Як раз на стежку упала велика роздогоа гилка. Вона відчахнулася від старої яблуні і держалась тільки з одного боку на корі. В траві валялись зелені яблука. Де-які були надкушені. Роса ще покривала собою дерева, і сад здавався таким сумним, спустошеним.

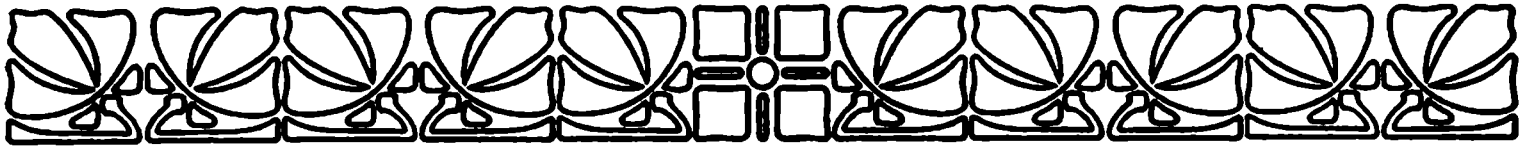
Щось таке, як остання надія, обірвалось в середині Василя Гнатовича. Він сів на ослоні. На душі було порожньо і байдуже, так байдуже..

Φ Ε Ε Ρ Ι Α .

Син степів, широких степів України, я був закинутий долею в велике північне місто. Я шукав заробітку. Уже два тижні щодня заходив в великі кам'яні будинки. І всі вони так скидались один на один. Ох, не одні тільки будинки: скидались там і люди. Низенькі і високі, тонкі і товсті, молоді і старі,—вони мали одне лице. Тупе, бездушне, самозадоволене лице лакея. У лакеїв просив я роботи. А вони думали, що я просив милостини. І були так дуже незадоволені моїм видом,—тим більш, що рахували за мною провину. Милостини просять не так: лице повинно бути покірно-сумним, голова нахилена трохи на бік; голос щоб тремтів, і повинно в йому бути не багато нот. Дві ноти повинно бути в йому,—і краще, коли тільки одна. Так просять старці... Можна бути й веселим, можна сміятись. Знизу вгору дивитись в вічі і сміятись. Тільки треба пильно дивитись і у лад сміятись. Нема хвоста—треба б було ним у лад махати. Так просять собаки, так просять лакеї.

Але в мене не лице жебрака, не лице лакея. Я син степів України: вільний вітер пестив мене. І кожен раз, коли я заходив в кам'яні будинки і питав про посаду, люди з кам'яними обличчями сухо казали мені, що посади нема. З розпукою в душі виходив я на улицу, йшов в другий кам'яний будинок або так, без мети, блукав в гущі народу. Крапав дрібний, густий дощ. Ціліснітькі дні сіявся він, уїдлиий, настирливий. Мокла моя одежа, прилипала до тіла; в чоботях хлюпала вода.

А мені це було зовсім байдуже; ніби й не хотілось, щоб виглянуло сонце і перестав дощ. Хай моча: він відганяє думки; ні, не відганяє—він робе їх трохи сумними, але не такими пекучими. В темну цюпку, де була моя квартира, мені не хотілось іти. Там було важко і тоскно. Тільки пізнього вечора приходив я туди, щоб заснути, а потім знову ходив по улицах між юрмами народу. І чудно. Спереду і ззаду мене лилась жива хвиля людей. Я був частиною її—і почував себе зовсім самотнім. В пустині був я, в страшній пустині. Людини, людини не бачив я. Химерні думки приходили в голову. Хотілось кого-небудь зупинити, про що-небудь спитати, або зачепити плечем, щоб побачити істоту людини, хоч росерженої, а все ж таки людини. А проте нікого не зупинив, нікого ні про віщо не спитав. Як автомат, ходив я без мети, а спереду і ззаду мене швидко лилась лава людей. Іноді я вже не бачив людських лиць і постатів, а якісь тіні, про котрі трудно було сказати, чи вони справді існують, чи тільки утворені моєю уявою. Як коли всі поодинокі люди зливались в одну істоту, в одну масу, без лиця, без ясної свідомости, і я невеликою частиною її плив кудись у цій масі, теж без ясної свідомости, теж покірний якійсь чужій волі.

Так я прожив два тижні, ходячи вранці по великих будинках, а останні часи блукаючи в хвилі народу. Потім я перестав ходити в різні будинки: ходив тільки в один. Це сталось так. Я зайшов і спитав про посаду високого рудуватого урядовця. „Ви, здається семейний“, сказав він: „і досі не устроїлись. Сами винуваті“. І він згори вниз дивився на мене. Він почував свою велику перевагу, і на його лиці, лиці бульдога, була зневажлива усмішка... Як же клекотіло у мене в серці, коли я йшов по улиці. Не милостини прошу я,—я прошу ро-

---

боти, корисної для суспільства. У мене є сила для неї... Не для вас, лакизи, я хочу робити—для народа. А ви шукаєте наймитів для себе. Так я ж доб'юсь свого, візьму те, що належить мені по праву. Кожного дня я буду ходити до тебе,—ти, що маєш лице бульдога, і буду потребувати те, що ти хочеш украсти у мене. До тебе одного буду ходити я—і більш нікуди... На другий день я був у тому ж самому будинкові. Здивовано, незадоволено подивився на мене урядовець.

„Я ж вам сказав учора, що посади нема“.

— То було учора, а це сьогодні—відповів я.

Він зробився блідим.

„Так знайте ж, що ні сьогодні, ні завтра ви не одержите посади“.

Він висловив свій присуд і почував всю його силу і безповоротну рішучість.

— „Ви повинні дати мені посаду. Це моє право“, сказав я і пішов від його.

На другий, на третій, на четвертий день, рівно в десять годин, я був у урядовця і питаю про посаду. Він в десятій годині уже ждав мене, і в серці його певне клокотало від злоби. Балачки у нас завше було мало. Іноді я мовчки підходив до його і питаю його очима, уже знаючи, що він скаже мені. А він, сидячи на дзиґликові, повертався до мене боком і казав: „нема“. Так було і сьогодні. Я підійшов до його такими ж твердими ступнями, як і щодня. Ми мовчки довго дивились один одному в вічі. Я почував, як ненавистю наповнювалась вся моя істота; а його очі, напружені, червоні,—очі розлютованого бульдога, хотіли вискочити із лоба. „Нема“! гавкнув він. Здавалось, він клацнув при цьому зубами.

— „Ну що ж, я навідаюсь завтра“.

Його пересмикнуло всього, але він нічого не сказав мені.

Я вийшов на вулицю. В душі ще кипіло обурення. Воно наче підіймало всього мене, робило напруженим і легким моє тіло. Я йшов між гущею народу і ніс в душі його, рудого урядовця, і всю свою ненависть до його. Він і ненависть—це все, що було в душі. Ох, в їй було дуже мало, і через те іти було так легко. Сіявся дощ, дрібний-дрібний; не крапав, а стояв в важкому, густому повітрі. Поспішали кудись люди,—сірі, самотні, озлілі. Під легеньке літнє пальто пробіралися холод і вохкість. Ослабла душа. Хотілось тепла і ласки,—ласки рідних, близьких до мене. Миле, худорляве жіноче лице стало перед очима, таке приязне і сумне; а на руках у неї кароока дитина з рожевим лицем. Дитина сміється, безпечно сміється і простягає рученята, повні, з ямочками на ліктях.—Дружина моя, як хочу я твоєї ласки, як знудьгувався я за тобою.. Який я тепер самотній, і ти сама тільки мені рідна. Як я люблю тебе, і як пригорнув би я тебе до себе,—цілував би тебе, нашу дитину... слухав би ваш сміх...—Я почував тепер, яке велике щастя мати дружину, котра любе тебе, мати дитину. Але чи єсть у мене право на таке щастя, на їх любов. Вони ждуть мене, покійно, безпечно, покладають на мене всі свої надії,—одне свідомо, а друге так, не свідомо. Але марно вони ждуть.—Все частіше і частіше ти, моя дружино, виходиш за село на дорогу. Держиш на руках дитину і дивишся в далечінь, чи не видно де куряви, чи не гуркотять колеса, чи не їде милий. І курява встає, і колеса гуркотять,—та тільки нема твого милого... І падає в тебе серце; порожньо, тоскно робиться на душі, і ти стомлена, змучена, вертаєшся додому. А там знову ждеш. В-ночі ти прокидаєшся від малень-

---

кого шелесту,—слухаєш, чи не рипнуть двері, чи не постукають в вікно, чи не залунає рідний голос. І цілий день ти розмовляєш про мене з моїм сином, і все виждете і ждете мене...

Думка зрадить собі, попросить покійно, з вибаченням, шматок хліба ворухнулась в моїй душі. Марно я пендючився: нічого тут гарного нема. Треба піти і чемно, покійно,—так як всі, попросить якої посади; навіть розказать, що у мене є сем'я, що вона тепер жде мене і бідує, сказать про свою дитину. Це буде так жалібно. Він, урядовець з лицем бульдога, засміється, скаже: „ну, так би й давно“... Ні, ні, ні. Не хочу, не можу! Ніколи не засмієшся ти з мене. Не дам, ні за що не дам цих приємних для тебе хвилин... Знову стала душа моя напружена і узька. З однією думкою, котра, повертаючись перед моїми очима, що хвилини мінjala свої барви,—з пекучим обуренням я йшов серед гущі народу, не помічаючи його. Без участі думки я переходив через улиці, повз візників і трамваїв, що пробігали дуже швидко. Так, не помічаючи дороги, я йшов далі і далі. Тільки пройшовши досить багато, я помітив, що іду до того трактиру, де завше обідав. До його вже лишилось кроків сто... У мене ж тільки сорок копійок. Я дуже ясно уявляв два срібних семигривеники, що були у мене в кишені. Той піднесений настрій, що був у мене, зразу спустився. Чи хватує в мене снаги боротись? Треба тепер все зрахувати, треба бути ощадним, до дрібниці ощадним. Я рішив взяти собі тільки одну миску страви. Це буде коштувати гривеника. Коли я ввійшов в їдальню, то з задоволенням побачив, що столик біля стіни, де я звичайно цими днями обідав, ніким не був зайнятий. Я сів і попрохав собі борщу. Їв я його помалу, з смаком, дбаючи про те аби побільше з'їсти хліба, що був

поставлений коло мене. Миска страви була з'їдена, але я залишався в їдальні. Хотілось відпочити, а те, що було навкруги, дуже цікавило мене... Без перестану грав грамофон. Під його охриплі звуки десятків сім людей їли, розмовляли теж охриплими голосами, сміялись. І дивно: вони здались мені такими рідними, близькими. І це було так приємно. Приємно було і все, що я чув і бачив у їх: і та пара, що підіймалась від мокрої од поту і дощу одежи, і лиця, грубі, напружені, і сипка балачка, перемішана грубими словами. Мені було приємно навіть дивитись на те, як їли вони: жадливо, хапаючись. Я дивився, як широко розкривались роти і жваво рухалися щелепи. Так, так. Їжте, брати мої. Смакуйте кожну ложку страви, кожен шматок хліба. Ви взяли це від життя важкою працею. Так нехай же не марною буде вона... Моє обурення вщухло. На душі було якось радісно, якісь надії ворушились в їй. Широкою—широкою стала душа. Знову з'явилась люба жіноча постать і дитина у неї на руках. Але вони тільки підтримували мої надії.

З двома злотами вийшов я з трактиру і попрямував на свою квартиру. Вона вже не здавалась мені страшною. Але я дуже помилявся. Прийшовши, я зразу заснув. Прокинувся як було вже поночі. І тут же з'явилась думка, що ж робить далі. Вона ставала все настирливішою і настирливішою... Тільки два злоти... Я почав далі говорити це в голос.—Тільки два злоти... Тільки два злоти...—За цими словами ховалось щось страшне, невідоме для мене. Вони щезнуть, ці два злоти, і я віддам себе в руки чомусь темному, що складається з тисячи можливостей. Ох, я не вірив йому: воно здавалось мені тепер ворожим. Хоч би продержатись принаймні днів зо три. Тратить по гривенику в день... І тут раптом мені дуже захотілось їсти. Так, як це рідко буває зо мною.

Я уявляв собі шматок м'яса, що кожного дня до цього їв в трактирі. Воно плавало в рідкій юшці. Я бачив окремі лустки, з яких зкладалось воно,—блискучі, розрізані гострим ножом сірі волокна. В мене покотилась слина... Почуття зневаги до себе ворухнулось в серці. З якого часу я став такий нетерплячий? З якого часу я не володарь свого тіла? Тим більше, що я уже і їв сьогодні, хоч це і було вже давненько. На коротку хвилину я стримав в собі коли не думку про їжу, то хоч почуття голоду. Зате скоро воно прийшло до мене з новою силою. Я згадував ті шматки хліба, що з'їв сьогодні, і жалкував, чому я не попросив ще. Слина знову наповнила мені рот, від голоду до болю здавило моє горло, трудно було ковтати. Чи не піти купити хліба копійок на три? Що я справді за скнира, що я за трус! Але я відігнав від себе цю думку і, щоб не думати про їжу, вийшов на вулицю. Було вже коло восьми годин вечора. Я пішов туди, де був найбільший натовп, де вулиці сяли від електричества. Але марно думав я, що прожену свій голод,—голод молодого, здорового тіла. В великих вікнах крамниць були виставлені різні наїдки: висіли ковбаси, блишчала масна, товста риба, красувались яблука, персики, груші. Вони не приваблювали мене. Це було щось для мене нереальне, неможливе. Не заздрість, а ненависть підіймалась у мене до тих задоволених, одгодованих панів і паній, що входили і виходили з цих крамниць. Хліба, самого хліба, великий шматок хліба хотів я, щоб спекатись того, що стояло у мене в горлі, хвилинами давило його, слиною наповняло мій рот. Щоб перемогти себе, я напружив своє тіло, зробив його легким і бадьорим, і швидко пішов вперед. В великому натовпі я жваво обминав прохожалих, і це дедалі захоплювало мене. Було весело почувати свої міцні,

---

легкі ноги і великі здорові легені, котрі широко розіхдились і наповнялись повітрям. Так я пройшов де-кілька улиць і попав кудись в зовсім незнайоме мені місце. Тут було темно. Ліхтарі стояли рідко і світили неясно. Народу було мало. Іноді попадались назустріч нахилені, похмурі постаті; а то де-кілька десятків ступнів я йшов, нікого не зустрічаючи. Знову мене почав мучить голод. Знову стала перед мене спокуса наплювати на все і піти попоїсти.

Поперед себе я побачив високі дерева. Коли я підійшов ближче, до мене долетіли згуки музики.. Це сад. Тут, певно, іде тепер вистава. Щось нове прокинулось в душі моїй; прокинулось раптом, зовсім несподівано, і таке чисте, широке і таке вільне. Знову стало легким тіло; серце швидче забилося від якогось бажання. Я підійшов до паркану, де коло ліхтаря була афіша, і став читать. На афіші сповіщалось, що 12 жовтня в зоологічному саді має бути велика вистава — феєрія „Двадцятий вік“, і що при цьому гратимуть два оркестри, російський і неаполітанський. Йти, чи не йти? Боротьба була не довга. Повз мене пройшли в сад два чоловіки. Я, недовго вагаючись, пішов за ними. Підійшов до каси, спитав у яку ціну є квитки. найдешевший коштував тридцять копійок, і я віддав їх. Віддав свої останні тридцять копійок. Мені стало від цього легше, наче я скинув з себе якусь вагу. Була тільки одна думка, щоб побути між народом, побачить радісні, веселі лиця людей, почути їх балачку, сміх. Сам я не надіявся побачить що-небудь дуже цікаве для себе. Правда, хотілось почути музику, розлитись душею в її згуках, почути, як тріпоче, як б'ється десь в глибині велике Несвідоме.

Я пройшовся по саду. В темряві, з якою слабо боролось світло підсліпуватих ліхтарів, я ледве розгля-

---

дів клітки. Там певно спали тепер звірі. Чути було, як в одній з їх потроху хвилювалась вода і важко дихав якийсь великий звір, мабуть білий ведмідь. Де-які клітки були порожні. Ходив я не довго. Пронозий холод вохкого повітря примусив мене піти в критий павільон. Там за столами сиділо до сотні людей, пили чай, де-які їли. Я зовсім байдуже дивився на їх. Мій голод кудись зчез, або я вже зовсім звик до його. В душі було якесь піднесене почуття. Я став недалеко від естради, в натовпі людей, що уже зібрались тут. На естраді в цю хвилину розсажувались музики. Це був досить великий оркестр, чоловіка 60—70. Хмурі, з захоловшими, зкам'янілими лицами, вони сідали на стільцях і настроювали струменти. Пронозо кричав кларнет, свистіла флейта, рипіли скрипки, сердито бурчав бас. Це все тяглося дуже довго, наче музикам не хотілось грати і вони умисне яко мога відтягали час гри. Товстенький капельмейстер, кремезний, зхожий на крамаря, застукав паличкою по пюпітрі і замахав в такт руками. Почалась музика. Грали щось трудне і довге. Я уважно слухав, але музика зовсім не чіпала мене. Так, акорди вірні, всі грають в лад, роблять трудні пасажі. І лучки рушають так наче їх воде одна рука. І це тяглося довго-довго. Я скоро перестав дослухатись до того, що грали, і почав придивлятись до музиків. Вони уважно дивились в ноти і чесно, справно, нота за нотою передавали їх на струментах. На жодному лиці не було видно і тіні натхнення. Як і спочатку, лиця були холодні, зкам'янілі; музики здавались ніби не живими людьми, а машинами, струментами, котрих примушував рухатись товстенький дірижор. Зате він, здавалось, всією істотою пильнував, щоб розігрить музику жаром власного почуття: скільки сили махав паличкою, перехилявся з боку на бік станом, жва-

---

во хитав головою. Але і він здавався не живою людиною, а теж машиною, лялькою, що сіпають за ниточку, і вона дригає всіма своїми членами. Не видно було тільки хлопчика з ниточкою, а почувалось, що він був, запевне був.

А проте, чим довше грали музики, тим більш тепле братерське почуття до їх наповняло мою душу. Де-кому з їх, запевне, не легко прийшлося, поки попав в цей оркестр. Єсть у їх мабуть і сем'ї, жінки і діти, маленькі діти. Уже вночі, після довгої праці, зтомлені, вони розійдуться по своїх домівках. Нехай же їх чекає там ласка і тихий спокій. Нехай не гине марно їх праця. Нехай вони, що довгий час були машинами, струментами, почувють себе людьми...

Гра зкінчилась. Методично, потому, з такими ж похмурими лицями, музики зложили ноти, поставили коло стіни струменти і зійшли з естради. Де-який час вона була пуста. Але дуже недовго. Із бокової пристройки вийшли дві молодих жінки: одна в звичайному європейському довгому платті, а друга в національній неаполітанській одежі. За ними йшли два молодих чоловіки: один в піджаці, а другий одягнений як і жінка. Голови їх нічим не були накриті. Крапаючи на залізну покрівлю, стугонів настирливий дощ. Чужинцям, що приїхали з далекого півдня, видно було холодно. Лице молодого чоловіка в піджаці, нервово, з надзвичайно тонкими рисами, було бліде. Він потроху щулився від холоду, але очевидно володів собою. Блідими здавались і лиця жінок, — особливо у тієї, що була в білій сукні. Тільки музика в неаполітанській одежі був рожевий і мав веселий вигляд. Для його одного із всіх чужинців існувала публіка. Він вдивлявся в лиця тих, що стояли перед естрадою; здавалось, кожну хвилину чуввав, що на його див-

---

ляться і иноді пробував навіть змішати їх своїми руками. Для останніх публіки не було. Коли погляд когонебудь з їх падав туди, де густою стіною стояли глядачі, він був зовсім байдужим, наче там було порожнє місце. Швидко вони розсілись по стільцях і налаштували струменти: скрипку, контрабас, мандоліну і гітару... Перші ж звуки міцно ударили в серце і упали глибоко, на дно моєї душі. Це, властиво, не були звуки струментів. Через струменти говорив хтось живий, з такою чутливою душею. Говорив не один, а багато-багато народу. Ціла юрма. І все бадьорі, вільні голоси. І душа у тих людей зовсім не така, як у цієї одноманітної хмурої товпи, що це стоїть перед естрадою. Вони можуть міцно любити, весело, бадьоро сміятись і до смерти, до крові ненавидіть. Музики де-далі сами захоплювались своєю грою. Очі їх розжеврювались, рухи робились вільними і жвавими. Молодий неаполітанець в національній одежі притопував ногами коло свого контрабасу. Лице його сяло веселістю. Сміху, сміху хотілось йому,—та не свого тільки, а й чужого. І забувся холодний туманний вечір, забулись похмурі люди. Ввижався далекий південь... беріг моря... яскраві барви... і веселий, бадьорий народ.

Широким, ясним акордом зкінчилась музика. І знову я стояв серед натовпу мешканців суворої півночі, знову об залізну покрівлю стугонів дощ, а на естраді щулились від холоду люди з далекого півдня.

Незабаром та, що була в національній одежі, сіла за піаніно, а молодий чоловік в піджаці і панянка в білій сукні стали поруч проти публіки. Заспівали. Для себе співали вони. Тільки для себе. Він рідною мовою казав їй про рідний край. Там небо сине-сине і без краю високе; ясно світе сонце, повітря тепле, пахуче, і зелено-зелено скрізь. „Там наше щастя, там наше щастя...

Навіщо ми покинули його! тужно журився його густий, оксамитовий тенор.— „Там наше щастя, там наше щастя. Туди, хоч на хвилину туди, в наш чудовий край“ жагуче поривався її сильний і чистий сопрано... Коли вони зкінчили, публіка, захоплена їх співом, дуже плескала їм і прохала ще співать. Чужинці сумно усміхнулись. Вони за цілий вечір, видно, вперше побачили в цьому натовпі людей. І ніби зраділи. І захотілось молодому неаполітанцеві розказати цим людям про муки і поривання своєї душі. Він взяв скрипку. Вона жагуче, з тремтінням заспівала про те, як хочеться йому, молодому, щастя, які широкі поривання в його душі... краси вільного життя серед пишної природи хочеться йому. А він раб, мизерний раб, що злякався життя, поїхав сюди, в далеку неприхильну північ, і торгує тут своєю умілістю. Роки йдуть, роки йдуть. Чи довго ще він буде крамарем? Чи скоро вернеться до справжнього життя? Ой, не вернеться йому, не вернеться йому... з плачем і зойком зареготала скрипка. Згуки швидко-швидко покотились вниз і знову піднялись вгору. Сумними, журливими нотами зкінчилась пісня. Безнадійність і туга залунали в останніх акордах... Знову заплескали в натовпі. Холодно дивився перед себе музика. Йому, здавалось, жаль було, що він розказав про свою душу.

Прозозий дзвінок. Натовп сунувся вліво. За ним, як за хвилею, пішов і я. В великому павільйоні стали займать місця. Ззаду, недалеко від стіни, сів і я і став ждати. Ждав я байдуже. Душа ще була повна згуками скрипки, ще лунала скарга на бліде життя. На сцені щось діялось. Провалювався поміст. Засипав учений, старий і смішний. Нехай собі засипає. Мені не було до його діла. На душі ворушилась не то турбота, не то туга. В двері свідомости стукались якісь думки. Які?

Я не знав, тільки почував, що дуже важні для мене, містять в собі щось необхідне, велике. Я хотів впустити їх. Але не міг. Щось не давало. Між иншим і те, що діялось на сцені. Мене обгортала тупа досада; турбота моя росла... Аж ось виплила ясна думка: коли ж і я буду жити справжнім життям? Це ж не життя; я ще тільки збираюсь жити. Думка поверхова; за нею стоїть ще цілий ряд, глибших, важніших. Але й вона зтискає серце. З'являється острах, чи буду я володарем життя, чи буду я творцем його, сильного і прекрасного. Сила єсть. Не пропали б вони марно. Для чого жити? Де мета? Чому віддати свою палку любов, свою жагучу ненависть. Віддати цілком, до решти. Де те велике, могутнє. Я його не знаю. Кругом так темно. Я йшов, як сліпий. Хоч часто й забував про це. Треба бачить, треба знать. Де ти, де ти, могутнє? Я не хочу бути сліпим. Чуеш! я хочу, хочу тебе бачить...

Мої думки то обливались кров'ю гарячого серця і робились пекучими, то хололи і заспокоювались.

А на сцені мінялись картина за картиною. Вони мінялись так швидко і такі були цікаві, що де-далі мої думки стали одсуватись кудись геть, робились все більш і більш неясними і нарешті зчезли; на їх місце прийшли нові думки.

Я тепер цілком був захоплений тим, що робилось на сцені. А там проходили перед очима розкішні будинки, ліс, річка, берег моря. Для мене, сина степів, це здавалось таким чудовим... Аж ось це все обірвалось. На сцені велика зала. В їй зібрались учені. Між ними багато жіноцтва,—в фраках і штанях, з смішними по-статями. Ведеться змагання спершу тихо, а потім все з більшим і більшим запалом. Найдужче гарячаться жінки. Нарешті де-які з їх зіскакують з своїх місць. Підій-

---

мається зойк, галас. Товста жінка ударила свого ученого опонента. Нехай не суперечить. Предсідатель кричить і звоне, хоче заспокоїть зібрання і нарешті закриває його... Глум над мріями про рівність жінок в ХХ віці чомусь не зробив на мене ніякого вражіння. Зовсім не було смішно. Я ждав других, цікавіших картин. Коротенька перерва, і знову відкрилась сцена. Тепер перед очима був розкішний палаццо, з стрункими блакітними колонами. Мармурові білі сходи вели в його. Колони були густо обвиті трояндами. Із-за дерев, по дорозі, що вела на майдан коло палаццо, вийшов гурт людей. Всі вони були одягнені в однакову одержу: в фраки, з стьожками в петлях. Передній ніс велику корогву. Під згуки марша вони парами пройшлись по майдані, смішно, але дуже в лад піднімаючи ноги. Пройшлись раз, другий і потім зійшли на східці і розсілись рядами на білих мармурових плитках. За ними вийшов ще гурт чоловіків, теж одягнених в фраки з стьожками, тільки иншого кольору. Вони теж помаршували і усілись на плитках східців. А там ще, і ще гуртки. Це були робітники ХХ віку. До їх вийшов з палаццо президент, привітався і, як отець, лагідно став промовляти до їх. Він дякував їм за працю, яка, як звичайно, тяглася чверть години. Всі однаково несли її, бо всі рівні: нема ні більших, ні менших, всі повинні працювати. Тепер вони можуть веселитись, бо заслужили свої веселощі. Пара за парою зпустились вниз робітники в фраках і знову стали маршувати. Із-за дерев з'явились жінки в різнобарвній одержі. Легкими, прозорими, як повітря, збірками вона облягала постаті. На головах були надіті вінки. Повертівшись сами, вони потім зійшлись з чоловіками. Мелодійно і тихо заграла музика. І в такт їй ходили люди, гуртуючись в різні дивовижні фігури,

---

иноді надзвичайно гарні. Потім вони знову усілись на плитках, що вели в палаццо. І східці здавались тепер всі убраними рожевими вінками.

Той, хто задумав цю „феєрію“, хотів посміятись над мріями про рівність і щасливе життя в будучині. Ех, ти! Хіба так сміються? Хіба для сміху потрібні такі чудові картини, такі розкішні будинки, такі плавні рухи, така мелодійна музика? Хіба коротку путь повинні були пройти люди, щоб ти, невдячний, зміг поставить свою феєрію? Хіба не мрія вона,—одна з мрій, що стала дійсністю? Так слухай же: не сміятись—плакати, чуєш, плакати я хочу, плакати від любови, від радісної віри в чоловіка, в його прекрасну будучину! Плакати щасливими, радісними сльозами.

Радість стиснула моє серце. Наче залискотало коло його. Перехопило дихання. Очі наповнились сльозами. Тепла крапля тихо покотилась по щоці. З моїх очей, що давно-давно вже не знали сліз, покотилась сльоза віри і радости. Широкою зробилась душа моя. Вона вже не була тільки моєю. Це була душа, що клекоче в грудях землі, що рухає світові сонця, сміється в веселих квітках і плаче в осінньому дощі, страждає, радіє, ненавидє і любє в людях,—це була єдина душа світу... Як широко, як радісно, як вільно-вільно! Вперше я почував глибокий зміст городянського життя, де гуртують до купи мільйони людей, де, як у великому горені, топиться і вивковується знаряддя культури. Рідними, крєвними братами стали мені ці люди, що сиділи тепер вкупі зо мною і дивились на феєрію. Радісно почувалась єдність і зтією масою, що тепер метушиться, працює, зчиняє шум і гуркіт в цьому великому місті. І коли на сцені з'явився старий наївний учений, що видавав заміж свою дочку і виряжав молодих в подорож на місяць, я вже не ба-

---

чив в п'есі ніякої насмішки. Перед мене була дійсність, жива, радісна, побідна дійсність. Грали весільний марш. Я ловив бадьорі згуки, а в душі зкладувалась нова, широка і радісна пісня. Ввижався великий рух людности.

З лісів, з степів номади йдуть, в звірячих шкурах, сами похожі на звірів. Ідуть з гармидером і гамом, безладними, крикливими товпами. Вперед вони ідуть, вперед.

Природу звуть вони на бій; і в бої тім знаряддя—розум, праця. Вперед вони ідуть, вперед. Хотять царями бути землі. Побідний марш до їх походу грає. Попереду ідуть і ясно світять їм пророки, святого повні божевілля. Далеко очі їх сягають, сліпі до того, що зблизьку.

Вперед вони ідуть, вперед.

Уже вони царі землі. Схилилася природа перед ними,—покірпа як рабиня, несе дари свої. Спокійно, не жадливо вони беруть її дари. Але вони і вдячні, як царі: в нову красу убралася земля.

Вперед вони ідуть, вперед.

І ясно світять перед ними божевільні. Гремить побідний марш до їх походу. Хотять вони царями бути над собою, міцними, вільними, щасливими царями.

Вперед вони ідуть, вперед. І ясно світять перед ними їх пророки. Побідний марш гремить до їх походу. Всесвітній дух у згуках тих сміється і радіє, свої кайдани рве, до щастя волі прагне.

Коли я йшов з саду на свою квартиру, в моїй душі ще довго щось співало, лунали згуки побідного маршу. І в такт його ступали жваво молоді ноги. В своїй халупці я зразу ж роздігся і ліг. Промайнула була думка про їжу. Але я тут же заснув і кріпким молодим сном проснав до самого ранку. Перше, що я побачив, коли росплющив очі, був шматок шпалери. Він був старий, аж потрух і відстав від стіни. Краї його нерівно заги-

---

нались, а за ними, на стіні, було видно сліди від блощиць. Шматок шпалери був як раз біля мого носу. Я перевернувся на другий бік і обвів очима свою халупку. Паганкувато.

Продраний, один однісінький стілець, з якого виглядають сірі брудні ганчірки; в кутку миска для умивання. А куток чорний від вохкості, аж зацвів... І хочеться їсти. Страшенно хочеться їсти. Слини немає вже в роті, як учора. Навпаки, стало сухо-сухо, аж дере. Згадалися тридцять копійок, що я віддав учора в саду. Згадалась феєрія і той піднесений настрій, що пережив я тоді. Таки я трошки занісся, як це й частенько буває зо мною. Рух людности не такий вже щасливий. Я забув про стогін ранених, зкалічених душею і тілом. Я забув про жертви. Може колись і буде щастя, міцне і вільне, але не скоро, і великою ціною все це дасться. А тепер ще такого багато темряви, нидіння і непотрібних страждань. Такою мизерною буває людина і її життя, — нудне, брудне, як ця халупка з блощицями. І хто знає, може перемогти блощицю в собі і навкруги не легше, ніж зруйнувати неприступні мури.. Ну, що ж, іти до урядовця? Вже ж скоро десять годин. І тут же мені ясно стало, що ні за що я не піду до його. Таким дрібним здалось мені моє бажання, хоч кров з носа, добути собі посаду, дрібним-дрібним здався і рудуватий урядовець. А я так обурювався, стільки потратив сили, палкого почуття. Наче чинилась подія світової вартости. Який сором... який сором! Де ж моя гордість, де повага до себе? Чому їм бракує сміху?

І коли я знову згадав про тридцять копійок, мені ніскільки не жаль було, що я віддав їх. Ні за що не хотів би я, щоб в моєму житті не було учорашнього вечора. Він дав мені стільки радости. Хотілось хоч поча-

---

сти знову пережити те чисте, без краю широке, чим повна була учора душа моя. Я став згадувати поодинокі менти вистави. Блідий чужинець з нервовим лицем... жагуче плаче і сміється його скрипка над блідим, мизерним життям... Роскішний палац з блакитними колонами... чудові троянди... щасливі робітники... жінки в вінках... Грає музика... Як відгук учорашнього, в душі залунали веселі, вільні згуки. Знову почувалась величність людського руху. Хай багато в світі горя, багато ганебного, брудного,—зате багато є і щастя, чистого, вільного, широкого, як море. Хай далека людям путь, кінця не має вона,—зате багато і пройшли вони. І з кожним кроком вперед щасливішою і вільнішою робиться людина. І нова пісня зкладувалась в душі моїй. Пісня про чоловіка і його великий дух. Багато можливостів заховано в йому: безодня щастя і горя, світла і темряви, любови і злости. І мені хотілось благословлять життя за його радість, широку і чисту, за його муки, що гартують наш дух, за його мрії і божевільні поривання, що робляться дійсністю. Жити, жити хотілось мені,—всією істотою. Щоб ніщо із життя не пройшло марно повз мене. Щоб не загинула марно ні одна хвилина. І так вже багато загинуло їх. Я йшов без мети, я був сліпим. І часто душа моя плакала і сміялась, жагуче, як скрипка чужинця, плакала і сміялась над блідим і слабим життям. Чого я ждав тут, в цьому чужому місті? Туди, туди, в рідний край! Там моя доля, там моє щастя, там моє горе. Там гние і нидіє великий народ, мій рідний народ. Так понесу ж я йому свою віру, свою радість, понесу свою любов і ненависть, свою жагучу упертість.

Я швидко зскочив з ліжка, закинув руки над головою і витігся весь, як струна. Розстебнуті рукава сорочки зсунулись вниз. Я поглянув на свої міцні, жилаві

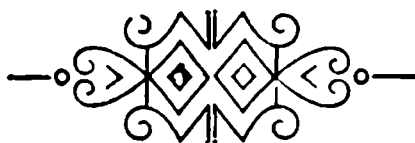

руки. З великими твердими м'язами. Тут же я згадав, що бачив недавно, як грузили на березі моря велику барку. Я рішив піти туди, щоб заробить собі на хліб і на дорогу.

Тижнів через два я поїхав додому, в рідне село. Там я знайшов собі роботу.

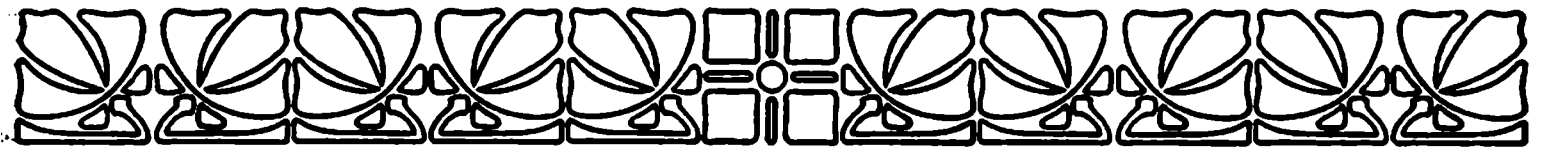

До ґрунту.

Сміх природи.

Частина перша.

I.

На краю великого північного міста купчаться бідні дерев'яні будинки. Завше обгорнуті туманом, сірі, вони здаються сумними, похмурими. Якась образа захована в їх. Наче їх зібрано до купи незграбних, убогих, і поставлено сюди, на край міста, щоб вони не ганьбили собою кам'яних велетнів, що красуються там, у центрі. І вони, убогі, навіки заховали в собі образу і невдоволену думку про красу, великий натовп людей, шум, блискучі ліхтарі. Жили тут люди, дуже зхожі на ці похмурі будинки. Вони навіть не ховали своєї злоби і втоми від нудного, безнадійного життя, що відбивалось на їх посталях і видах. А проте часами тут проходила молодь, бадьора, весела, повна життя і надії, а головне, мрій, золотих мрій. По узьких улицах тоді гучно і вільно лунала розмова,—чиста і прозора, бо в їй було все, окрім буденної дійсності.. Пролітав іноді молодий регіт. І оживали тоді похмурі будинки. Вони робились веселішими і немов почували погорду перед кам'яними велетнями центра.

В цій частині міста, в сірому будинкові, жив студент маляр Юрко Горовий. У його була невеличка, вузьенька кімната рядом з куховарнею. Стареньке залізне

ліжко, з погнутими ніжками, покрите бавовняною ковдрою, два стільці, на яких завше лежали пензлі, або палітра, стіл, мольберт—це вся її обстановка. Юрко оселився тут недавно і дуже задоволений своєю кімнатою. Тут було йому все до вподоби. І досить просторо, і світла доволі, та й хазяйка нічого,—ще молода міщаночка, чепурна і дуже тиха. Одно тільки негарно, що з куховарні іноді іде дух від страви, найбільше ранком і в обід; як коли несе смаленим.

Та на це-ж можна не звертати уваги—нехай собі несе.

Взагалі жилось Юркові зовсім не погано. Іноді тільки допікали йому клопоти про заробіток. Хоч-не-хоч треба було перезнімати портрети. Ще нічого, коли траплялось хоч трохи цікаве лице, а то здебільшого це були якісь маски, а не лиця. Ну, та з цим ще мирився Юрко. Іноді то навіть весело було, коли траплялась яка смішна фізіономія. Була спокуса зробити її ще смішнішою. А то часто доводилось малювати зразки для шпалерів і навіть вивіски. Та хоч би приносили до його цю роботу. Так ні ж, треба було самому ходити та шукати її. Губить свій талан (а що талан був, це Юрко добре почував), робить ганебний вчинок, грішить проти святого мистецтва,—і ще кланяється за це. А найбільш було досадно на те, що всі ці портрети, вивіски і шпалери не давали йому змоги віддатись своїй улюбленій праці. Він давно вже розпочав великий малюнок. Це був старий вишневий сад. Як тільки у Юрка був вільний час і натхнення, він брався до свого малюнку. Натхнення—обов'язково. З холодним серцем, коли на душі панувала брудна буденщина, він ніколи не сідав до свого малюнку. Це була його найбільша святиня. Він ні за що не хотів нівечить її і як жрець приступав до неї, очи-

---

стившись, з побожним настроєм. Таких ментів як коли приходилось ждати довго: хіба ж не прожене самого найсправжнього натхнення крамарство своїм таланом! За те як коли цілісінський тиждень Юрко, залишивши все, малював свій вишневий сад, і тоді вже натхнення проганяла хазяйка, просючі грошей, або недостача хліба, чаю і де чого иншого. Приходилось все кидать і знову ганебно крамарювати. А проте все це якось проходило на поверхні душі. Десь там глибоко йшло своє життя, щасливе, сильне. Була молодість. Встаючи, Юрко иноді почував якесь надзвичайне напруження в своєму тілові. Хотілось щось таке важке підняти, або розбити, або когось міцно-міцно пригорнуть до себе. Та ще було кого й пригортати. І тут щасливий був Юрко Горовий.

II.

Над вечір Юрко сидів коло свого полотна з вишневим садом. Годин три працював він коло його, а все не може намалювати те, що йому хотілось, не може навіть натрапить на певний шлях. Цю весну він був у рідному селі. Обдерті хати, похмурі лиця робили на душу його, селянського сина, важке вражіння. І от раз з таким настроєм він пішов до старої дідички—акторки, що допомогла йому здобути освіту і жила у їхньому селі. За будинком у неї ріс сад, старий, великий і давно занедбаний. Густо розрослись по йому вишні. Вони цвіли тепер ніжним-ніжним білим цвітом. Між ними росла молоденька травичка,—така зелена, чиста. Світило сонце. Гули, літаючи, бжолі, і повітря було таке прозоре. Щось невимовне зробилось з душею Юрка: вона стала широка як світ. Те велике, безмежне, що зветься природою, зробилось йому близьке і рідне, зчезли межі між „я“ і „не я“. Світ для його був живим, єдиним; по-

---

чувалось, як всесвітня душа поривається до щастя. І воно здавалось таким близьким, неминучим. Було очевидно, що щастя колись настане для всіх. Юрко ліг на землю, на зелену траву, дививсь на вишні, покриті квітками, на бжол—і був такий щасливий, до болю щасливий... Незабаром після того Юрко рішив змалювати вишневий сад і вложить в свій малюнок всі ті думки і почуття, що родились у його тоді. Але вже скільки разів сідав він до полотна, з під його пензлю виходило щось інше,—не те, про що він мріяв. Нема перед очима природи? Ні, не того. Треба йому тільки хоч трохи напружить уяву, він ясно баче сад, всі поодинокі дерева, квітки, білі, пухнаті,—бжол. Почне малювати—не те. Дерева на тих же місцях, де він уявляє собі, барви такі, як в природі, але виходе щось зовсім не те,—мертве; нема і тіні того великого почуття, що пережив він тоді. Та і де б воно взялось, те почуття? Хіба дасть його оце велике місто, застроєне будинками, де і травиці не побачиш,—це сіре, важке повітря, наповнене туманом та димом, це низьке, похмуре небо! Досада забірається в душу стомленого Юрка. Хочеться туди, в далеку Україну, але знає, що неможна. Треба ще почитись; тоді може і вийде з його що путне...

В коридорі рипнули двері.—Юрій Петрович дома?—питає молодий жіночий голос, ніжний і бадьорий-бадьорий. Зразу малюнок в душі Юрка відсунувся кудись геть далеко. Стало радісно-радісно; навіть серце забилося. Він повернувся на стільці і ждав її. Встать не встав: нехай вона застане його за малюнком. А так хотілось вийти їй назустріч: треба було перемагати себе... Чути стукання в двері.—Можна?—Ні, не можна.—Ну, так я піду назад.—Можна! Можна!.. Куди ж ти?—Юрко зовсім забув, що йому треба сидіть на стільці, коло малюнку, і

побіг до дверей. Відчинив їх. Ввійшла вона, рожева, весела, з молодою міц'ю.

— А що, злякався?

— А ти думаєш, я так справді і повірив, що ти підеш?

Він узяв її за обидві руки і стиснув їх... міцно, міцно...

— Ай, ведмідь!

— Боляче? Мої рученьки, малесенькі... Можна?—і він, нахилившись, ніжно поцілував одну, а потім другу руку.

— Це ти малював?—спитала вона, побачивши палітру, пензлі і свіжу фарбу на полотні.—Ну, що ж, як робота?

— Погана робота.. Нічого не виходе.

— А ти таки хочеш без натури? Ах ти упертий, упертий, як... як...—І вона засміялась дрібним, чистим, як срібло, молодим сміхом.

Щастя обхопило душу Юрка. Він так любив її сміх. Щось невимовне чулось йому в цих прозорих, ніжних згуках. А вона розсипалась реготом, як з гори покотилась сріблом—і замовкла, весело дивлячись на його.

— Ну, чого ж ти, Катрусю, не смієшся?

— А ти хочеш, щоб я завше сміялась. А я візьму та й заплачу. Що ж, тоді перестанеш і любити?—

— Слухай, Катрусю,—казав він задумливо. — Щось таке єсть в твоєму сміхові надзвичайне... Я не можу сказати... Як би я був музика, я б положив його на ноти... А що таке, я не знаю...

— Ах ти, дурненький, дурненький... ще й питає... Кохання до тебе, до такого ведмідя. Он що таке...—Вона сиділа у його на колінах і цілувала його темні, тепер такі задумливі очі.—І ти думаєш, що я шуткую... Ти справді таки дурненький... Ну і за що я тебе покохала?.. Ти так і не питаєш.

— Ну, за що?

— Я покохала тебе за те, що ти такий ведмідь, незграбний, що ти такий сильний... Я всього тебе люблю. Твої брови, твоє лице, твоє волосся... Твої міцні руки, плечі, очі... як я люблю твої очі!

І вона знову гаряче-гаряче цілувала їх.

— Знаєш, Катрусю?—висловив він думку, котра під її поцілунками родилась у його.—Твій сміх, як вишневі квітки. Свій малюнок я назву „Щасливий сміх природи“. Знаєш, Катрусю, природа жива. У неї є своє горе і своя радість. Велика-велика, така, як у нас. Весною, як у неї киплять могутні молоді сили, вона найчастіше сміється від щастя, від жадання. Вона сміється так, як ти, і щасливий той, хто чує її сміх... Я тепер змалюю в своєму саду і тебе. Ти будеш сміятись своїм дивним сміхом, вкупі з зеленими вишнями,—ти сама похожа на молоду вишню... Катрусю, Катрусю, моя люба! Все своє кохання я вложу в малюнок, всю свою ніжність. Я хочу, щоб в йому чувся регіт твій і природи, щасливий, широкий і чистий, як срібло, як вишневі квітки.

Пішла вона до-дому уже увечері. На другий день було свято, і вони умовились іти гуляти за місто.

Ще ранком вийшли гулять Юрко і Катерина. Стояв уже кінець сентября. Спершу світило сонце, а потім заховалось за сірими, густими хмарами. Було мокро; з землі піднімався туман. Але їм було надзвичайно весело. В душі щось раділо, співало. Почувався такий великий лишок сил. Наче поспішаючи на яке свято, вони попережали других. Напружені молоді ноги ступали швидко і весело. Він ішов широкими ступнями, а вона дрібно-дрібно і все ж таки не одставала від його. Іноді Юрко поглядав на неї, на її рожеве довгасте лице, з тоненьким носиком і виразно обчерченими лобом і губами.

Йому було любо, що вона така гарна, ніжна, а ще до того сильна, повна енергії, ясної, рішучої думки. А вона милувалась з його високого, міцного, трохи сутулого стану, з кучерявого волосся, що вибивалось з під широкого бриля; весело заглядала в його очі, в яких, здавалось їй, завше відбиваються мрії. Кожне було повне думкою про другого. Хотілось все життя так пройти вкупі, і воно здавалось веселим, щасливим і бадьорим. Це буде побідний похід,—і в середині щось грало дивний марш до його, під який так весело було йти і хотілось боротьби.

Скоро вони вийшли за місто і пішли повз дачі. А ось і дач стало вже менше. По боках дороги стояв старий ліс ялин, сосен та берез, в котрому то там, то там зустрічались невеличкі хатки. Юрко з Катериною не помітили, як пройшли досить довгу дорогу і вийшли до моря. Розчарування ворухнулось у душі. Берег був густо засипаний сміттям. Якись обідрані люди з жовтими, здебільшого хворими, лицами рились в цьому смітті і щось там збирали. Їх було багато: і старі, і молоді. І всі вони були схожі між собою. Там, де не було сміття, виглядала руда купина, до краю напоєна солоною водою. Барви моря були теж неприємні, холодні. Далеко від берега пливли пароходи, чорні, незграбні. І тільки одна широкість надавала мореві красу. Вони пішли по березі, шукаючи місця, де було-б чистіше і де-б можна було сісти. Так пройшли досить довго. Юрко обережно вів під руку ту, що була для його найдорожчою на світі. Обминаючи дуже вохкі місця, переступаючи через струмочки, вони вийшли туди, де берег був чистий і де не було вже нікого. Захотілось сісти рядом і посидіть, тихо обнявшись і дивлячись на море. Марно вони шукали великого каміня, щоб сісти на йому, і сіли просто на

вохку землю, на невеличкому урвіщі. З моря віяв свіжий, пронозий вітер.

— Тобі холодно?—спитав Юрко.

— Та трошки.

— Ну, ближче ж до мене, моя рибонько... Тепер тепліше?—знову спитав він, міцно пригортаючи її до себе.

Катерина пригорнулась до його, положила голову на його широкі груди і дивилась задумливими очима на море. Їй було так гарно. Вона чула, як билось серце в його високих могутніх грудях; а перед нею розлягалось море, хоч холодне і вороже, та все ж таки широке.

— Нам не везе з тобою, Катрусю,—сказав він трохи сумно.—Як би оце було гарно, коли-б ми з тобою були де-небудь на березі Чорного моря. Я його не бачив, а воно, запевне, не таке. Вода синя-синя. На березі скелі... ростуть кіпаріси, магнолії. Скрізь зелено... і тепло. Ми поїдем коли небудь з тобою до Чорного моря?

— Поїдем, небезпремінно поїдем.

В її словах була непохитна впевненість, наче инакше не могло і бути. І від цього йому зразу стало весело.

— Знаєш що, Катрусю. Ми візьмем там човен і поїдем у море. Нас будуть підкидять хвилі. Піднімуть високо-високо—і кинуть... Буде летить біла піна, літатимуть чайки... І кругом нікого—тільки ми з тобою.

— Ах ти мій мрійнику, мрійнику!—сказала вона, наче-б го почувуючи перевагу свого ясного розума, а разом з тим і милуючись, що він живе мріями.

— Не погано було-б і у нас, на Україні,—казав далі Юрко.—Тільки не тепер, а весною, як розпустяться дерева. У нас же так зелено... Ми б пішли з тобою в гай... Ні, краще, як би в вишневий сад... Я таки змалюю тебе... Ах ти, моє щастя.

Юрко відкинув назад її голову і гаряче поцілував її білу шию.

Але вітер дошкуляв все дужче і дужче. Юрко бачив, як зблідло її лице; уже чулось тремтіння її молодого тіла. Він зняв з себе пальто.—Що ти робиш?—стурбовано спитала Катерина:—ти-ж застудишся... Не треба, не треба.—Але Юрко все таки накрився з нею пальтом і міцно, ніжно пригорнув її до себе.—Моя голубонько, змерзла... змерзла?.. Ну що, тобі тепер тепліше, хоч трохи тепліше?

— Тепло, тепло, Юрасику, мій милий.

Розвіялась перша бадьорість. Життя не здавалось вже безупинним святом. В світі було щось вороже, сильне; з ним не легко боротись. Тим дужче почувалась взаємна близькість, тим ніжнішим робилось кохання. Без його життя здавалось неможливим. Він нахилився до неї і гарячими губами шукав її губів. Їх ніхто не бачив, і поцілунок був такий довгий... Якись жадання ворухнулись в їх, неясні, але напружені, і зразу ослабіло від їх молоді тіло.

Вертаючись з гуляння, вони вже не почували першої бадьорости. З'явилась маленька утома. За те ще більше з'єднало їх щось між собою. Перше сильнішою здавалась Катерина; а тепер уже вона почувала над собою його силу і перевагу.

З того часу вони частіше зходились до купи. Слів стало менше. Іноді сиділи по цілісіньким годинам, мовчки, пригорнувшись одно до одного. Поцілунки робились такими довгими-довгими. А те неясне, напружене, що виплило в свідомості на березі моря, росло і росло. З якоїсь безодні, безмежно глибокої, приходило воно і здавалось чужим, незалежним від їх. Все кругом зчезало;

думки робились неясними, розмова непотрібною; жадання запалювало кров.

Раз вона засиділась у його до пізнього вечора. Світла не було. Навіщо воно? Вони сиділи, обнявшись, на ліжкові, так близенько пригорнувшись одно до одного.

Щось могутнє, напружене, невимовно приємне і таке болюче все більш і більш наповняло душу. Мозок обгорнувся якимсь туманом, вся істота робилась напруженим жаданням. Уже важко боротись. Він скільки сили стиснув її, до болю, але і біль був приємний для неї. Те пекуче, чуже, а разом з тим і могутнє трохи затихло. Потім воно обхопило його ще з дужчою силою. Гарячим туманом обгорнулась голова, і всього його обгорнув гарячий туман. Він став на коліна і обняв її тонкий стан... Як трудно боротись... Та чи й треба?.. Нічого не треба—тільки одного, тільки одного.—Катрусю, Катрусю,—пролунало якомсь жалібно, наче просючи. Вона слаба, безвлада, почала піддаватись під його міцними руками... А потім раптом щось освітило її свідомість. Катерина немов прокинулась.—Юрасю, милий, що ти робиш?—Вона підвелась і випросталась.

Зразу відступило далі те, що було раніш; на душі стало порожньо.

— Ти не сердишся, Катрусю?

— Ні, не сержусь... Треба йти. Ну, прощай.

— Не сердишся?

— Ні, чого я сердитимусь?.. Не думай, милий...

Вона швиденько пішла, а він лишився сам, і йому здавалось, що він заподіяв їй велику образу. Було соромно; родився страх, що вона не буде любить його.

IV.

На другий день Юрко з нетерплячкою ждав Катерини. І знову здавалось, що він її образив, і було ляч-

---

но, що вона не прийде до його. А вкупі з тим починала свою роботу і думка. Виникало питання, яка властиво образа, чого він повинен перемагати себе, боротись. Це-ж якесь насильство над собою, щось ненормальне. Він знав, що це дуже міцно з'єднає їх; що вони вже не будуть тоді зовсім вільні. Але йому це не страшно. Може вона боїться. Значить, не так то вже й любе його.

Катерина уявляла собі, що почуває Юрко. Щось похоже на сором зупиняло її від того, щоб іти до його, а проте було жаль, хотілось заспокоїти його. У полудень вона прийшла до Юрка. Зразу вони побачили, що в кожному з їх за день зробилась велика зміна: багато пережито, передумано. Наче минув не день, а декілька років. І бачучи це нове, вони почували себе немов чужими. Юркові було соромно. Він поглянув на Катерину, таку чисту, шляхетну, з ясними, повними думки і енергії очима, на точений лоб,—і побачив перед собою іншу людину. Це не вона, його Катруся, така ніжна, з дивним невимовним сміхом, котру він так дуже любив і все-ж таки вважав слабішою, меншою від себе. Може й не було Катрусі—була мрія, що родилась із його образливого кохання? І як він посмів так поводитись з нею, з цією прекрасною строгою богинею, всю красу котрої він бачив мов уперше. Все це швидко промайнуло перед свідомістю Юрка, наповнивши соромом і ніяковістю його душу. Юрко з побожним почуттям нахилився до її руки і припав до неї губами. В поцілункові чулось щире, гаряче каяття і благання.

— Що це ти, Юрко?.. Геть, покинь. Що з тобою?— трівожно казала вона, вириваючи свою руку.

— Ти прости мене?

— За що тебе прощать? Що ти зробив поганого?.. Ну

який же ти, справді, нерозумний... Як дитина. Отакий великий, а такий смішний. Вона засміялась. Що це таке? Юрко не впізнав і її сміху. Наче зовсім не той. Чи це так справді є, чи тільки здається йому?

— Слухай, Катрусю,— сказав він:— я не розберу, чи ти це справді кажеш, чи тільки заспокоюєш мене? Ти щось пережила. Тобі сумно... ти уже і смієшся не так. Я боюсь, що я відібрав у тебе твій сміх.

— І що тобі дався мій сміх?— І зразу счезла перша бадьорість в її голосі, залунав сум.— Мені, справді, було важко і... жаль тебе. Хочеш, я розкажу тобі, що я думала. Юрику, милий мій!.. Сядем тут з тобою, і я все, все тобі розкажу.

Вони, як і вчора, сіли рядом на ліжкові. Катерина обняла його за шию і, ніжно заглядаючи йому в вічі, почала:— ти думаєш, я сама не хотіла того, чого ти?

Було трохи соромно, але і приємно сказати це йому, великій дитині, без краю близькій для неї. І почервонівши, пильно заглядаючи йому в вічі, ще з більшою ніжністю казала вона далі.— Ах, Юрику... мій любий, мій смішний Юрику! Я вже не дитина. Мені вже двадцять чотирі роки... Подумай тільки— двадцять чотирі роки.— З глибокостів душі знову виникло те саме, що і вчора. Як огонь пробіг по жилах, стала гарячою кров; туманився мозок, і напруженим робилось тіло.— А ти знаєш, Юрику, що з того може вийти?— уже з якоюсь мукою казала вона.— Ти знаєш, що може бути нове життя? Милий, милий мій Юрику!.. Сказати тобі? Сказати тобі?. Я сама хотіла-б... того життя. Цілий день я сьогодні думала про це. І знаєш, у нас би був дуже гарний син. Він би був такий сильний, кріпкий, як ти. У його були-б твої очі, твоє волосся... Такий червоновидий, здоровий, з рожевим, ніжним, напруженим тілом. І

веселий-веселий... Так радісно сміявся-б...—Трохи зпустилось у неї на низ, у глибинь, гаряче, палке,—думка стала світліша, і там ясно так уявлявся образ дитини... А в його щось кипіло, клекотіло, була якась надія...

— Так чого-ж ти пішла учора?

— Чого я пішла? Так, якось само вийшло. Я тільки уявила собі, що може бути третій,—і відразу все счезло. Це здалось неможливим... А сьогодні я багато думала. Не можна, Юрику, не можна. Йому повинно бути гарно. А чи дамо-ж ми йому щастя? Я так люблю тебе, мій милий. Люблю твої мрії... Те, що ти такий непрактичний. Але для його це буде негарно. Подумай тільки. Маленька душна кімната... І щоденна нужда... Ти не ображайся. Нам нічого. Я й не думаю і не хочу для себе кращого. А для його—ні... Ти розумієш мене, Юрасику? Не сердишся?..

— Ні, я не сержуся... Може й твоя правда.

Голос його згучав вяло і сумно. Перше почуття кудись счезло. Почувалась утома. Вялими зробились руки... рознялись і опустились з її шиї йому на коліна. Проходе хвилина, друга. Вони сидять поруч і кожне думає свою думку. Думки однакові, та не злитись їм в одну. Важким робиться мовчання. Їй треба б уже йти додому. Та не хочеться отак залишати його. Хочеться приголубить, сказати що-небудь ласкаве.

— Тобі пагано, Юрасю?.. Ну, не журись... Колись же краще буде. Треба тільки потерпіть, подождать. Я скінчу курси. Ти зробишся відомим художником.

Вона хотіла навіть впасти в жартовливий тон.

— Так, так,—сумно сказав він і замовк.

Аж ось раптом щось нахлинуло на його і як хвилиною обгорнуло його всього. Зразу розняв він свої руки і, потягаючись всім тілом, заломив їх над головою.—

Скільки муки, скільки муки, Катю,—зтиснувши зуби, простогнав він.

— Ну, годі, годі, милий. Це пройде, це пройде.. Ну, прощай. Мені вже треба додому.— Вона поцілувала його і підвелась з ліжка.— Ну, ще сердишся? Не треба, Юрасику, заспокойся. Колись все буде гарно.

Рипнули двері. Він лишився сам.

V.

Кохання загубило тепер для Юрка свій перший характер. Ще недавно це була сама радість. Боляче було тільки іноді ждати, поки Катерина прийде. А зате, як тільки вона приходила, все в душі сміялось, раділо. Не було ніяких питань, а було тільки легко і весело. Душа наповнялась до краю мріями. А тепер, як квітки, зів'яли мрії. До свого малюнку він не приступав. Згадувалась та назва, котру він хотів йому дати. Вона здалась тепер чудною і смішною. І самі почуття, що родили думку про малюнок, здавались незрозумілими, якимись дитячими мріями. Іноді негарне почуття проти Катерини, похоже на злість, ворушилось в його душі. Чого вона муче його? Живуть же другі. Але тут же і зчезало це почуття. Жити з ним так, щоб не було дітей.. Ні, вся її чиста, незкалічена нічим, гармонійна натура була-б проти цього. Юрко почував, що треба було тільки натякнути про це—і вона-б зразу відсахнулась від його. Та й йому самому це здавалось ненормальним, відворотним. Але діти... Ні, Катерина цілком справедлива.

Юрко уявляв собі сем'ї студентів. Рідко там бачив він щастя. Спочатку то може й так. А потім суворе життя брало своє. Було там горе і здебільшого не було любови: вона умірала. Так запевне було б і у його. Згадувався малюнок, зрисований Катериною. Маленька кім-

---

ната... ну, хоч би оця, де він тепер живе. Вони вдвох. А потім і третє. Що-дня думать, чим проживеш завтра. Вона змарніє. Зчезне рум'янець з її лиця: воно зробиться блідим, осунеться. Очі стануть смутні, і в їх буде світитись не молодий запал і сміла енергія, а турбота, сум, а іноді то може й злість. Ні, він не має права призводить її до такого життя... А там десь глибоко щось не погоджувалось з цим, хотіло свого. Іноді він з досадою кидав всі думки. Вся душа наповнялась одним жаданням, щоб вона була його. І завше він думав про неї. Цілісінький день, щоб він не робив,—вона була в його душі. За кожною думкою, за кожним почуттям, за кожною напругою волі стояла Катерина—то ясно, у весь свій зріст, то десь там ближче до сфери неясного, несвідомого. Лежачи спати, він неодмінно думав про неї. І сон його був якийсь чудний, не такий, як перш. Вона так часто снілась йому. Здебільшого ж це був не сон, а якесь забуття, часто доволі важке. Юрко спав і все-ж таки кожну хвилину думав про неї, почував її всією своєю істотою. Коли він прокидався, то першою думкою, яка приходила в голову, була Катерина. І від цього де-далі робилось важче і важче, голова була, як в тумані. В душі панував хаос; наче в неї втиснувся хтось чужий, і було вже важко зносити його панування. Як коли, особливо на улиці, серед гущі народу, у його впливала ясна думка. Він наче прокидався од сна... Що з ним? Що, властиво, зкоїлось, і чого він так мордується? Нічого-ж такого особливого, надзвичайного нема. Ну, дівчина не хоче звязувать з ним свого життя. І добре робе, бо розумна. А йому-ж можно її і забуть. Але ці менти ясної холодної думки були такі недовгі. Він уявляв собі Катерину, гарну, з ясними розумними очима, в ушах лунав її голос, ніжний, привітний,—і

життя здавалось неможливим без неї. І тоді обурення проти несправедливості укладу життя обхоплювало його душу. Чого все можна тим, багатим? А йому, пролетарію, треба себе кругом багатим. Живе в якійсь халупці, малюють те, що хотілось би, не може; не може навіть любити дівчини, яку вибрало його серце. Іншими здались йому тепер і його кімната, рядом з куховарнею, відкіль завше йшов горілий пах, і вся обстановка її, і та нужда, яку він повинен був терпіть. І це вже не було тільки обурення за себе одного, а й за других... А проте треба було шукати якогось виходу з цього становища. Єдина надія була на те, що він улаштує з матеріального боку своє життя. Менше він тепер мріяв про чисте мистецтво і жваво шукав заробітку. Але це спершу не вдавалось йому.

VI.

Катерина частенько заходила до його. Сиділа здебільшого не довго. Перемовиться де-кількама словами, спитає, як він почуває себе, усміхнеться ласкаво—і піде. Щось недоказане почувалось тепер в їх відносинах. На поверхні було так просто, а в середині таїлись у обох боротьба, туга і нерозв'язані питання. Раз, коли вона прийшла до його, він звернув увагу на її бліді щоки і темні смуги під очима, стомленими, сумними. Йому невимовно жаль стало її. Так і у неї на душі те саме, що і в його, і вона переживає ті самі муки, переживає таку-ж боротьбу. А він ці всі дні думав тільки про себе, і ще певен, що любе її справжньою любов'ю. Захотілось ніжно-ніжно пригорнуть її.

— І тобі важко, Катю?—тихо, добіраючись до дна душі її, сказав він.

— Чого ти так думаєш?— сумно усміхнулась вона.

— Я бачу. Щоки твої зблідли. Ти така сумна тепер.

Це я нагнав на тебе сум, я відібрав у тебе твій веселий сміх.

— Ну, ще що вигадай... Хіба й так тобі легко...

— І навіщо я покохав тебе? Так, якась сила, незалежна від мене, підхопила мою душу, наповнила чимсь великим, широким... Дала щастя, чарівні мрії. А потім...

— А я не жалію. Я-б ні за що не хотіла, щоб цього не було в моєму житті. Воно і своїм стражданням любе мені. От аби тільки тобі було легче... А ти як, ти хіба хотів-би все повернуть назад, щоб не знать мене, не любить?

— Ні, я цього не хотів би. Я хотів би другого, щоб вік бути з тобою... І чого така жорстока доля? Чого властиво ми тільки не можемо жити так, як хочем... Ні, не ми тільки... Скільки ще є на світі таких. А скільки тих, що живучі вкупі, через нужду кленуть долю. Світ повен, здається, стогнанням нерождених і голодних дітей,—стогнанням жінок, що хочуть бути матерями і не мають змоги, родили дітей—і не знають, чим нагодувать їх... Бідна, бідна, моя Катруся.

— І чого там я бідна?.. Не сумуй, не треба. Я знаю, що у тебе потім з'явиться знову сила, енергія, але навіщо тепер впадуть в відчай? Тільки ж гірше собі робиш. Та й нема-ж нічого такого дуже поганого. Колись буде краще. Аби тільки ти мене любив. А там я зкінчу курси. Самостійна людина. Ти теж знайдеш собі працю. Ось послухай,—справді весело. То тільки у твоїй палкій уяві малюється якесь горе. Ніякого горя нема. Єсть щастя, котре жде нас з тобою. Чи так же? А може ти мене розлюбиш до того часу. У вас, художників, таке вередливе кохання.

Вона викликала з душі веселі думки і сама-ж тепер повірила їм. І йому стало весело. Справді, чого він

повісив носа, розпустив нюні. А ще Катерина взивала його сильним. Сором, великий сором! Треба ждати і добре працювати, і нічого поганого в цьому нема. Щастя, добуте працею, буде ще краще.

— Розлюблю, небезпремінно розлюблю,—жартував він.—І як би я міг розлюбить тебе, мою таку розумницю, таку сильну, бадьору! Чи не розлюбиш ти мене? Мені так соромно за себе, за своє нидіння. Ну, не треба. Вже кінець... Кінець і кінець. Чи так же, Катрусю?

— Так, мій милий, так, Юрику...

Розлучились вони веселі.

З того часу між ними встановились відносини надзвичайно щирі і прості. Це не були вже тільки закохані парубок і дівчина, а добрі товариші, що вірили одне в одне і вкупі рішили добути собі щастя. Коли вони зіходились до купи, то це тільки підтримувало їх веселість і бадьорий настрій. Палкі жадання тіла тепер якось захолили, знову зпустились кудись глибоко, в ту безодню несвідомого, з якої вони виникли. Іноді, коли Юрко з Катериною згадували недавнє минуле, воно здавалось їм трохи чудним, якоюсь хворобою, від якої вони тепер видужали. Стало легко і весело. Ясно-ясно світила мрія про будуче щастя.

VII.

Уже весною, обідаючи в їдальні, Юрко вчитав в газеті, що вмерла славетна акторка Галина Васильовна Криницька. Це була його „покровителька“. І умерла вона в його рідному селі. Звістка дуже вразила Юрка. Вернувшись додому, він все думав про неї. Уже був вечір. Не запалюючи світла, Юрко сидів на дзигликові, і перед ним проходили поодинокі менти з його життя і життя „покровительки“. Уявлялась огрядна жінка з ро-

---

жевим лицем і срібним волоссям. Якого багато в неї енергії. Він ніколи не бачив її знесилою, безвладною; сердитою, в горі—так, а знесилою—ніколи. А веселий сміх її, особливо, коли вона розказувала що-небудь смішне, і тепер лунав в його вухах... Яка сила у неї спостереження і якогось особливого, їй тільки властивого юмору. Не хотілось вірити, що вона вмерла, така ще бадьора і така ще потрібна для сцени. І згадалось Юркові, як чудово вона грала. Мінялись п'єси, мінявся настрій публіки; а вона якось не старілась, її гра, повна мистецького реалізму, як і за молоді літа, захоплювала глядачів. Тільки в своєму особистому житті вона не була щаслива. В це життя і він, Юрко, не мало вкинув гіркого полиню, безповинної образи. Вона так любила його. Без неї він був би тепер хліборобом, та ще к тому й поганим хліборобом. Вона дала йому освіту. Юркові згадувалось, як Криницька, коли він ще був в реальній школі, цікавилась його успіхом в науці. От настає було Різдво. Ще задовго вона слала йому листа, щоб він приїхав до неї в те місто, де вона була з труппою. Вона була така рада, як він приїздив. З гордістю розказувала про його знайомим, який він гарний і розумний хлопець... Згадувався йому аматорський спектакль в їхньому селі, який улаштувала Криницька. Тоді і він, ще молодий зовсім парубок, виступав в досить трудній ролі. Він пам'ятає, що гра його дуже вподобалась глядачам. Але, здається, він радів цьому далеко менше, ніж Криницька.—Ну, тебе, Юрко, куди не вкинь, ти скрізь молодець,—сміючись радісним сміхом, казала вона. А як вона раділа, коли в йому виявилась велика спритність до малярства, котру вона зразу визначила, як талан. Тут же вона порадила йому поступити в Академію і дала на це гроші. Не маючи дітей, вона хотіла,

---

щоб він, Юрко, був її дитиною. Але, поступивши в академію, він все більш і більш віддалявся від неї. Забалакало самолюбство селянської дитини. Бував він тепер у неї все рідше і рідше: частіше приїздив до своїх кривних. Йому робилось ніяково, коли вона, як мати, цілувала його голову. Нарешті він відмовився брати від неї гроші і жив власним заробітком. Зробивши це, він почував себе дуже вдоволенним, навіть щасливим, наче став зовсім вільною людиною. А тепер йому було так жаль її. Згадувався лист Криницької, в якому було такого багато ображеної любови. І в останній раз, коли він бачився з нею, вона все надіялась, що душа його знову повернеться до неї, ловила з радістю його кожне ласкаве, щире слово. А він був такий холодний до неї. Юрко дуже почував тепер свою провину і жалів, що йому не довелось хоч попроситись з тією, котра була для його другою матіррю.

Так через тиждень, як Юрко вичитав в газеті звістку про смерть Криницької, він одержав з дому листа. Посилала його мати, а написаний він був якимсь сільським грамотієм. Мати сповіщала сина, що „благодітелька Галина Васильовна—царство їм небесне—застудились і живо померли“. Далі писалось, що, умираючи, вона дуже хотіла бачити Юрка і залишила йому все своє добро: і землю, й скотину, й будинки всі. „А ви, синочку так кінчався лист, приїздіть скоріше додому. Годі вже вам вчитись, а то ще може родичі й відберуть те, що залишила благодітелька Галина Васильовна“.

Зовсім несподіване почуття виникло в душі Юрка. Це була радість, велика радість. Розум казав, що цього не повинно бути, що сором радіти; нагадував про те, з якою гордістю він ще недавно відмовлявся брати гроші на свою освіту. А щось сильніше за розум раділо і при-

---

мушувало душу мріяти про власне недалеке щастя з Катериною. Скоро й розум погодився з тим, що треба радіти і що нічого поганого в цьому нема. Юрко весь поринув в мрії, що цілком охопили його, відірвали від дійсності і понесли далеко-далеко. Зчезла вузенька кімната, поруч з куховарнею, зчезло залізне ліжко, на котрому він тепер лежав, зчезли сутінки північного вечора. Юрко був на Україні в великому саду... За кам'яним червоним будинком розкинувся сад. Цвітуть вишні, білі, як молоко—і листу не видно... Зелена трава. Літають бжолки. Ясно світе сонце. По небу блукають прозорі хмари. І тепло-тепло. З нею, прекрасною, як вишня в цвіту, ходє він по саду. В неї таке щасливе лице. Гнучким станом вона схилилась до його. Під легкою одежою, що обляга її постать, Юрко почуває дівоче тіло, гаряче, напружене. — Це наше,—каже він Катерині:— тут, в цьому раєві, ми будем жити з тобою... Життя наше буде щасливе. Моя ти сужена, моя кохана!.. А нам'ятаеш, як ми рішили ждати, добиватись працею щастя? Тепер не треба ждати.—І Юркові здається чимсь химерним їх перше рішення. Вони певно не витримали б... Ні, це щось неможливе, довге, нудне. Навпаки, несподівана спадщина здається тепер чимсь необхідним, натуральним, без чого не могло б обійтись його життя... Мрії про щастя розжеврюються і розжеврюються в душі Юрка. Далі вони робляться огнищем, що охоплює всю істоту, пале мозок. Хочеться як скоріше розказати про їх другому, перелить радість в другу душу, бо своя вже повна до краю, от-от уже не витримає великого напруження.

Юрко пішов до Катерини. Ішов надзвичайно швидко, не йшов, а летів. І цілу дорогу думав про те, що скаже їй, як вона зрадіє. Було багато планів. Хотілось

вразить її несподіванкою, посумувати з їхньої недолі, і потім розказати про щастя, що незабаром чекає їх... Ні, навіщо засмучувати, навіщо робити довгими сумні часи, Хіба вона, мила, безмірно дорога для його, його Катруся, і так мало вистраждала? Зблідла навіть, личенько стало тонким-тонким... Все він їй скаже, зразу скаже. Пригорне до себе міцно-міцно і скаже... І буде дивитись, як розжевриться її лице, радістю засвітять її очі.

Але коли він стояв уже перед дверима, що вели в її кімнату, мрії почали гаснути. Він відчинив двері і ввійшов. Катерина сиділа за столом і читала. Як Юрко ввійшов, вона підвелась.—Прийшов, Юрасику,—сказала вона і пішла йому назустріч. І була вона така шляхетна, чиста, щось прекрасно величне віяло від всієї її істоти, наповняло круг неї атмосферу і відбивалось навіть на самій обстанові маленької, просто прибраної дівочої кімнати. Потьмарились мрії Юрка. Якимись мизерними, ганебними, невартими її, дивною богині, здались вони Юркові. Зчезли ті слова, що уже зклались в голові, або зробились блідими, загубили свій огонь. Стало навіть сором за свої мрії, особливо за ту радість, що горіла в їх. Катерина обняла його і повела до столу, де стояла лампа. Якусь переміну, ніби турботу помітила вона і в його поцілункові, автоматичному, похапливому, і в його видові.

— Що сталось, Юрасику? Ти прийшов мені щось сказати? Що скоїлось? Певне, щось погане?

— Чого погане... ні гарне... Я тепер власник, земельний власник.

— Власник?

— Еге, власник.—Він почервонів і замішався, наче справді сказав щось негарне.—Криницька... та, знаєш, акторка... відписала мені землю.—Так, це, справді, було

негарно.—Там єсть великий будинок... великий сад... вишневий,—наче виправдовувався він.

— Так це ж дуже гарно, Юрасику! Я така рада. Ти тепер не будеш шукать собі заробітку, будеш малювать те, що захочеш... І вишневий сад. Поїдеш туди і змалюєш—з натури.

— А ти зо мною поїдеш?—благаючи, наче ляжливо, наче боячись, що вона не поїде, спитав він.

— Я не знаю, з ніяковістю відповіла Катерина:— Мені ще треба зкінчить курси.

Почувалось, що між ними щось таке стало. Його треба перемогти, пережити; а до того трудно їм знову бути такими близькими, рідними, якими вони були раніш. Сум прокрався в душу Юрка, навіть якесь недовірря.

— Ти любиш мене, Катю?—

— Чого це ти питаєш? Авже-ж що люблю. Але слова були трохи холодні. Вона почувала, що вони вийдуть такими і робила над собою зусилля; нарощне вкладувала в їх почуття, хотіла себе запевнить в йому.

— Щось холодне, чуже чується в тобі. Ти наче докоряєш мене. А я так радів, коли йшов до тебе, думав про наше щастя. Катю, нам не погано було-б там. Пам'ятаєш, як ми сиділи з тобою на березі моря. Дув холодний вітер, навкруги було сумно, непривітно. І ми марили тоді про південь, про Україну. Тепер уже там весна; мабуть цвітуть дерева. Їдем туди, моя мила. Ми будем ходить з тобою в вишневому саду. Не буде цього туману. Повітря там чисте, прозоре. А небо блакитне, високе... А увечері ми будем тихо сидіть з тобою, —будем сидіть під вітистим дубом і слухать пісні.

Мрійнику, любий мій мрійнику,—з напруженим почуттям сказала Катерина і обняла його. В його мріях

вона почула щось рідне, безмірно дороге для неї.

— Ти сердишся на мене? Тобі неприємно?. Не треба, Юрику, не треба. Знаєш, мені наче жаль того, що було. Ми хотіли добути собі щастя,—власними силами, тільки сами. А тепер зразу все це якось обірвалось. Треба щось починати знову. Я знаю, це пройде, я звикну, а тепер чогось жаль... Мій Юрик власник... земельний власник... Мені якось трудно це уявити.

— Тоді я відмовлюсь, якось нерішуче сказав він.

— Навіщо? Тобі ж краще, коли ти не матимеш нужди. Їдь, Юрику. А я може приїду після... Побачу.

Зовсім зневіреним повернувся Юрко до дому. Були такі розкішні мрії—і тепер всі вони розлетілись, як дим. А головне те, що Катерина якось чудно віднеслась до його. Думка про спадщину тепер відступила геть далі; на першому місці стояла думка про Катерину,—була навіть опаска, чи не загине їх кохання. Здається, нічого не сталося, а проте це так можливо. Вони стали наче чужими.

VIII.

На другий день увечері Юрко з Катериною були на вокзалі. Катерина провожала його. До того, як мусив відійти поїзд, лишилась година. Вони зразу ж пішли в залю третьої класи, щоб поспіть взяти білет. Величезний будинок, дуже схожий на сарай, увесь був набитий народом. В довгій залі, темній і кальній, що ізвиваючись займала його мало не весь, пліч-о-пліч стояли люди. Здебільшого це були робітники. Від тих, що пріли в кожухах, піднімалась пара. Змішана з тютюновим димом, вона туманом, важким і смердючим, стояла над товпою. Лиця були червоні, очманілі; у де-яких на лобі виступили краплі поту. Лунав глухий, неясний, але невпинний гомін. Поодиноких голосів не було чути.

Здавалось, що гули самі стіни, стеля. І тільки иноді цей глухий шум прорізувався криком дитини. Він наче тонув в брудних хвилях, з відчаєм виринав на поверх і тут же знову ховався в глухому, важкому гоміні, і через це здавався таким жалібним, повним відчаю.

Коли вони, пробіраючись в натовпі, дійшли до каси, де Юркові треба було брати білет, там уже стояв довжелезний „хвіст“, що вився між залізним рештованням. Катерина посунула руку в карман Юркового пальта, де були його гроші.

— Що ти хочеш робить?—спитав він.

— Я думаю взяти тобі білет.

— Ти думаєш це так приємно стоять тут і ждати, поки до тебе дійде черга?

— А все таки я хочу, уперто сказала вона.

— Іди краще, походиш з пів години на платформі. Я сам візьму білет.

— Слухай, Юрко, я розсержусь.— В голосі її була ще більша упертість.

Катерина пішла взяти білет, а він, схилившись на рештовання, дивився на неї. Помалу, один по одному, рушали в „хвості“ люди, а з ними і Катерина. Юрко все стояв і дивився. Иноді очі їх зустрічались і передавали одне одному взаємну ласку і ніжність молодого кохання. Тоді здавалось, що нікого, окрім їх, немає... немає ні цієї залі, наповненої важкою парою і димом, ні натовпу очумілих людей... Стоять Катерині прийшлося довго. Уже коли тільки лишилось до відходу поїзда хвилин двадцять, вона взяла білет. З таким почуттям, як після довгої розлуки, підійшов до неї Юрко, і вони удвох, радісні і веселі, пішли на платформу. Юрко знайшов собі в вагоні місце, положив свій чемодан і знову вийшов з Катериною на платформу.

Вони пройшлись раз, другий. Скоро, скоро вже піде поїзд... Давно вже Юрко не здавався їй таким близьким, рідним і чистим-чистим, як тепер.

Вона дуже пригорнула до себе його руку і не відводила від його очей, ніжних, повних закоханої турботи. І тут же їй стало надзвичайно жаль, що він їде. Як же це вона лишиться без його, любого мрійника? Буде одна.. І він там сумуватиме без неї. Чого-ж вона не їде з ним? Що примусило її відмовитися від цього. Він же просив її. І в його очах була тоді така турбота, благання... Катерині хотілось сказати йому, що і вона поїде з ним, не хоче zostаватись без його. Вони-б поїхали удвох, — це було-б так весело.

Але вона не сказала йому про це. Якось сам собою мимоволі язик балакав про листи, а думка гадала про друге... По платформі метушився народ. Шмигали люде з лицами, повними лякливої турботи. Аж ось народу поменшало... Другий дзвінок. Катерина міцно пригорнулася до Юрка, а він стиснув її руку.

— Не забудеш?—спитав він. Катерина нічого не сказала, тільки дужче притулилась до його. Вони мовчки, пригорнувшись один до одного, пройшлись ще разів три по платформі. Знову дзвінок, різкий і голосний.

— Прощай, Катруся!..—

Вона міцно обняла його за шию.—Юрику, любий мій Юрику... Не сердься.—У неї покотились сльози—Прощай.

Поїзд уже рушив. Юрко скочив на платформу вагона, став і дивився на Катерину. А вона йшла за поїздом, аж пски не сховалась з його очей.

ІХ.

На душі у Юрка було зовсім спокійно.

Приємне почуття від недавньої близькості до Ка-

терини розливалось по всій його істоті. Не було спершу ні жалю, що вони розлучились, ні турботи. Так, наче вона ще була з ним, близька, мила. Юрко постояв трохи на платформі і пішов в вагон. Сів на лавочку. Стукотіли в такт колеса. На лавочках сиділи люди в захоловших позах, наче наважились чогось терпеливо ждять. Свічки, блимаючи, кидали на їх своє непевне світло, і через це постаті здавались якимись таємними. В одному кутку чулась гучна балачка. Голоси були п'яні. Чимсь незвичайним, ніби недійсним здавалась ця розмова, що мішалась з згуками колес. Потроху колихало. Юрко притулився до спинки лавочки. Почуття запевненої, спокійної радості росло і росло в його істоті. Приємною теплою боно розлилось по тілові. Стукотять колеса. Потроху колише. Стиха долітає балачка. Наближається молодий, солодкий сон. Так приємно буде заснути. Юрко піднімає полицю, кладе на неї пальто і подушку і злазе туди.

— Не увалишьяся?—питає ласкавий голос якогось російського селянина.

— Нѣтъ, не увалюсь.

Юрко уможується і з задоволенням простягає ноги. Тихшає й тихшає згук колес. Наче здалеку долітає він—і такий приємний, наче чиясь лагідна, ласкава розмова... Юрко чогось виразно уявив собі Катерину—чи не її це розмова?—і заснув. Хтось сіпав його довго за ногу, питав щось, навіть сердито. Ага, білет! Юрко дістав його, а потім знову простігся... Стукали колеса... Щось приємне обгортало його, і він знову засипав.

Прокинувся він уже тоді, як в вікна вагона заглядало весняне веселе сонце. Повернувся на спину, закинув над головою руки і витігся весь, дуже—дуже. Хотілось, щоб під ногами що-небудь лежало; воно-б не да-

---

вало випроститься і потім-би хруснуло і подалось. У всіх членах почувалась приємна напруга, потреба в жвавих рухах. Серце чомусь раділо; почувалась бадьорість і воля. Прийшли думки про *неї*,—радісні, ясні.

Юрко умився і вийшов на площадку вагона, став коло дверей і дивився на те, що миготіло перед очима. Швидко, одно за одним, гнались дерева. Високі, зелені ялини і сосни. Ялини з широкими, повислими вітами. Їм, видно, було важко бігти і вони, здавалось, заморившись, глухо шуміли. Швиденько, непомітно шмигали тонкі, прозорі березки без листу. Земля була вохкавохка. На їй весело вібивалась ясно-зелена травиченька, повна радості... Ліс переривався. Відкривалась прогалина, з озерцями і зеленою травою. Іноді в гущавині сіріли невеликі купи твердого снігу. Ясно—ясно гріло на них сонце. І небо було блакитне, веселе, ласкаве... Знову ліс,—шумить, біжить, поспішає. І радісно йому бігти... Стук колес, шум ліса, проміння, сміх травиці і ласка неба тиснуться в душу Юрка, мішаються з його коханням, думками про *неї*. Високо-високо піднімається душа; піснею кохання робиться вона. Радісною, широкою піснею молодого, щасливого кохання... Нема ясної, виразної думки. Все зчезло, стало недійсним. І тільки саме почуття кохання панувало в душі, росло, піднімалось вгору, робилось широким, як світ, наповняло душу невимовним щастям. І він сам тонув в цьому широкому, вільному, переставав бути особою, зливався з чимсь безмежно — великим, світовим. Іноді душа до того наповнялась щастям, що не було вже змоги витримувати його. Тоді Юрко вертався в вагон, придивлявся до пасажирів, умисне прислухався до їх розмови. Але думка невідступно повертала до Катерини. І це було так приємно. Тоді Юрко питав себе, чого він саме радіє. Він розлучився з

нею—уперше, як вони покохались. Катерина тепер лишилась одна. Мабуть сумує... Ах, ні... чого вона сумує? Хіба можна сумувати від кохання? Вона ж знає, що він її любе більше себе, більше життя. Знову душа наповнялась чимсь широким, палким, і Юрко здивовано, наче до несподіваного, приглядався до того, що діялось в йому. Перш, поки вони були вкупі, він і не гадав собі, як дуже, невимовно дуже любе її. І ця міць кохання, що межувало з повним забуттям самого себе, робила зовсім нестрашною думку про смерть, наповняла душу надзвичайним щастям..,

Коли другого ранку прокинувся Юрко і подивився в вікно, перед ним був уже степ. Де-не-де стояли невеличкі гайки. Снігу вже не було зовсім. Зеленіла озимина. Чорніли ниви з ярим хлібом. Вохка земля здавалась жирною. Над нею стояла пара. З-рідка зустрічались табуни скоту. Корови спокійно паслись, а де-які підводили голови і ніби здивовано, зацікавлено дивились на поїзд. Лошата, задравши хвости, бігали по толоці. Пастушки гуртками вистроювались біля „полотна“, щось кричали, дивлячись на поїзд, махали руками.

Юрка уже втомила трохи подорож. Уже не почувалось такої бадьорости і лишка сил. Почуття якось ослабли. Він наче з великої високости спустився на землю. Але і тут було дуже гарно.—Більш реальними стали думи, і всі вони летіли до Катерини.

Він згадував поодинокі менти кохання... розлуку з нею. Так ясно—ясно уявлялось її лице,—кожну рису на йому бачив він. Лунали поодинокі фрази, котрі казала вона. Юрко напружував свій слух і ясно чув навіть тон, яким ці фрази були сказані,—наче вона тут стояла і балакала з ним. Вдячністю до неї, теплою, ніжною—ніжною тремтіла душа. Вдячністю за щастя, що дала вона.

Зчезала потроху втома. Лагідну пісню співало кохання.

Сонце звернуло уже з півдня. Ще зеленішим здався тепер степ. Жито густе, високе; в йому вже заховався-б чималий птах. Повітря тепле, пахуче. Юрко відчинив обидві двері, щоб його обвіяло степом. І знову стало наповнять душу перше почуття. По рівному, безкрайому степу нісся поїзд, стукотіли в такт колеса. Пихкав паровик,—з напругою, наче живий. Стояв шум в теплому, пахучому повітрі. Ширшала душа. Щастям наповнялась вона. Знову забувалась своя особистість. Напруга була во всій істоті. Вона росла і росла. І тоді здавалось, що це не його напруга, а напруга світа, що тремтить в йому і хоче ширитись ширитись без краю.

Уже над вечір по бокам залізниці, то десь далеко то зовсім близько, стали попадатись побілені крейдою хатки. Скоро вже буде і Україна. З увагою приглядався Юрко до постатів людей, що метушились на полі або коло будинків. Свої чи чужі? З'явилась нетерплячка скоріше доїхать додому. Здавалось, його жде там щось близьке, без краю миле, радісне.

У вечорі, як стало темно, Юрко теж виходив на платформу. Лагідно миготіли зірки; повітря здавалось трохи вохким, дуже стукотіли колеса. В темряві серед ночної тиши пихкотів і шумів поїзд і з великою бистриною кудись поспішав, наче боявся спізнитись. На мить з'являлись і зчезали високі тополі, що росли близько коло полотна, ледве майорили в темряві будинки, привітно блищали огні. Все здавалось лагідним, цікавим і таємним. На душі робилось радісно, тихо. Складалась лагідна молитва, повна вдячності і надії. Хтось в світі розлив щастя і красу. Сердце раділо, що узнало їх...

Годин в 9 ранку, як сонце уже підбилось височень-

ко, Юрко приїхав на станцію, де йому треба було вставати. Він залишив свій чомодан у сторожа і пішки пішов додому. З дороги він звернув на стежку, що вела через ниви. Зблизьку вони не здавались такими розкішними, як здалеку. Жито, доволі високе, було зелене тільки зверху; знизу жовтіли сухі стебла. Траплялись місцини, зовсім вимоклі, де журливо купчились жовто-сірі кущі. Ярина була зовсім рідкою. Суха земля хотіла дощу. І зчезло в душі Юрка те напружене, піднесене почуття, що було у його раніш. Все навкруги було таке рідне, знайоме. Давно-давно знайомі турботу і сум викликало воно. І виникала тоді межа між тим, чим він жив там, у великому місті, і тим що було тепер. Трудно, неможливо було з'єднати ці зовсім різні думки і почуття; ще трудніше було рішення, в яких із їх справжня дійсність, а в яких сама мрія... Тепер тільки сумом своїм вражала рідна земля. Але серце згадувало і радість, велику, безмежну; сум був захований в її, рідна земля давила її...

Іноді Юрко проходив повз селян, котрі працювали на своїх нивах: орали на гречку, сіяли просо. Він привітно, наче до рідних, здоровкався до їх. А вони ніби нехотя відповідали йому і йшли далі за своїми плугами, а потім, як він минав їх, уважно дивились йому услід.

Стежка вивела на дорогу, а потім пішла толокою. Здалеку було видно табун скоту. Гуртками сиділи пастишки. Якийсь побіг відвертатиме скотину, що попростувала у пашню. Все знайомі—знайомі образи. Трави на толоці було мало. Ріденькими кущиками ріс сіро-зелений, прибитий пилом, пирій. І це теж чомусь родило сум.

Поминувши толоку, Юрко спустився з гори і пішов ярмом. Тут трава була густіша і свіжіша. Блищала

роса. Радісно відбивалось в їй сонце. В яру росли вільхи. Місцями вони гуртувались в невеличкі ліски. Земля під ними була дуже мокра, і відтіль подихало прохладою і вохкістю. Юрко поминув останні вільхи, і перед ним відкрилось село. Над яром, по схилах, купчилились без ладу густо побудовані хати, вкриті соломою. Було видно поламани ліси, обдерту покрівлю. Сіріли попелища. Чорніли городи. Садків було мало, і вони здавались непомітними. Внизу був мочар. Посеред його текла узенька річка, з зеленими берегами. То там, то там на мочарі білили табуни гусей. Вони спокійно щипали зелену травицю.

Юрко перейшов через місток, старий, поламаний, і пішов на гору. Ось і оселя його кривих, ні краща, ні гірша, ніж сусідські. В душі ворухнулась турбота, прокралась до серця і легенько здавила його. Чи то-ж то є щастя в хаті кривих, чи може, як і перше, сум, турбота і нудьга? Юрко ввійшов у двір. Нікого немає.

Купи гною лежать коло хлівів, по дворі розкидана солома. Стоїть віз. Блукають трое курей. Він попростував у хату. Ніби нерішучо відчинив двері і ввійшов.

На полу сидів батько, сумний, безнадійний. Повисив голову і дивився у землю: чи думав що, чи може й нічого не думав. Порались мати й невістка. Невістка мила посуду, мати була коло печі. У обох обличчя похмурі: у невістки зобіжене, у матері сердите.

І знать не сьогодні тільки у їх такі лиця, а давно вже, що дня, коли вони працюють у купі. Коли рипнули двері, батько підвів голову, але лице його зоставалось байдужим. Невістка теж тільки зиркнула і знову взялась до своєї роботи. Так, наче прийшов хтось чужий, мало цікавий, що часто буває у хаті і уже обрид. Сама тільки мати зраділа. Юрко підійшов і поцілував її.

Сльоза радості з'явилась в її очах. Радість з'явилась на поверхні постійного суму; губи зклались в усмішку, і такою жалібною здавалась вона. Коли Юрко привітався з батьком, той тільки підставив свої губи, і поцілунок вийшов якимсь непотрібним, не до речі. Так,—принесена відкільсь чудна і навіть брехлива сантіментальність. Невістка теж привіталась до Юрка холодно, як до чужого. Ніби навіть ворожнеча чулась в цьому привітанні. Ворожнеча чи може сором'язливість перед чужою людиною, з зовсім іншого кола.

— Так це ти, синочку, так пішки і йшов?—зхвилювано сказала мати. Вона раніш думала, що буде тепер взивать його „на ви“. Сам Юрко боявся цього, а вона так зраділа йому, що забула про все.—Чому-ж було не найнять підводи? А то отако-о бить ноги!.. Аж п'ять верстов, коли не більше буде.

— Та нічого, мамо. Пішки немає замішки.

— Та де вже воно, мій синочку, нічого... Чи ти ж таки звик?.. Можна було-б і свою коняку вислать, як би написав... Та й те сказать, хіба ж з нашими панами вишлеш? Поки вилежаться та викачаються. Оце ж як бачиш. Люди вже мабуть і пообідали, а у нас ще тільки топить зкінчили. А городина нехай там собі жде. Не де, мовляв, дінеться. Піднімалось важке, старе, наболіле. Від його завше у Юрка йшла колесом голова. Робилось тоскно—тоскно і навіть моторошно. Він попробував зупинить це і звернуть балачку на що інше,—спитать про що-не будь хоч і неприємне для його, але таке, що зразу примусило-б забуть давні сварки і важкі непорозуміння.

— Не турбуйтеся, мамо, веселе сказав він.—Я-ж, бачте, дійшов живий і здоровий,—що мені сталось? А от ви скажіть мені, чи хто-небудь живе там, в оселі Галини Васильовни?

Він добився свого. Мати зразу ж зовсім иншим голосом, як про щось важне—важне, забалакала:

— Та живе, синочку, Іван Хвеньків, той самий, що і в Галини Васильовни був за приказчика. Він і за покійниці, царство їм небесне, хапав як хотів. Бач, он землі вже аж десять десятин купив. З доброго дива стільки не купиш. А тепер то, мабуть, вже гребе скільки влізе. Я казала старому:—піді та й піді, хоч навідайся, що воно там коїться. Так хіба-ж у нас старий який. Так він тобі й пішов,—Чого я, каже, піду? Яке мені там діло? Щоб там у потилицю вигнали?—А кому ж діло, як не тобі? Хіба ж він тобі чужий, чи як? Ти ж йому батько? Чи може ждеш, щоб чужі клопотались?

І знову турбота, і знову хворе, натружене серце.

Батько мовчав: чи йому було зовсім байдуже до балачки жінки, чи може він не хотів, щоб вона тяглася. Ще нижче опустився Юрко в гущу важкого, давнього, від чого боліло серце і родився відчай. Весь побут сем'ї, свари, нужда, нескладні, але важкі питання, одноманітні, такі ж самі на протязі довгого—довгого часу, гляділи на його з байдужої, пригніченої постаті мовчазного батька, чулись в нервовому голосі сухорлявої, упертої в своїм відчаї матері; свідком стояло в особі невістки, з лицем, в якому захололи давні образи і розбиті надії. Кудись геть—геть, ще далі, ніж раніш, заховались піднесені почуття, велике місто, простір, воля. Блідими тінями здалеку ледви мріли вони, здавались чимсь давнім—давно минулим.

Юрко знову попробував перемінить балачку.

— А що, тату, як у нас там діла у полі?—спитав він.

— Як же в полі, нехотя й байдуже відповів батько. —Як Бог дасть, так і буде. З Богом не биться...

— Ну, а все таки, як хоч проти торішнього?

— А Бог його знає. Я не навідувався. Бачив, як сіяли. Та хіба воно покращає, як на його дивиться?.. дощущу немає....

Він знову замовк і сидів на ослоні, захоловший, байдужий в своїй безнадійности.

— Будемо обідать,—сказала мати. І ти ж мабуть добре виголодався за дорогу... Ласенького тільки не жди: у нас обід простий, мужицький, може тобі й не до вподоби буде. Хай уже, як дасть Бог, доведеться тобі на своєму хазяйстві жити, будеш уже по панському їсти.

Голос її лунав веселіше, в словах були навіть нотки добродушного юмору.

— Витягай, Тетяно, страву,—звернулась вона до невістки.

Мати поставила на стіл велику миску, положила ложки, а невістка витягла з печі великий чавун борщу. Держучи горщик ганчиркою, вона вилила борщ в миску. Піднялась густа пара. Запахло буряковим квасом. Ще густішим стало важке повітря хати. Виливши борщ, невістка вибігла з хати. Через хвилину вона вернулась, а за нею увійшов її чоловік. Він був схожий на Юрка: така-ж дебелина постать, кучеряве волосся, трохи ясніше, ніж у Юрка, такий же ніс і губи. Він був тільки трохи нижчий від Юрка. В засмаглому обличчі його відбивалось недовірря до людей і до власної долі.

— Ну, здоров був, Юрко... чи тепер уже пак Юрій Петрович. Що-ж, на хазяйство приїхав,—насмішкувато привітався він до брата і простіг йому свою велику, як лубок шкарубку, руку, на якій в де-яких місцях репнула кожа. Юрко підвівся і поцілувався з братом. І цей поцілунок вийшов теж якийсь непотрібний; від його

стало чогось ніяково і Юркові, і Остапові. А проте Юрко почував себе далеко краще, як увійшов у хату брат. Його насмішкуватий голос, в якому чулась бадьорість, трохи розвіяв той сум і пригніченість, що панували в хаті і здавались непереможними. У самого Юрка стало на душі веселіше і бадьоріше.

— Еге-ж, приїхав на хазяйство. Буду в тебе вчитись — хотів він попасти в лад братової жартливої балачки, але почував сам, що це йому не зовсім удається.

— Е, шкода твоє діло—відповів Остап, сідаючи за стіл. Поганий з тебе хазяїн буде.

— Чого-ж поганий?

— А я ж не знаю, чого... Це тобі краще знать. Тільки буде з тебе хазяїн, як з клочка батіг, або як за копійку пістолет... Е, не знала Криницька, кому хазяйство відписать. Відписала-б мені. От воно і було-б до ладу: тобі малярство, а мені хазяйство.

— Годі вже тобі базікати, — образилась за Юрка мати.—Може кому й негарно слухать твоє базікання.

— Не все-ж, мамо, й гарне,—треба й лаганого—трохи сердито відповів Остап і до кінця обіду вже не шуткував і балакав зовсім мало.

Знову стало важко. Так наче те гнітюче, сумне, що панувало в хаті, впустило до себе бадьоре, веселе, хоч і насмішкувате, дало йому трохи пометушитись—і потім проглинуло його.

Після обіду Остап вийшов з хати. Юрко теж встав із-за столу, походив по дворі, побув у садочку, на городі. Було нудно без діла і сумно від того, що він бачив і почував круг себе. По всьому було видно, що хазяйство велось аби як. Або краще воно йшло своєю ходою, незалежно від людей,—скоріше люди, як раби його, механічно, по звичці, виповняли те, що встановлено з ді-

---

дів і прадів. Гній не вивозився вже давно. З однієї купи було взято возів три, а там іще лишилась велика купа сьогорішнього і торішнього гною. Недалеко від хліва лежав перекинутий на бік плуг. Як приїхали з поля, так його й кинули, і руда ржавже встигла покрити блискучий леміш і полицю. Городина зходила не дружно. Картопля була миршава; буряки в деяких місцях засохли, а в деяких були не порозривані. Юрко походив трохи, зазирнув в сарай для скоту і підійшов до Остапа. Той саме ладнував воза: приганяв до драбини нові шаблі. Юрко постояв біля його, хотів стати з ним на розмову, але це було не так-то легко. Щось уже давним давно стояло між ними і робило їх чужими. Родилось воно ще тоді, як Криницька віддала його в реальну школу. Зпершу Остап, що був старшим, насміхався над Юрком, звав його задріпаним паничем, а все-ж таки вони вкупі гуляли, іноді сварились, зате іноді й раділи, а головне почували себе рідними, братами. Але чим далше, тим більше вони один від одного віддалялись. В насмішках брата Юрко чув уже щось холодне, навіть вороже. Нарешті вони зробились одне для одного зовсім чужими. Душа кожного була окремим світом, де були зовсім відмінні думки і почуття. Це дуже гнобило Юрка. Де-кілька разів він хотів зійтись з братом, жити з ним просто, по рідному. Але нічого з цього не виходило. Трудно було навіть балакати. Мимоволі балачка робилась нещирою, робленою, приходилось балакати про те, що не цікаве, видавлювати з себе слова. Остап, очевидно, не хотів зробити жадного кроку, щоб зрозуміти брата. Він, здавалось, вважав його навіть зовсім нерозумним, нездатним для життя. З розпукою в душі відходив від його Юрко. Але не хотілось все таки помириться з тим, що брат чомусь-то став для його чужою людиною. Він

знову робив спробу зійтись з ним, і знову з цієї спроби нічого не виходило.

Тепер Юрко теж стояв коло брата і не знав що йому сказати, щоб почати розмову. А той, наче умисне, мовчав собі і виправляв щабель. Де-кілька разів він приміряв його до драбини, зрізував зарубку і знову приміряв. А Юрко все стояв, дивився і думав, щоб сказати таке братові щире, цікаве для його, чим-би можна було примусити розкритись його душу.

Щабель пригнатий. Треба було тільки підпилять краї. Остап підвів голову, шукаючи пилки. Вона лежала трохи далі, коло хліва.

— Подай, брате, пилку. Чого його так без діла стоять?

Юрко приніс йому пилку. Остап відпиляв один кінець щабля і потім, не підводячи голови, спитав:

— А що-ж, як тепер твоє малярство. Тепер уже годі?

— Чого-ж так? може й не годі.

— А на мою думку так пусте діло твоє малярство. Поки ти ще в реальному учився, золоті гудзики носив, я думав: от великий пан з його буде,—генерал не генерал, а що полковник, то вже безпремінно. А воно виходе маляр. Треба було тоді стільки вчитись. Мені так було-б зовсім сором. Тут уже треба не те що жениться, дітей мати!..

А ти ще школяр... до сивого волосся... Пагане, пагане видумала твоя Криницька з малярством, та й ти, що послухав її. От що худобу відписала, це вже другий колінкор. З худобою і учиться не треба: де той і розум зразу візьметься. От і я, чорти його батька знає, здається-ж, і голова не клоччям набита, таки щось там ворушиться. А дивись ти: все—Остапець та й Остапець—Уже дітям в школу ходить пора, а ти все Остапець... Хоч би

тобі одна собака хоч на сміх сказала—Остап Петрович.— Мабуть так і здохну Остапцем... А все того, що тільки шість опругів, та й то не свої, а батьківські.

Юрко бачив, що за цими жартами криється щось далеко важніше, справжня туга і горе, але був радий і тому, що брат хоч так розкриває йому свою душу, і спитав теж напів серйозно, напів шуткуючи:

— А хіба не однаково, як назовуть, чи Остап, чи Остап Петрович?

— А вже-ж що не однаково. То таки Остап, та не Остап, а Остапець, а то таки Остап Петрович... І... і як би мені земля.

— То що було-б з того?

— Хазяїн би я був, на всю губу хазяїн. Оце я подивлюсь на наших дукарів, як вони пахають... Тільки землю гидять...

— А чого-ж воно і у нас що году неврожай?

— Е, багато казати, та нічого слухати. Піди, похазяїлуй з нашою старою.

Жартовливий тон зразу кудись зчез, в голосі залунала досада, і знову відкрилась для Юрка братова душа. Остап думав про щось своє, видко, не веселе, що натрудило його серце, і приганяв шаблі. Юрко стояв без діла коло його. Вони мовчали і тільки зрідка перемовлялись нудними словами. Юрко постояв—постояв і пішов за хату, в садочок. Там було з десяток вишеньок і три невеликих груші. Деревя починали вже цвісти. Юрко сів на ослінчикові, що сам зробив, років два тому. Байдужим оком подивився на вишні, на купу гною, що лежала збоку коло сарая. Припікало сонце. Від гною і від жирної землі піднімалась ледве помітна пара, несло товаришчим пахом. На душі у Юрка було порожньо. А ще недавно вона була до краю повна чимсь чистим, радіс-

---

ним. Юркові навіть трудно було тепер живо пригадати собі недавні переживання і як слід зрозуміти їх. То було зовсім інше життя, і він сам був зовсім не той,— наче дві неоднакових людини. Він хотів з'ясувати собі причину цього і натомість почував тільки пригніченість від всіх обставин життя родини.

Воно здавалось надзвичайно одноманітним, безглуз- дим, нудним, повним безупинного горя. Здавалось, в брудну темну яму закинуті люде, в темряві серед важкої вонючої пари живуть там озлілі, і навіть стратили вже живе, сильне бажання чогось ширшого, ясного. Такі почуття виникали у Юрка кожен раз, як приїздив він до дому. Надто перший день. Здавалось навіть чимсь неможливим жити таким нелюдським життям. Потім він помалу сам втягувався в його, звикався з ним. І тут завше родились палкі наміри поліпшити життя родини. Він втручався навіть в хазяйство, бачучи як воно іде кепсько, хоч і могло-б іти далеко краще. Але нічого з цього не виходило. З його порад сміялись, а найчастіше зовсім не звертали на їх уваги, і хазяйство йшло своєю старою, споконвічною ходою. Ще гіршими були його втручання в родинні відносини. Мати сварилась з невісткою, що дня лаяла її. Невістка на зло робила аби як, славилася свекруху по сусідах, жалілась з плачем на неї чоловікові. Остап сердився і грубо ображав матір, не дбав про хазяйство. Юркові хотілось помирить їх. Починав він, звичайно, з матері, бо та була найближчою для його.

Але з цього виходило тільки те, що мати починала плакати, докорять його тим, що він не вдячний, не хоче пожаліть її, нещасну, що терпе через дітей таке пекло. І життя родини після цього йшло не краще, а навіть гірше... Юрко що далі став менше і менше втручатись

в родинні справи. Як і перш вони йшли сами собою, важкі, гнітючі, і відчай все більш і більш наповняв душу Юрка. Було досадно на своє безсил'я і жаль сем'ї.

На цей раз всі обставини, серед яких жила родина, здалися занадто неможливо гнітючими. Навіть думка про несподівану спадщину не йшла в голову... День здався Юркові дуже довгим. Він був радий, коли сонце низько спустилось над обрієм, і все стало губить свої яскраві барви.

У вечорі Василько, хлопчик Остапів, пригнав з толоки корову. Він їхав верхи на кобильчині... Василько, неумитий, в пилу, в обшарпаній одежі, з босими, порепаними від грязюки і вохкості, ногами, викликав у Юрка почуття жагучого жалю, Обличча у хлопчика було дуже похмуре, озліло-серйозне. В'їхавши в двір, він скочив з коняки. Тим часом корова через ворота, які не були зачинені, попростувала на город.—Дивись, дивись, щоб тобі повилазили!.. корова на город пішла—з якимсь відчаєм, наче зкоїлось справді якесь нещастя, сердито закричав Остап. Василько побіг завертатъ корову. Кобила, яку він тяг за повід, упіралася, не хотіла йти.

— Но, но, щоб тобі здохла, з таким же відчаєм, як і батько, і з сльозами в голосі кричав Василько на кобилу. Юрко побіг помагати хлопцеві. Коли він уже перейняв її, його нагнав Василько. Скільки сили, з серцем він стьобнув корову батоном. Корова угнулася задом, на крязі у неї видно було велику смугу. А хлопець іще іще ударив її батоном, наче мстився над нею за свою образу.

— Гей, без вісти-б ти побігла!—кричав він з злістю зовсім дорослої людини... Ворота в город зачинили. Вийшла невістка з відром, щоб доїть корову. Василько був тут-же. Йому треба було відлучати теля.

Христина била його різкою, але воно не слухалось, переставляло ноги, коли його били, і все-ж таки ссало. Василькові треба було відтягати його за мотузку, що була зав'язана на шиї. Василько робив це з досадою, сердито. Теля ходило по хліві і часу до часу совалось до корови. Василько відігнав його. Воно походило-походило трохи і вийшло з хліва. Підійшло до ліси, понюхало її. Потім зовсім несподівано чмихнуло, брикнуло ногами і, задравши хвіст, швидко побігло в другий кінець двору. З розгону ледве удержалось на ногах. Зупинилось коло другої ліси, і також несподівано побігло назад. Набігавшись, теля ходило по дворі, наче зацікавлено роздивляючись лісу, віз, хліви, і потім знову починало бігати.

Христина уже видоїла корову,—треба було заганяць у хлів теля. Але це зробити було не так-то легко. Сердитий, з плачем ганявся за ним Василько, а воно, наче дратуючи його, бігало задравши хвіст по дворі, брикалось, чмихало і мекало. І в його рухах було такого багато життя і радості, справжньої, дитячої радості що, дивлячись на його, жаль було хлопчика з довчасно зів'ялою душею.

Вечерять сіли як стемніло. Було сумніше, ніж за обідом. Остап не шуткував. Батько був похмурий і за вечерею не сказав ні одного слова. Горпинці, п'ятилітній доні Остапа, хотілось дуже спати, і вона розливала на стіл страву. Мати сердилась на неї і взивала роззявою. Василько був уперто—серйозний. Своім видом він дуже скидався на діда. Така-ж похмурість, такий же безнадійний відчай. Він наче з світлою, радісною надією, з розкритою душею поглянув на світ, і життя зразу-ж приголомшило його своєю брудною і жорстокою прозою; як квітка в'яло хлопця.

Після вечері мати почала слати на полу постіль.

Як раз повз вікно занадто вже багато намостила одежі і положила подушку.

— Це ви може мені, мамо?—спитав Юрко.—Не треба, я піду з Остапом у клуню.

— І-і-і, моя дитино,—не то з серцем, не то з благанням протягла мати.—І куди ти підеш? Щоб на віки простудиться, пропасти. Хіба ти звик до цього?

Вона просила так, неначе він справді йшов на погибель... В голосі чулось, що душа її вся в ранах, роз'ятрених ранах. Юрко зразу-ж згодився спать в хаті і не перечив матері.

Батько поліз на піл, положив голову на подушку і важко повернувся до стіни. Горпинка ще раніш забралась на піл і, згорнувшись в клубочок, уже спала. Поліз на піл і Василько. Невістка не роздягаючись, тільки скинувши платок, умостилась на лаві. Юрко теж ліг. Батько скоро захріп. Діти поснули. Не спала довго мати. Спочатку прибірала посуд, а потім почала молитись... Молилась довго, наступно. Ставала навколішки, хрестилась, міцно придавлюючи пучки до лоба, і хитала головою. Губи її то швидко—швидко шепотіли, то щільно стулялись і робились нерухомими. Очі тоді напружено, жагуче-уперто дивились на ікону, наче ждали чогось. А через хвилину губи знову шепотіли слова молитви.

Багато разів життя розбивало надії упертої жінки. Вона падала і знову вставала і скрізь чогось шукала, за все хапалась своїми цупкими руками; кров'ю стікала душа і в надіях її був великий відчай. Юрко довго дивився на матір... Він знав, що вона молиться за його. Він перевів очі з матері на Василька, що спав недалеко від його. Обличчя хлопця і в сні мало такий же похмурий, ображений вид... Темні смуги від сліз і поту, змішаних з пи-

---

люкою, йшли вздовж худорлявого обличчя. Ноги, теж калні, в обірваних штанях, були підігнуті. Хлоп'я здавалось тепер ще нещаснішим, ніж раніш. І знову Юркові здавалось воно дуже схожим на свого діда... Мати погасила огонь і полізла на піч. Юрко чув як вона ще уможувалась на своїй твердій постелі і потроху стогнала.

Він не спав. Якусь вину, якісь обов'язки почував він на душі. Кожна дрібниця важкого життя, яку він бачив у день, лишила там свій слід, зробила рану, і ці рани тепер нили; тиша і темрява ще більше роз'ятрювали їх. Спершу Юрко був певен, що скоро засне,—і примушував себе не спать, щоб краще обміркувати становище своєї сем'ї. Але це було марно. Йому все рівно не спалось. Починала свою роботу думка. Вона робилась все яснішою і яснішою. Такою ясною і гострою, як ніколи вона не буває у день. Все тоді здається надто великим, і йому видно саму непомітну дрібницю. Найбільш вразив Юрка батько. Ще недавно він був бадьорий, хоч трохи озлілий. Якись надії ще жили в йому. А тепер нічого не лишилось... І хоч би скоїлось що небудь особливе. А то все було, як завше. Кобильчина, корівка, поганенький врожай, сварка старої з невісткою, недостача—все це давнє: його не прибавилось, ні одбавилось... Просто знемігся, кинув знаряддя; йому здавалось, що і боротись було не треба, і життя загубило і останній зміст... Все тепер байдуже... Наче тягарем лежить життя на стомленій душі.

Важко хропів старий, стогнала на печі стара, ворочалась на твердому ліжкові невістка. В хаті було душно.

Стояв важкий дух від страви, помиїв, пара від людських тіл. Юрко все не спав. Уже він і втомився, а

думка сама собою вже вела свою роботу. Тепер Юрко думав про брата, що і він іде по батьківській стежці. Жаль стало його, молодого, насмішкуватого, з багатим скарбом веселощів... Уже перед світом сумні думки Юркові докотились до краю. Сама собою з'явилась нова, світліша думка допомогти кривим. І як раніш всі обставини їхнього життя остільки вразили його, що робили все останнє блідим, неживим, так тепер йому, до краю змореному важкими образами, здавалось легким і простим зразу ж дати щастя сем'ї. Він раніш добре знав, а тепер забув, що причин важкого життя рідних багато. Тепер здавалось, що причина одна—злидні. Треба тільки дати їм худобу—і все буде гарно. Тоді і батько, старий, повний відчаю, зразу відживе: у його з'являться надії, бадьорість. Заспокоїться і мати.

Планів, властиво, було багато. Зпершу він думав жити вкупі з рідними там, у дворі Криницької. Хоч на старости літ він дасть спокій своїм батькам; вони вже не будуть дбати про хазяйство, не будуть знати щоденної нужди і клопоту. То приходила думка про те, що їм буде чудно зовсім міняти обставини життя. Чи не краще буде дати їм землі? Так і не рішив Юрко цього питання: зтомлений, але з веселими думками, під ранок він заснув.

Х.

Другого дня Юрко пішов до батюшки, у якого, як він узнав, була духовна. Батюшка зустрів його дуже улесливо. Він метушився, зазірав Юркові в вічі. Не то заздрість, не то дивування чулось в його улесливих словах.

— За духовною, за духовною прийшли?—зразу-ж догадався він.—Як же, в мене, в мене... Тепер ви поміщик... Га-га?... поміщик. Можна поздравить... Так як же, у нас по-

---

селитесь... в маєтку... Га-га? маєток добрий... нічого сказати... П'ятьсот десятин... Земля добра, не аби яка... По чотиреста хоч сьогодні дадуть... Га-га?.. Так вам духовну? ось я зразу, зразу.

Сиплючи словами, не даючи промовити Юркові, він рився у себе в столі і нарешті вийняв відтіть духовну.—Ось вона, голубочка, й є... Все ваше, все ваше, Юрію Петровичу.

Юрко взяв духовну і почав її читати. Там значилось, що йому дарується п'ятьсот десятин землі, будинки, скот і де кілька тисяч грошей.

Юрко читав, а батюшка все торохтів коло його своїм улесливим голосом. Згадував, яка побожна була покійниця, як вона вітала в себе духовенство, була щедра для церкви.

Від батюшки Юрко пішов в оселю Криницької. Вона була в самому кінці села. Зійшовши на гору, Юрко побачив її. Великий двір був обсажений деревами. Високі вітисті берести ще не встигли вкритись зовсім листом,—і через їх віти можна було бачити кам'яний панський будинок під залізною покрівлею. Трохи збоку від його був невеликий флігель. Над дорогою, ближче до села, тяглися довгі, криті соломною сараї.

Юрко почував ніяковість, коли ввійшов у двір. Дві великі собаки загавкали й сунулись до його. З флігеля вийшов прикащик, невеликий, дебелий чоловік, і стурбовано почав відгонити собак...

— Цу-цу, проклятий, ось я тобі дам... Здорові були, паничу.

— Здрастуйте, Іване Антоновичу...

— Так це ви на хазяйство приїхали?... Помогай Біг... Все, паничу, йде справно... Може подивитесь? Куди прикажете, паничу? Може конюшні обдивитесь...—і він за-

---

побігливо дивився йому в вічі, готовий по одному слову угадати його бажання і зразу-ж виконати їх.—А то ходім хоч і в кімнату.

Юркові було ніяково в ролі хазяїна, але він наче віддався в руки прикащикові, і почував, що той довго буде водить його і так же запобігливо показувать все, балакать улесливим голосом, і ждуть його бажань.

Підійшли до будинка.

— Постійте, паничу, я побіжу через куховарню, відчиню вам двері... Заперті з середини.

— Ні, не треба. Я піду з вами.

— Ходім, ходім, паничу. Воно й те сказати, у нас і в куховарні чепурно.

З куховарні вийшли в узенький коридорчик, а з його в велику залю. В кінці її аркою відділялась невелика частина, пристосована для домашньої сцени... Коло стін стояли довгими рядами стільці, в одному кутку стояла рояль. В горшках були рослини. Вони зів'яли від поганого догляду і здавались мізерними.

Юрко мовчки дивився на кімнату... Прикащик теж притих, наче тут хтось був такий, і його страшно було турбувати.

— А тут, паничу, і ви колись приставляли добре. Пам'ятаєте, як покійниця, царство їм небесне, устроїли колісь приставленіє... Щоб тоді ви приставляли добре... Балакав він тихо, трохи придавленим голосом, але слова його гучно розносились по пустій залі.—А тут була відпочивальня Галини Васильовни—показав він на відчинені двері в невелику кімнату з одним вікном, оббиту темними шпалерами.—Тут вони і вмерли,—ще тихше забалакав він.—Я був тоді... Згадували все вас...

Таки любили вас покійниця, здорово любили... За мамою вашою посиляли. Я тоді сам і бігав, паничу...

Юрко постояв трохи в хаті і вийшов з неї в залю. Прикащик повів його ще в їдальню, і потім вони вийшли на двір.

— А тепер, паничу, може хазяйство подивитесь?.. Все паничу справно, все справно. Ото там люде плещуть на мене, що, мовляв, сякий такий Хвенько хапуга, розтягає панське добре... не вірьте, паничу... як перед Богом вам кажу, не вірьте. Це все собача ненависть. Чому їм не даю красти. Вони-б були, паничу, раді, аби мене не було. Все-б зразу ростаскали. А я, паничу, як перед Богом вам кажу, і соломинки панської не взяв. Десять літ Галині Васильовні служу і то, як перед Богом, хоч би соломинку взяв.—

Юрко червонів, йому хотілось лишитись самому, але він ніяк не міг сказати цього прикащикові, боячись образити його. А той водив його від сарая до сарая, показуючи йому худобу. Обійшли сараї, коморі і зупинились коло стайні. Іван Антонович відчинив двері.

— Подивиться, паничу... добрі коні... Я вже поганих не виберу.

Юрко підійшов ближче до дверей. В сутінках стайні видно було стрункі ноги коняки і повернуту назад голову. Вона наче зацікавлено дивилась розумними очима, хто прийшов. Іван Антонович ввійшов в станок і вивів відтіль не дуже великого, але гарного коня золотистої масти... Кінь, обережно ступаючи, вийшов з стайні і нахилив голову, щоб попастись зеленим спорисшем. Іван Антонович потяг його за повід і взяв під уздечку, щоб показати коня у всій його красі. Кінь справді був красун: тонкий, з рівною спиною, округлим кря-

---

жем і як обточеними боками. Довга блискуча шия з невеликою густою гривною, маленька голівка з тонкими гострими вухами і нервовими ніздрями.

— Гарний кінь — коротко сказав Юрко, і приємне почуття, що він матиме змогу їздити ним, ворухнулось у йому.

— Е, що й казати, паничу. Кінь дуже добрий. Там і другий такий самий. Ось я вам виведу, паничу... Під пару... Як близнята...

Іван Антонович повів коня у стайню, прив'язав вивів другого. Він був остільки схожий на першого, що можна було подумати, наче виведений той самий кінь. Така-ж золотиста масть, струнка шия, маленька грива, круті ребра і розумний погляд лагідних очей. А задоволений Іван Антонович розхвалював коней.

— Тут такі коні, паничу, хоч сто верстов кругом об'їдете, то таких не знайдете. От у графів по тисячі рублів плачені, а куди їм до цих... Тільки й того, що великі... А краси ніякої проти цих, як мішки з половою. А це-ж прямо такі як огірочки... Ось поглядіть на боки... А шия... І біжать, паничу, добре... Тут як машина. Та довго ми з покійницею Г'алиною Васильовною і попошукали їх. На трьох ярмарках були, аж поки знайшли таких, що їй подобалися... Любителька, велика любителька була покійниця, царство їй небесне, до коней.

Іван Антонович повернув разів зо два коня перед Юрком і повів його у станок. Показувати було уже нічого.

— Що-ж, як ви, паничу, сьогодні тут і зостанетесь?

— Та я ще не знаю,—нехотя сказав Юрко.

— Зоставайтесь, паничу... Тут краще.— Прикащик трохи посміхнувся... Ось я зараз скажу, щоб вам жінка полуднувати зготовила... А ви тим часом відпочинете. Я

чув, що ви учора тільки приїхали. Мабуть стомились дорогою.

— Я побачу,— відповів Юрко, — і пішов у кімнати. Тиша їх вразила Юрка. Тут був наче зовсім окремий світ з власним, незрозумілим для його життям. Стіни і стільці,—всі речі—вели тут між собою мовчазну балачку і, здавалось, гляділи на його суворо, вороже. Чужим почував себе Юрко. Йому якось не вірилось, щоб все тут коли-небудь стало для його рідним, щоб зрозумілою стала йому балачка стін і счезла ця таємнича тиша, від якої тяжко робилось на душі. Юрко пройшовся разів зо два по залі. Кроки його гучно віддались в кімнатах. Неприємне почуття чогось родилось від цього.. Ніби хотілось, щоб ніщо тут, в цьому великому будинкові, не помічало його, а воно як нарешне все—і стіни, і стільці, і рослини, зацікавлено, уперто-вороже, дивилось на нього.

І сам Юрко ніби розколовся на дві частини, став подвійним. Одна частина автоматично, ніби підвладна чужій волі, робила рухи, недавно дозволила водить себе прикащикові по хазяйству, а друга з зацікавленням дивилась на це і ніби питала:—а що-ж буде далі.

Юрко підійшов до дверей, що виходили в сад, і одчинив їх... Сів на східцях ганку і глянув в середину саду. Перед ним була така-ж само картина, що родила думку про „Сміх природи“. Нерухомо стояли облиті сонцем білі вишні. Зеленіла трава, свіжа, ясна, літали бжолі. Юрко згадав колишній, невимовно-радісний настрій. А тепер на душі було так негарно. Захотілось знову пережити минуле. Він встав, пройшовся по садку, згадав те місце, де лежав тоді. Знайшов його і, нестемнісінько як тоді, ліг на зелену траву. Напружив свою уяву, викликав тодішні думки. Ні, марно. На душі чомусь кепсько, узько-узь-

---

ко так. І все навкруги наче не те. Головне—радість і широкість—счезло. Не стало єдиної живої природи, не стало могутнього світового духу, духу життя і краси. Були поодинокі дерева—ні, навіть, не дерева, а стовбурі, лист, квітки, правда, білі і пухнаті, як і тоді. На стовбурах було багато лишая і моху, було видно трухляві руді дупла. Все розпалось, стало мертвим. Юрко згадав свої мрії про будуче щастя для всіх, про могутній поступ, і ці мрії здались мертвими, чужими. В душу тиснулись образи батька, матері, прикащика. Чудним здавалось власне становище. Ці нові образи були далеко сильніші, яскравіші, ніж те давнє, минуле, і зовсім витискували його. Юрко тепер думав про те, як поліпшити життя рідних, і чи вийде з його намірів що путне. А там десь глибше ворушилась неясно думка, що цього мало, єсть ще багато важнішого за це. Якись важкі питання поривались на поверх; неспокійно, турботно було на душі. Довгенько лежав так Юрко, і нічого визначного, що б дало спокій, не родила його думка. З'явилась утома і досада. Все обридло.. Він раптом зхопився з землі. Що за нісенітниця! Треба прибрати себе до рук. Чого він так роскис? Все ж гарно, нічого поганого нема. Життя сем'ї і його, безумовно, буде краще. Треба радить, а не киснуть.. Він рішуче пройшовся по садку, щоб обдивитись його весь. Спустився вниз, до ставка. Піднявся знову на гору. Сад не робив на душі ніякого вражіння,—як і перш здавався неживим. Але це пусте. Почуття краси з'явиться. Тепер треба взятись за інші справи.. Юрко підійшов до ліси, де кінчалась оселя, і побачив селянські хати. Ох, якими-ж сумними вони здались йому тепер, оточені чорними хлівами, маленькі, обдерті.. Чорніли городи. І все це чогось вимагало від Юрка, вимагало наступно, уперто. В цих хатах живуть такі-ж селяне, як і його бать-

---

ко, терплять таку-ж, як що не більшу, нужду, не живуть, а пріють в брудних, темних ямах. Чи не це не давало Юркові спокою, чи не це стояло за кожною його думкою і почуттям і напувало їх отрутою?.. Ах ні, яка нісенітниця! Просто він не звик до нових обставин. Просто він ганчірка, безвладна ганчірка... І годі вже нею бути. І він не буде ганчіркою. Він прибере себе до рук... І чим скоріше, тим краще.

Юрко рішив цього дня не іти до дому, а зостатись у *своїй* оселі. Вона ж його, його власна оселя... Як сонце почало спускатись над захід, дівчина принесла йому полудень: юшку і печену курку. Все це було дуже смашне; Юрко сів у їдальні за застелений для його стіл і з задоволенням попоїв. Йому було не легко загадувать що-небудь дівчині, котра була з того, що і він, кутка; він почував прикру ніяковість, але сказав їй, щоб вона безпремінно, як настане вечір, послала йому постіль. І казав це він тоном справжнього хазяїна.

Як настав вечір, Юрко незабаром улігся спать. Деякий час він не міг заснуть. Згадувалась Криницька, хазяйство, кривні... І за цим всим виринула Катерина привітна, бадьора і така шляхетна з прекрасною чистою душею. І чомусь жаль стало минулого, коли він, бідний студент, був у купі з нею, мріяв про щось чисте, широке... Наче більше вслі було тоді. І обов'язків, обов'язків, цих важких неясних питаннів, не було у його.

Утома і молодість взяли своє. Блідшими і блідшими робились думки і образи. Юрко заснув кріпким здоровим сном.

ХІ.

Зовсім не таким здався Юркові будинок, коли він прокинувся ранком на другий день. Нічого таємничого. Звичайнісінькі меблі, стіни, вікна. І все мовчить: нема

ніякої незрозумілої балачки, ворожої для нього. Негарно, що нема нікого в будинкові: це нагонить нудьгу. Та може-ж скоро приїде Катерина. Тоді не буде нудьги. Весело, радісно буде їм тут.

Юрко вийшов в сад. На траві ще блищала роса. Небо було чисте—чисте, а повітря прозоре. Ще свіжішими, ніж учора, виглядали вишеньки. Повітря було пахуче і родило бадьорість. Юрко потягся, набрав його свіжого, пахучого, повно в свої здорові, великі легені. У всій істоті почувалась легкість, сила і напруга. Наче й не він нудився ці два дні, не знаходив собі місця. Прийшли думки про Катерину. Вони давно були десь геть за порогом свідомости, витиснуті іншими думками, і тепер, маючи право, займали в душі своє місце. Все інше по-троху зчезало, робилось блідим.

Йому було так радісно з мріями про Катерину, що він боявся, чи дадуть вони йому змогу улаштувати життя родини. Через це незабаром він пішов до своїх батьків, щоб побалакати, яке це зробить найкраще. Він був згоден на те, що вже виберуть, чи захотять жити вкупі з ним і перейти в маєток, чи жити на своєму ґрунті і одержать від його чималий шматок землі.

Батько дуже зрадив цьому. Він уже давно звик не вважати Юрка за свого, і піклування сина розворушило добрі почуття в його захоловшій від одчаю душі. Але перейти на життя „у двір“ він відмовився.

— Спасибі, сину, --казав він,—велике спасибі, що ти не забуваєш нас на старости літ. Хай і тобі Господь не забуде цього. А тільки переходить до тебе нам не приходитьсья. Насиділи ми вже це сідало: чудно вже зніма-тись з його. Та й тобі, сину, краще буде. Ми люде про-сті, звикли все по простому. А ти на другу зовсім лі-

---

нію став, то нічого нам в твоє життя втручатися... От що земельки, кажеш, даси, то за це тобі велике спасибі. Може хоч на старости літ зазнаємо добра, коли не зазнали його за все життя.

Мати була теж дуже вдячна синові. Але їй було дуже жаль, що у його поменшає худоби. Вона навіть казала Юркові, щоб він дав їм менше землі; коли й трохи дасть, то це їм велика допомога. Радий був і Остап.

Задоволений вернувся Юрко додому, наче виконив свій головний обов'язок і тепер почував себе зовсім вільним. Дорогою знову була майнула думка, що у селі багато темряви і нужди, і що він ніби то не має права на безпешне життя, коли зразу гибіють в звірячих обставинах люди, із котрих він сам вийшов. Та він зразу-ж відігнав ці думки, бо не мав же він сили поліпшити життя всього села. Це неможливо для однієї людини; а через це ніяких обов'язків не може бути на йому.

Скоро Юрко зовсім звикся з життям в маєткові і з ролею хазяїна. Почувши себе тепер зовсім вільним від турботи про сем'ю, він цілком увійшов в мрії про Катерину. А особливо тоді, як одержав від неї листа. Вона писала йому, що нудьгує за ним, жалкувала, чому не поїхала вкупі з ним в село, і обіцяла приїхати, як тільки буде змога... Юрко тільки й думав тепер про те, як він зустріне Катерину і як щасливо вони будуть жити вкупі. Зразу-ж він став все готувати для її приїзду. Сад рішив зоставити без перемін.

В йому було багато краси: старі вишні, груші, покриті мохом, вітисті дуби і берести, внизу—тополі. Жодного дерева не треба рубати. Навіть доріжок не треба чистити. Серед природи, до котрої давно вже не торка-

---

лась рука чоловіка, будуть вони з Катериною жадливо шукати своє щастя. Довго він вагався, що робить з ставком, котрий був внизу саду,—чи залишить його таким самим, чи вичистить і зробить купальню.

Ставок був вже давно викопаний, заріс очеретом і осокою. Нарешті він рішив почистити ставок від мулу, не чіпаючи очерету, висинати дно піском, а купальні не робити. Юрко згадав, що Катерина любила дуже квітки, і перед вікнами будинку, у дворі, велів викопати грядки та посадити квіток. Час для цього вже минув, квітки в'яли, довго не приймалися. Сам Юрко стежив за ними, що ранку і що вечора поливав їх і думав, як буде рада їм Катерина.

І щоб він не робив, він завжди думав про Катерину. Милуючись з ясного неба, вітистих дубів, він думав про те, як би це було гарно, аби була з ним Катерина. Він ставив себе на її місце і уявляв собі, що почувала-б вона. І радий—радий був, коли ці почування здавалися приємними, і була надія, що вона зазнає їх. Ходячи по саду, він помічав кожен куточок, кожне дерево. Знав, яке місце в саду і в яку добу буває найкращим.

Цілісінькими днями мріяв, як ходитиме з нею і показуватиме все, що може викликати у неї радість. Саме кохання Юрка змінило тепер свій перший характер. Воно загубило свою першу широкість, не єдило його душі з душею всесвіта, не підносило його в ту незвичайну височину, де зовсім забувалася людська особистість, його і Катерини. Людину, звичайну людину, зо всіма її прикметами, уявляв собі Юрко,—а за те яка мила, близька, безмежно дорога для його була ця людина; як ніжно кохав він її. Якесь ніби сум і турбота за долю милої примішалися до кохання. Він не менше, як ще не більше

селян, був засмучений тим, що довго немає дощу. На дорогах піднімався пил. Трава не росла, дерева губили свіжі барви. Він боявся, що радість Катерини буде від цього далеко менша, ніж тоді, коли-б земля, напившись дощу, убралась в свою пишну красу. І радий же він був, коли у середині мая випав великий дощ. Лились потоки води, гремів страшенний грім, а він стояв на балконі і дивився, що коїлось перед ним. Одежа його змокла, бо вітром наносило на нього дощ, а він все стояв і радісно думав, яка тепер могутня і пишна буде природа, як швидко почне рости трава, зазеленіють ще краще дерева, як гарно тепер буде в полі. На другий день він не витерпів, щоб не поїхати в степ.

За одну добу все, справді, змінилось. Ниви стали зелені і свіжі: в калюжах на дорозі, в озерцях блищала вода. Земля наче раділа; не видно було і слідів вчорашнього суму і втоми. Того ж вечора Юрко написав Катерині листа, де просив, щоб вона яка найскоріше приїхала до його.

Відповідь він ждав з великою нетерплячкою. Кожного дня посилав на станцію і завше сумував, коли посланий вертався без листа. Ждать прийшлося недовго. Через тиждень Юрко уже одержав від Катерини відповідь. Весь тремтючи від радості, він пішов у сад. Там йому хотілось розмовляти з своєю милою.

— Приїду, мій Юрику, приїду, моє сонечко,—писала Катерина.—Я вже так знудьгувалася за тобою,—здається, роки вже не бачила тебе. А в мріях я завше з тобою. Тепер ідуть екзамени. Над розкритою книжкою ціліснінькі дні сижу я в своїй кімнаті. А тут поруч сидиш ти і тихо, ніжно-ніжно говориш мені щось гарне, радісне, від чого злегенька крутиться голова і щось м'яке, як оксамит, потроху стискує моє серце. І ти знаєш, Юри-

---

ку, я уперта, я жорстока. Я проганяю тебе, проганяю мого Юрика, моє божевільне щастя,—працюю. Тихо стоїш ти ззаду, сумний і мовчазний; я почуваю тебе кожную хвилину,—і читаю, читаю. Швидко іде моя робота. Треба скоріше скінчить те, що я призначила собі. Аж ось настає і вечір. Годі вже робити. Я тоді закриваю свою книжку і живо забіраюсь на постіль. І які чудові мрії приходять тоді до мене. Які дивні розмови, повні кохання, веду я з тобою. Повстає знову те, що минуло; робиться дійсністю те, чого бажаю.. А на другий день знову праця, знову стоїш ти коло мене, сумний і мовчазний. І коли б ти знав, як бадьоро працюю я, як швидко і гарно іде моя робота. Здається, ніколи ще не почувала я в собі стільки сил. А скільки щастя, безмежного, божевільного щастя від любови до тебе. Я й не гадала, що можна так любити. Всю душу мою наповнивши. І так хочеться мені жити, благословлять життя за щастя, що дано мені. І хочеться, мій милий Юрику, ох як хочеться скоріше до тебе. Мені вже мало моїх мрій. В твій сад хочу я, щоб ходив з тобою між вишнями кучерявими, слухать твої речі, почувать тебе великого, сильного коло себе, впливати в себе красу твоєї душі...

В кінці листа Катерина сповіщала про день, коли вона мусила приїхати до Юрка.

Багато разів перечитував він листа. Ховав його і знову читав, ніби хотів, щоб ні одна думка, ні один рух душі Катерининої не лишивсь невідомим для його. Лист здавався йому чимсь живим, і, кожен раз, читаючи його, він відкривав нові і нові риси.

З того часу Юрко став ще пильніше готуватись до зустрічі Катерини. Хай всі радості, що він може дати їй, візьме вона... Незабаром для неї була прибранна кімната. Юрко хотів, щоб вона своєю обстановою нагадувала

ту невеличку чепурну кімнатку, у якій жила Катерина, поки була курсісткою. Так саме він поставив ліжку, столик з дрібницями, невеличке зеркальце. Кращі свої малюнки повісив тут Юрко . . . . .

Дуже рано прокинувся Юрко в той день, коли повинна була приїхати Катерина, і пішов сказати, щоб було приготовано коней. З нетерплячкою ходив він по саду, ждучи, коли вже можна буде їхати. Виїхав він трохи раніш, ніж було треба. Прийшлося ждати довгенько на станції. Він ходив все по платформі, дивився туди, відкіль повинен був показатись поїзд. А може він як небудь на цей єдиний раз прибуде раніш, може годинник у його і на станції іде непевно? Потім йому робилась очевидною вся нісенітниця цих думок і, щоб скоріше йшов час, він починав лічити ступні, роздивлявся на плакати, але не витримував і знову, ходячи по платформі, дивився на полотно і на годинник... Нарешті загуркотів десь далеко поїзд. Стало видно вже клубки диму... Для Юрка він ішов занадто помалу і тільки через довгу хвилину зупинився. Чи приїхала Катерина? Може й немає? Чого доброго, немає.. В дверях вагону показалаось дівоча постать. Рожеве, повне радісного сміху лице. Зовсім недалеко від його.—Юрику!—Катю!.. приїхала. — Вона легенько скочила на платформу. Юрко швидко пішов їй назустріч і палко-палко цоцілував. Дивились одно на одного щасливими очима, обоє повні замішання.—Ай! іще збіжжя в вагоні... Я й забула.

— Де воно? Я зараз візьму його.

Він, радісно схвильований, швидко побіг у вагон і взяв її чемодан і подушку. Поруч йшли вони по платформі, повернувши одно до одного свої лица, нікого, крім одно одного, не бачучи. Вона йшла коло його дріб-

---

ними ступнями і щось швидко-швидко казала йому. Що таке,—він, властиво, не помічав. Та й не треба помічати. Щось тільки щасливе, веселе, бо вона сміється своїм срібним сміхом, тепер ще дрібнішим, ніж звичайно.

Вийшли з станції. Коні вже стояли коло східців і нетерпляче били ногами, мотали підігнутими крутими шиями. Візник Василь, міцно натягуючи віжки, держав їх.

На цих конях?—приємно здивована, спитала Катерина.—Як же це? Може твої?

— Мої, Катю... наші.

Юрко поміг їй зійти в невеликий гарний фаєтон і сам сів коло неї. Коні, круто зігнувши стрункі шиї, швидко винесли їх із двора станції. Загуркотіли колеса по каміннях, і потім враз стихли,—легенько і мняко покотились по вохкій землі. Юрко взяв Катерину за стан, пригорнув близько-близько до себе.—Юрику-у,—жагучим шепотом протягла вона і сама скільки сили пригорнулася до його. Вони мовчки дивились одно одному в вічі і були божевільно щасливі. І все, що було навкруги, кудись одійшло в далечинь, майоріло, як в тумані. Порськали коні, шуміли потихеньку колеса, коливався фаєтон; зеленіла по боках пашня. Це все було далеко-далеко, як у сні. Близько були тільки вони удвох. Але й цього було мало... Ближче, ближче, щоб була одна тільки істота... І ніяких питань: все було просто, все було ясно.

Такого напруженого щастя довго не могла витримати душа. Натомісць приходила спокійна, лагідна радість. Стало тепер ближче підступати те, що було навкруги. І воно підтримувало радість, наче і утворене було властиво для цього. У лад бігли кроторебрі, златомасті коні. Швидко мигали їх ноги і били в чорну землю. Василь, стрункий, бравий, сидів на передку і запевненою рукою правив ними. Чисте, блакитне небо. Зелені

широкі ниви. Повітря, м'яке, пахуче, обвіває потихеньку собою молоде тіло, розвіває волосся.

— Як гарно, Юрику,—сказала вона і скинула свого бриля.

В'їхали в невеличкий дубовий гайок. В зеленій траві росли квітки, що тільки недавно розпукались—повні краси і надії.

Переїхали через яр, ще пробігли верстов зо дві і наблизились зовсім до села.

— Скоро ми й дома,—сказав Юрко.

Катерина зацікавлено дивилась і шукала того місця, де жде її щастя. Вона угадала де і приємно вразилась виглядом оселі.

Вийшло зовсім не так, як думав Юрко. Він тепер навіть забув, що треба було показати Катерині, і які почуття вона повинна була пережити. Так добре пам'ятав і тепер зовсім забув. Спершу навіть і не згадав про це. Перше всього по плянах Юрка треба було піти в будинок, у її хату.—Це Катрусю, твоя хата,—сказав би Юрко.—Моя?.. Ах, як же гарно... Це ж так, як і було у мене там... І це ти тут все розставляв... Юрасику мій!— І вона була повинна поцілувати його.

А замість цього Катерина швидко вийшла в залю, поглянула навкруги, побачила кріз двері дерева.— Сад,—закричала радісно і вибігла з залі. Юрко поспішив за нею, щасливий її радістю.

— Вишневий сад! Юрику, милий! Що ж, ти малював?

— Ні не малював!

Вірвался інший світ і потьмарилась трохи радість.

— Мене не було? Того?.. Ну, кажи ж, того?

— Того, моє золото, того.

Ну, тепер я буду з тобою. Ні за що тебе не по-

кину. Ти ж змалюєш сад і мене змалюєш? Оцей самий сад. Щоб нічого не змінять. Як тут гарно... Юрику, любий мій!

Юрко ледве поспівав за нею. Між старими вишнями майорила її постать, в теплом прозорому повітрі лунав її ніжний, веселий голос, срібний сміх. Вона, щаслива, без жадної плями, здавалось, була утворена для цього саду і сад був утворений для неї. І тіні смутку не було тепер в саду. Він ожив, ніби зрадів великою радістю і сміявся вкупі з нею лагідним, щасливим сміхом. Зелені листочки привітно лосніли на сонці, свіжа травиця була рада, коли по їй ступали ноги Катерини. Веселіші всього були квітки. Убрались у своє найкраще, яскраве убрання з трави піднімали до сонця свої голівки, в утомі співали про щастя життя.

На середині саду ріс старий, вітистий дуб. Кругом його був чималий майдан. Тільки квітки та трави росли на йому... Ясно світило сонце на квітки, повні жагучого жадання. Було парко в потоці проміння. Під дубом темно зеленіла трава, густа, мняка, як оксамит. І не було ніякого переходу від світла до тіні: різко обчерченим кругом лежав холодок.

Юрко і Катерина сіли як раз на межі цього кругу.

— Як же гарно, як же гарно, Юрику. Чом ти раніш цього мені не сказав? — закохано докоряла вона.

— Хіба ж я тобі не казав? Я ж казав, Катрусю.

— Як же ти казав?... Ні, мабуть краще, що я не знала. Я б поїхала тоді з тобою. Пропали б мої курси. За те тепер все хочу взять, поверну те, що загубила... Я і не думала, що може бути такий рай. Я ж городянка... Скільки світла. Як все пахне... Понюхай, Юрику. Сама земля пахне. Вона припала до землі і жадно нюхала її вохкий пах.

Через де-кілька хвилин сонце почало прориватись все більше і більше через дубове листя. Холодок відходив далі... І ось парке проміння разом ринуло на їх. Юрко ліг і пригорнув Катерину до себе. Вона нічого не сказала, але якесь тремтіння, приємне і трохи моторошне, проняло її істоту... Замерло і знову забилося серце, дуже-дуже... Гріло сонце, було парко. Але не хотілось вставать... Жадання жагуче росло і росло. Не було ні думок, ні боротьби. Тим же жаданням були повні квітки; воно тремтіло і мліло в яскравому промінні, палко дихало в вохкій і теплій землі.

Між вишнями промайнула дівоча постать. Катерина відвела руку Юрка.

— Пожалуйте обідать!—позвала покоївка. З неохотою підвівся Юрко, і вони пішли. Тепер Катерина побувала і в своїй кімнаті. Кімната, справді, прийшлась їй дуже до вподоби.

Після обіду вони знову пішли в сад. Походили по горі, потім спустились на низ. Там дуже пахло вохкістю. Високі тополі, що стояли стіною одна повз одну, кидали від себе темну-темну тінь.

Трава тут була далеко більша, ніж на горі, зате квіток було менше.

Унизу Юрко з Катериною перелізли через лісу і пішли яром. Тут сонце припікало ще дужче, ніж в саду. Від землі піднімалась гаряча пара. Ніби хміль обгортав їх, рухи робились в'ялими. Коли вже пройшли далеченько, побачили на горі, над яром, зелену пашню.

— Ходім туди, Юрко,—попрохала Катерина.

В промінні ясного сонця, веселі, молоді, вони зібрались на гору.

— Посидьмо, Юрику,—сказала Катерина.—Сядемо і будем дивитися.

Вони сіли в холодку, під стіною високого жита, і дивились в далечінь, близько пригорнувшись одно до одного. Подихав легенький вітрець. Він забірався під одягу, в волосся, приємною прохолодою обвівав тіло. Юрко розстібнув вохкий комір сорочки і вдихав в себе свіже повітря. Кругом було зелено і просторо.

Внизу простяглися зелено-жовті луки. Темніли купи вільх. По тім боці яру стояли дубові гаї. А тут шелестіло потихеньку жито. Затихало і знову шелестіло, нагадуючи про щось давнє, таємне. Замовкли власні думки і почуття. Хотілось прислухатись до цього шелесту, розгадати його таємничу, трівожну розмову.

Уже зовсім прохололо спітніле тіло, відпочило від спеки і втоми. Захотілось знову рухів. Вони підвелись і пішли поруч над яром. В житі росло багато волошок. Пухнаті, сині, вони вабили до себе. Катерина стала рвать їх; Юрко допомагав їй. Незабаром нарвали багато-багато. Потім вони знову сіли над яром, і Катерина почала плести собі вінок... Вінок вийшов великий, пишній. Вона приміряла його до голови Юрка.

— Мені не личить,—сказав він.

— Тобі личать лаври... Гляди-ж, щоб ти мені добув лавровий вінок,—жартувала вона.

— А без лаврів і любить не хочеш?

— Не хочу, ні за що не хочу... Ах ти, Юрику, смішний Юрику! Як же я могла-б не любить тебе?

Катерина наділа собі вінок на голову. Золотисто русе волосся було ще краще, відтінене синіми волошками. Рожеве лице, оточене вінком, сміялось і ждучи дивилось на Юрка. Вона ждала його похвали і знала, що почує її.

— Королева моя! Яка ж ти гарна... Яке щастя,

яке невимовне щастя, що ти любиш мене...—Він нахилився і побожно поцілував їй руку.

Сонце стало спускатись. Проміння не пекло вже. Барви стали не такими яскравими. Юрко і Катерина пішли додому. В руках у неї був великий пук волошок, а на голові вінок.

Увечері сиділи вони в саду. Кучеряві вишні схилились над ними. Було темно. Через листя, ледве помітні, світилися зірки. Безмежне, таємне розляглося навкруги. Все зробилось більшим, ніж у день, загубило визначні обриси. Все злилось—стало Єдиним. Частиною його нерозривною почували себе Юрко і Катерина. Воно м'яко, як оксамитом, обгортало їх, тихим щастям тремтіло у грудях; мріяло з ними про щось невиразне, безмежне і радісно-чисте. Щось небуденне, якісь дивні можливості, прекрасні, безкраї,—відкривались перед ними. Пригорнувшись близько одно до одного, Юрко і Катерина прислухались до того, як, повите красою і щастям, дихало в їх грудях Єдине. Гарячим робилось його дихання. Міцніше одно до одного пригорнулися вони. І раптом огонь обхопив істоту їх. Все стало гарячим, напруженим, злилось в одно бажання... Нічого вже не було, крім цього бажання. Не було вже боротьби. Те, що ждало їх, здавалось неминучим. Наче в безодню летіли вони. Крутилась голова, було приємно і моторошно.

Юрко положив її голову собі на коліна, гарячими губами шукав її губів... Зустрів такі-ж гарячі, напружені губи.

— Моя?.. Моя?—як божевільний, питав він.—Хочеш бути моєю?

— Твоя, Юрику, твоя,—ніби знесилена, відповідала вона.

Повний однією думкою, одним жагучим бажанням,

він взяв її на руки і поніс у будинок. Рипіли східці під його важкою ногою.

— Юрику, Юрику!—пролунало ніби лякливе благання. Наче страшно було неминучого...

Маленьку утому почувала на другий день Катерина, якусь ніби приємну безвладість. Вона наче стала меншою, слабшою, а Юрко виріс в її очах і став близьким—близьким. Раніш і не гадалось, що може бути така близькість. Ніхто ще за цілий вік не був для неї таким рідним, як тепер Юрко. Все, що він спитає, вона скаже йому, всі закутки душі відкриє йому, все,—чого він хоче, для його зроби вона. Немає таємниць, немає свого. Все радісно віддала йому—душу і тіло. Кожну хвилину їй хотілось бути з Юрком, почувати близько коло себе його, міцного, рідного. Розлука хоч на одну мить була неприємною.

Юрко був щасливий спокійним, запевненим в собі щастям. Катерина здавалась йому тепер зовсім іншою. Перше щось стояло між ними, не давало побачить її всю. Щось незалежне від його волі туманило його очі, ховало від його саму істоту Катерини зо всіма її рисами. А тепер ніщо вже не стояло між ними: він побачив всю людину—і сам здивувався, яка надзвичайно гарна ця людина...

Як він помилявся, коли раніш думав, що знав її. Хіба це можливе було, коли мозок його туманився від жадань!.. І, згадуючи минуле, Юрко ні-за-що не хотів би, щоб воно вернулось. Теперішнє без міри краще... Почуття його загубило свій напружений, жагучий характер, воно не межувало вже з болем, стало лагідним і тихим. І скільки ніжності було в йому!.. Виріс в своїх очах Юрко,—наче прибавилось йому років і побільшало сил. Якись обов'язки лягли на йому, але приємні: ні за що

не відмовиться він від цих обов'язків... Коли-б щаслива-щаслива була Катерина. Коли-б він зберіг те, що вона віддала йому. Все зробить для неї—в цім його щастя... Бадьорість, силу почував в собі Юрко. Вдячне кохання було його керовничим.

Обом їм хотілось тепер лишитись самим, без людей, серед великої природи... Після снідання вони знову пішли у поле. І чим далі вони йшли, тим жвавіше ступали їх ноги, вільніше дихали груди. Вітер хвилював жито; воно темнішало і світлішало під його диханням, тихенько шуміло. А вони, пригорнувшись близько одне до одного, йшли все далі і далі—і душі їх з'єднались в одній пісні. Молоді, п'яні від повітря, простору і від свого кохання,—вони співали вдячний гімн життю за те безмежне щастя, що дає воно. І все: молоде тіло, поривання і думки душі, високе жито, повітря, небо і проміння співало цей гімн.

Довго Юрко і Катерина були щасливі одно одним. Наче поринули в інший світ: все в йому було повне їхнім коханням. Юрко часто малював Катерину. Він малював її в саду під вишнею, на прогалині серед квіток, облиту соняшним промінням, малював в вінку з волошок. Робота йшла дуже швидко. Малюнки виходили свіжими, радісними. Але не було в їх тієї широкости, про яку він мріяв колись.

Чогось ще бракувало. Наче узеньким здавався той світ, в якому жило його почуття. Треба було зробити його ширшим. І ось незабаром те, що лежало за межами щасливого раю кохання, втиснулось в його. Першим прокинувся Юрко. Із панського двору видно було обдерті селянські оселі. Видно було їх і з гори, де звичайно гуляли Юрко з Катериною. Нічим не можна було їх закрити. Закрило було щасливе кохання, та не надовго. Бідні,

---

обдерті, вони наступно вабили до себе, примушували пильніше і пильніше дивитись... Катерині поки що вони мало говорили: вона була городянка і тільки думала, що знає село. А Юрко знав, ох, як добре знав, що криється за цими поламаними лісами, за цими облупленими убогими стінами... Знав він і те, що робиться в його окономії; що не дешево обходиться його щастя, його воля від праці, його милування з пишної природи. А що хвилини до цього були надзвичайно щасливі, тим дужч вражав цей новий світ, що тиснувся в тихий безжурний рай кохання. Селянські оселі, праця рабів боляче мстились за себе над сином раба.

Усе, що він бачив, нагадувало йому про горе і темряву селянського життя, про їх забитість і безправ'я.

Раз, поки ще Катерина спала, Юрко встав і вийшов у двір. Коло флігеля він побачив гурток селян. Без шапок, повісивши голови, вони стояли перед Іваном Антоновичем і об чимсь благали, з приниженням, наче з сльозами в голосі.

— Іване Антоновичу, здіlayте Божеську милість. Будьте батьком рідним. По вік за вас будем Бога молити. Змилюйтесь, Іване Антоновичу.

— Тепер, бісові діти, змилюйтесь, ніби милуючись з свого голосу і почувуючи свою силу, кричав Іван Антонович...—Тепер змилюйтесь, а як запустили скот у траву, так тоді й забули про це. Розбійники ви, собачі діти. У ночі в чуже добро лізете... А тепер змилюйтесь... По таксі, бісові діти, от вам і вся милість.

— Хіба ми нарошне... Вивели на толоку, звичайно, спать хочеться. Чоловік же не камінь... А скотина й пішла.

— А ти дивись, щоб тобі повилазило. А як би до тебе панська скотина вскочила, ти-б подарував своє?

Ребра-б їй попереду поламав, а тоді зідрав би скільки схотів.

— Та змилуйтесь бо, Іване Антоновичу. Здіlayте божеську милість... От вам святий хрест, що ніколи більше не поженем у панське.

Юрко, як тільки ще приїхав у село, рішив не втручатись в хазяйство, як це робила і покійна Криницька Спершу він тільки слухав балачку. А потім вже не стало сили терпіти. Як добре він знав цей мизерний, образливий тон: забувши самолюбство, селяне хоч до полудня будуть стоять отак без шапок і просять плаксивими, брехливо-покірними голосами, щоб віддали без плати їхню скотину.

Знав Юрко і те, що вони сами мало повинні в цьому. Досада, обурення, сором і за себе і за селян клеючили в його душі. Юрко пішов до їх. Запримітивши його, селене зразу-ж пішли йому назустріч, залишивши Івана Антоновича.

— Здорові були, паничу,—ніби безкористно зрадівши йому, привітались вони, низенько вклонившись...

— Чого ви стоїте без шапок? надіньте шапки.

— Та нічого, паничу, ми і так постоїмо. Де-ж таки перед паном, та в шапці.

— Так що хоч ви, паничу, змилуйтесь над нами,— забалакав високий, тонкий дядько.—Ми-ж знаємо—що ви панич добрий, усе село обійди, то ніхто про вас і поганого слова не скаже...

— Е, що й казать... що панич добрі, що всю округу обійди, то де його такого знайти.

Благали не дуже пильно,—не так, як Івана Антоновича. У тоні було багато улесливости і ніскільки поважання:—У тебе випросить не трудно—чулось Юркові—ти дурний і ми знаємо, як до тебе підійти.

Іван Антонович стояв з боку, похмурий і сердитий.

— Віддайте їм скот—, сказав йому Юрко.

— Ех, паничу, паничу, не знаєте ви цих людей... Це свині, а не люди... Та коли кажете, щоб віддав, то віддам. Мені яке діло...

Юрко пішов і чув, як коло сарая кричав Іван Антонович:—Беріть, матері вашій біс, та тільки знайте, що коли у друге попадетесь, то вже і панич не допоможе.

Негарно стало Юркові. Потьмарилась радість: густа тінь налягла на неї. Чимсь непотрібним здалось убранство просторих панських кімнат, всі ці дрібниці, рослини, що були розставлені в залі. Юрко пішов в кімнату Катерини. Вона ще спала, рожева, з лицем повним спокійної радості. Ні за що не скаже він їй про те, що бачив сьогодні у дворі.

У Юрка була ще запевненність, що до його скоро вернеться чиста, нічим не засмучена радість. Та й справді!—нема-ж ніякої причини, щоб вона зчезла... Щоб вернуть недавні широкі і щасливі хвилини, він тратив багато зусиль. Працював над малюнками, гуляв що дня з Катериною, пробував зовсім викинуть свої химерні думки про селян. Іноді йому це удавалось: вертались вільні, щасливі хвилини. А потім яка-небудь дрібниця знову повертала думки і почуття на сумну стежку. Тоді він, як і до приїзду Катерини, починав запевнять себе, що його турбота не має в собі ніякої рації. Не може-ж він зробити щасливим усе село. А із за того, що бідують селяне, зовсім не виходе, що він не має права на щастя. Так запевняв себе Юрко, а почуття з цим не згожувалось, чогось потребувало, щось судило, у чимсь винуватило. Навіть хвилини щастя не були вже такими широкими, як перш. Гуляючи з Катериною в полі, він по-

---

чував иноді, як росте його веселість. Але почувалось, що для неї єсть межа і не так то далеко.

Там, де починались селянські оселі, кінчалась радість: у неї не було сили перемогти їх.

Тепер у його було одне бажання: зберегти радість Катерини. Нехай ніщо не засмутить її, чисту й шляхетну. Вона не повинна знать того пекла, в якому проходить життя селян. Нащо непотрібні питання, нащо сум і розпука, коли вони тільки засмутять її щастя.

Иноді вони ходили з нею на село, або дивились на те, як працюють робітники. Але Юрко завше вибірав такі моменти, які могли породити ілюзію селянського щастя.

Ходили вони до церкви в ясні веселі дні. Світило сонце. Було жарко... Цвинтарь, порослий густою, розкішною травою, з уквітчаними могилками, білими хрестами, з старими яблунями і тополями—вабив до себе лагідним спокоєм.

Під церковною стіною, у холодку, сиділи чоловіки, мирно розмовляли, иноді шуткували і гучно сміялись... Гострі, добродушні слова лунали в повітрі. І ні тіні злоби, турботи. По цвинтарю ходили дівчата, убрані в стьожки, в вінках і святковій одежі. Ззаду парубки... Перемовлялись... Весело реготали... Лузали насіння.

Гуляючи над ярмом, коло свого двору, вони иноді дивились на роботу дівчат... Довгою низкою вони ішли між рядками тютюну і сапували. Лунали співи — мелодійні, приємні. Здалеку долітав регіт.

Не менш веселою здавалась і косовиця... Легко, наче граючись, махали косарі косами... Рівними рядками лягала за ними скошена трава... Гучно разносився по яру звін від кіс, коли косарі зупинялись і гострили їх. А на грабовицю вони сами пішли і працювали з робіт-

---

никами. Ті спочатку трохи замішались, а потім почали добродушно посміхатися вад „панамі“. Було весело. Від сіна йшов гарячий пах, від якого трохи крутилась голова. Лице горіло від спеки, роботи і ледве помітного, гострого пилу, що йшов від сіна. А реготу, реготу скільки було. Зпітнілі, приємно зтомлені, вертались до дому Юрко і Катерина. І нова думка прийшла йому в голову: чи не помиляється він? Чи не згустив він барви, уявляючи селянське життя. Тут може винне його непевне становище за молоді літа. Може й справді життя селян нічим не гірше, ніж життя любого інтелігента: є в йому горе, але є і радість; він може вільно, з спокійною совістю, брать від життя те щастя, що воно дає йому.

В той вечір він занадто гаряче обнімав Катерину, з жадобою впивав в себе її ласки. А на другий день дрібниці знову принесли йому думку про нидіння, сум і безглуздя селянського життя. Знову непереможними стояли перед ним обдерті хати, селянські двори, де одноманітно, без творчої думки і живої радості, в нужді, несуть на собі люди велику вагу, своїм потом утворюють фундамент для щастя невеликого гуртка людей.

Катерина теж довго не зоставалась спокійною. Як не ховав Юрко свій сум, він иноді просвічувався то в тоні його голоса, то в очіх, то в холодних, автоматичних обіймах... Нарешті і Катерина зовсім випадково побачила те, що так старано ховав від неї Юрко.

Настали жнива... Катерина захотіла подивитися, як жнуть. Іван Антонович сказав, що тепер убірають жито коло „Паламарки“, невеликого дубового гаю. Юрко з Катериною пішли туди. Було жарко і тихо. Дощ ішов уже давненько, і в повітрі стояв ледве помітний пил... Від сухости і пилу драло трохи в горлі і сохли губи... „Паламарка“ була від двору версти за півтори. Треба

було пройти горою і перейти через яр. По схилах його ріс дубовий гай... Внизу дерева стояли густо—густо, одно повз друге. Між ними валялись купи листя. Трави було мало; зрідка майорили широколисті конвалії, чемериця, глуха крапива... Траплялось багато комашиних куп. Пахло дубовою корою і листям. Пах здавався аж гарячим. Чим вище, тим дуби стояли рідше і рідше. Менш між ними було листя і більше трави. На самому узгір'ї дуби були нижчі і стояли досить рідко. Між ними росла густа, ніжна, як оксамит, травиця. На великих прогалинах, де дужче припікало сонце, вона висохла, ближче до дубів була зелена, свіжа... Гай був обкопаний широким ровом, який уже обсипався, і його легко було переходити. Юрко і Катерина зійшли на рів. Перед ними простяглась велика нива. Купами лежало на їй зжате, але ще не звязане жито. Здалеку долігало до їх торохтіння і брязкіт, наче по кам'яній дорозі їхав віз з залізними річачи. Згуки то затихали, так що їх ледве було чути, то збільшувались і робились зовсім виразними.

— Що це таке?—спитала Катерина.

— Це жачка,—відповів їй Юрко;—а ти думала що таке?—Він трохи усміхнувся.—Не поспівають звязувати за жачкою... бо лежать купи... або може не разом почали... Що-ж, ходім назад?.. Іти стернею погано... Та я і не люблю бути там, де люди роблять. Тоді треба і самому робити. Я думав, ми подивимось відціля.

— Побудемо тут трохи,—попрохала Катерина.—Тут так гарно.

Вони зійшли трохи з рову і в холодку лягли на зелену травицю. Пахло чебрецем... В травиці снували комахи. Деревя стояли тихо, нерухомо. Зморені від спеки, вони захололи в якійсь байдужості. Байдуже, спокійно

було і на душі. Нічого не хотілось би думать... Лежать, повернувшись на спину, і без думок дивиться у ясне, глибоке—глибоке небо. Проїшов довгий час. Юрко і Катерина лежали, тільки зрідка перемовляючись між себе. В тілі, в думках, почуттях—у всій істоті була безвладість... З ниви почувся гомін, переважно дівочий. Був і сміх, але переважували сердиті голоси... Юрко і Катерина перевернулись, обперли голови на руки і дивились. За гону і ближче дівчата в'язали снопи; в рухах була досада, озлілість... Вони иноді кричали, лаялись. Близько заторохтіла жачка. Це була „Ластівка“.

З напругою везло її троє коней. На переді сидів хлопець, а ззаду дебелий парубок, який скидав невеликими вилами з жачки жито. Воно падало нерівними купами, а коні ростягали ногами і ті купи, що лежали на землі. Як тільки порівнялась жачка з дівчатами, почувалась лайка :

— Як ти складаєш, чорте косолапий. В'язать після тебе неможна. Нагорне купу більшу за себе.

— В'яжіть, в'яжіть!—сміючись, ніби дратуючись, казав парубок.

— Сам іди та й пов'яжи, іроде поганий. Як його в'язать... Не знаєш, з якого боку і підступити до його.

— В'яжіть, в'яжіть, ще спокійніше, ніби весело, кричав їм парубок.

Жачка заторохтіла далі, а дівчата з серцем, лайкою в'язали снопи. Довготелеса дівка зв'язала сніп, з серцем кинула його на землю і підійшла до другої купи...

— Ну, й наскидав, чортів син, хай його болячками скидає. Ну, як його в'язать, ну, й як його в'язать? лютувала вона коло купи... З серцем скрутила перевесло, збила ногами купу, втягуючи зо всієї сили, придавила її ко-

---

ліном... Перевесло розірвалось. З злістю кинула його дівчина і упала на сніп. І тут же заголосила, як по мертвому.—І матінко-о-о, ріднесенька-а-а. Та коли вже ті студенти прийдуть, щоб не роби-ить цим чорта-а-ам...

Прокляттям рознеслось по ниві це голосіння. Воно наче з розгону упало на Юрка з Катериною і покрило їх.

Не хотілось ворухнутись. Ще хто побачить їх... Було соромно.

— Це нам, Юрко?—через силу, вся червона, спитала Катерина...

— Нам, а то-ж кому...

— Їм, може, важко робить?.. Ходім подивимся.

Іти обом не хотілось—треба було перемогти себе. Коли дівчата побачили „панів“, вони зразу стихли. Мовчки, похмуро в'язали снопи. Уперта, стара ворожнеча була в цьому мовчанні. Юрко і Катерина зразу ж побачили, що між ними й робітниками стоять товсті, міцні мури. Як розбить їх, вони не знали. Катерина підійшла до однієї дівчини.

— Мабуть важко в'язать?

— Та вже-ж не лехко, панночко,—коротко і сухо відповіла дівчина, похмуро підійшла до другої купи і стала її в'язати...

Розмова була неможлива. Юрко і Катерина пройшли ще по ниві, послухали як на другому боці кричав на робітників пригінчий, і пішли назад. Сонце кидало на їх жорстоке, нудне проміння. Йому, видко, обридло світить, і воно вороже дивилось на землю. Дерев теж стояли якісь мертві, нудні. Шаруділа під ногами суха трава. Було неприємно жарко і сухо. Піт виступав на змореному тілі. Було бридко і чогось соромно. Кохання потьмарилось; це здавалось дивним, неприєм-

---

ним. Підтримувала тільки надія, що такий настрій незабаром счезне,—та й повинен счезнуть.

У вечері Юрко позвав Івана Антоновича і спитав його, чого не задоволені робітники...

— Та це хіба робітники? —це лежні, обурився Іван Антонович.—Їм аби нічого не робить, а лежать, гроші получать та панський хліб їсти. Мені казав Грицько, що ви приходили, і дівчата підняли плачі. Ви думаете, справді там уже такого багато наробили. По шість кіп на сестрицю. Треба не менш, як десять. Це-ж не з-під коси. Його не треба граблями ворочать. Воно ось тобі все у купі. Бери й в'яжи. Трохи поганенько скидав Іван. Ну, нехай не десять кіп,—хоч би по вісім на'вязали.

— Чи не купить би тоді самоскидалок.

— Воно було-б не пагано. Я вже не раз про це думав, робота буде все таки чепурніша, та жаль грошей—старі жачки прийдеться за безцінь віддати. Та воно, як вам правду сказати, тут не в роботі діло. Це все дурні балачки... Про студентів варнякають... Робить не хочеться... всім панами захотілось зробитися...

З того часу сумніви закралась і в душу Катерини. Кохання її не було вже таким чистим, ясним і широким, як раніш. Як і в Юрка, радість її кінчалась там, де починалась праця селян. Сад, будинок, вся природа навкруги загубили тепер для неї свою першу красу.

Все це вона переживала мовчки, мало говорила Юркові про свої сумніви і хотіла розв'язати їх власними силами. Їх щастя, воля від праці, обставини всього життя—грунтуються на поті робітників. Для неї важкою була думка, що кожну радість її клянуть ті, хто працює на неї; що вона сама, для їх зовсім невідома, викликає у їх ворожнечу.

Катерина частенько тепер навідувалась в куховарню, де варилась робітникам страва, не раз ходила з Юрком в поле, на городи, щоб подивитися, як там працюють. Юрко добре бачив, що робиться у неї на душі, але нічого не казав їй: він знав, що з його втручання в її особисте життя нічого гарного не вийде. Ждав поки вона звернеться до його.

Раз у вечері, коли вони сиділи тихо на східцях будинку, до їх дійшов гомін робітників, що вечеряли, сидячи на землі перед куховаркою. Гомін був грубий, але веселий. Юрко легенько пригорнув її до себе. Їй так було зручно притулитися до його і думати свою думку... Потім вона відсторонилась від його і спитала занадто серйозно:

— Скажи, Юрко, чи не тіснить Іван Антонович робітників. Може їм нестача в їжі, може роботи дуже багато?

— Не думаю, Катю, щоб це було так. Іван Антонович, справді, не ідеал. Але він поводитьсь з робітниками не гірше, ніж звичайно в окономіях, можу навіть сказати, що краще. Не даром же його так довго держала Криницька,—вона сама не любила, щоб у неї хто-небудь був зобіжений... Що ж до їжи, то їдять вони далеко краще, ніж селяне по своїх домівках. Я знаю, з чим виходили на поле мої батьки і їх сусіди... Здебільшого цибулина, дрібок соли, шматок хліба, та вода—от тобі й обід. Ну, ще може огірки, як наспіють. А коли трапиться крешеник сала, то це вже великі ласощі. Страви не варять, особливо у жнива, бо це вгайка часу. А тут же що дня вариться двічі: обід і вечеря. Всього доволі, для їх иноді смашне, бо ти ж мабуть і сама бачила, що їдять з охотою...

— Чого ж вони так вороже відносяться до нас?

— Це ти згадуєш жнива?

— Та ні, не самі жнива. Ну, хай там було щось випадкове... Так я-ж мало не щодня помічаю щось вороже до нас... Юрику, треба щось робить, так же не можна.

— Що-ж саме робить, Катю? Та ти думаєш, це так легко що-небудь зробити?

— Ну, нехай і не легко, а все таки треба...—уперто казала вона.

— Покинь, Катю, свої думки. Тільки змучишся,— нічого не вийде,—з жалем до неї благав він.

— Не можу я, Юрику, покинуть,—не можу.

І вона знову про щось уперто думала, чогось шукала. Кохання їх де-далі губило все більше і більше свою чисту радість... Вони наче віддалились один од одного. Іноді тільки молода гаряча кров брала своє. В жагучих поцілунках і обіймах забувалось все: вони єднались в одну істоту. А потім знову приходили думки і відрізняли їх. А життя робітників все ставило і ставило перед них важкі і прикрі питання. Іноді це було зовсім несподівано.

В кінці липня вони поїхали покататися.

— Може подивитесь на яловий скот?—спитав Юрка Іван Антонович. Згодилися їхати туди, бо Юрко знав, що там є дуже гарні місця. Поминули ниви з жовтою стернею і виїхали на толоку. Над яром видно було будку, криту соломною, і стадню. Ні скоту, ні пастухів не було.

Підїхали до стадні. Там, на краю, як раз коло воріт, лежав молоденький бугай. Іван Антонович зійшов з коня і пішов до бугайця... Штовхнув його ногою. Не встає. Іван Антонович штовхнув його ще дужче. Важко підвівся бугаєць. Він страшно перепався і ледве стояв на ногах. В задній половині живота видно було кров.

— Що там таке? Чого він не пасеться. Хворий?.. здалеку спитав Юрко.

— Та хворий, кріз зуби відповів прикащик...

З яру донісся якийсь крик... Вийшла одна скотина—друга... а там ціле стадо... Крик долітав ясніше. Було чути паскудну лайку. Аж ось немов виринули два хлопці. Вони держались за хвости у телиць, лаялись, били їх скільки сили батогами і ніби підвозились на хвостах... Іван Антонович не витерпів.

— Що ви, чорти-б вашого батька взяли, робите?— закричав він і кинувся до хлопців. Робить вам нічого... Одгодувались на панських харчах — так тепер скотину мучите.

В його, видно, аж свербіли руки, і не легко було удержатись, щоб не дати хлопцям лупцьовки. Юрко відвернувся, а Катерина, здивована, підійшла ближче. Два хлопці, років по тринадцять-чотирнадцять, стояли перед Іваном Антоновичом і ніби ждали, що буде далі. Вони знали добре, що лупцьовки не буде. Обидва вони були в брудній, обірваній одежі, з засмаглими й в грязюці обличчями. Один був в картузі, а другий в гострій, розірваній, шапці, з якої виглядала сіра вата. Хлопець в картузі мав рожеве кругле лице і смілі очі, з грубим, упертим поглядом. Видно,—великий задьора. Другий був блідий. Щось ненормальне, якась навіть нездорова, тупа жорстокість була в його губах.

— А бикові що зробили? Шибеники ви... кожу вам зпустить мало!—кричав прикащик.

— Що-ж таке?—глухо спитав Юрко...

— Та таке, паничу, що не знаю, як при баришні й сказать. Шибеники, одно слово шибеники... У-у—сціпив він зуби—щастя ваше, що тут пани, а то я-б вам показав, як треба пасти.

— Ми йому нічого не робили, хай він здохне,—грубо і з криком забалакав хлопець у картузі. Ото було-б його вихаластать... Я ж вам казав... А то його чорта і вдержать не можна.

— Так ви його сами хотіли вихаластать?

— Хто там хотів? То він сам на ворину наскочив... Хіба ми коновали, чи що?

Хлопець у шапці нерозумно чмихнув...

— Чого смієшся, іроде проклятий. З'їли бика, а тепер смієшся. Зараз мені хай один з вас веде його в економію... У-у, шибеники, кожу вам спустить мало.

Все, що побачила Катерина, страшно вразило її. Безглузда жорстокість дітей, їх лиця грубі, озлілі все це було зовсім несподіване для неї. І зразу ж вона почула, що за цією жорстокістю, грубою лайкою, стоїть нужда, горе. Багато, видно, ці діти зазнали на собі знущання, коли вони сами так знущаються над скотиною. А ласка їм зовсім, мабуть, невідома. Їй було далеко більше жаль цих грубих хлопців, що нахабно відповідали прикащиківі, ніж хворого бугая, який, хитаючись на слабих ногах, пройшов де-кілька кроків і знову ліг.

Ніби в новий, невідомий до цього, закуток селянського життя — темний і сумний, заглянула Катерина; натовпом тиснулись нові пекучі питання і вимагали відповіді. Ідучи з Юрком через село, вона тепер завше придивлялась до селянських дітей. І яка вона рада була, коли бачила веселі, здорові обличчя, чула сміх. Тоді їй здавалось, що хлопці пастушки, які вразили її своєю жорстокістю—це тільки сумні винятки... Але частенько траплялись обшарпані діти з хворим видом, з смугами засохших сліз на щоках, з ознаками довчасної серйозності і горя. Живими образами стояли вони потім в

уяві Катерини,—і чогось вимагали від неї, чимсь докоряли їй.

Вечорами, як заходило сонце, вона частенько ходила на „чорний двір“, що межував з селянськими оселями. Недалеко від ліси сідала вона і слухала... Новий світ відкривався їй в цих згуках, що долітали до неї в тихому повітрі. Гавкали собаки, ревла скотина, чулась лайка, сердита, груба. Часто чувся плач дитини, жалібний, безпомічний... І іноді все це покривалось криком: „ой, матінко, матінко, я не буду, я не буду“... Відчай, смертельний жах був у цьому крикові, і він мішався з тупими згуками ударів по тілові. Наче в дибах звивалась тоді Катерина... Хотілось піти, вирвати дитину, приголубить... і не могла, і іноді гірко плакала...

XII.

Літо було жарке. В початку августа тютюн уже став підгорять; його зрубали і звезли в сараї. Через тиждень він зкипувався, і його стали в'язать і вішать. Важкий пах пішов по дворі. Сараї були далеко від кімнат, але цей пах доходив і до їх. Катерина пішла туди, щоб подивитися, що там робиться. Із одного сарая до неї донеслись дівочі голоси. Катерина підійшла ближче. Із сарая йшов такий вонючий тютюновий дух, що важко було дихать; здавалось неможливим пробуть там з хвилину. Катерина ввійшла туди. У неї зразу-ж завернулась голова і, як скрізь туман, вона побачила десятків два дівчат. Вони сиділи на землі коло куп гарячого, вохкого тютюну і нанизували його на „глиці“. Де-які мали свіжі, здорові обличча, але таких було мало. Більшість були бліді, зморені, коло губів спускались вниз хоробливі зморшки, що з'явилися від втоми і отруєного тютюном повітря; на обличчах виступав піт. Одна дівчина, хитаючись, вийшла з сараю. Через лісу було чути, як вона

ригала... Скоро вона ввійшла така-ж бліда і знову сіла за роботу... Робота йшла далі, наче на дівчину ніхто не звернув і уваги... Катерина не мала сили більше стоять. Як приголомшена, вона пішла в будинок. Відчай найшов на неї. Вона рішила більше не ходити туди, де працюють робітники.

Аж ось зразу після Пречистої на току загула молотилка. Щось навіжене, ненажерливе чулось в цьому гудінні. І цілісінський день гула вона.

Знову потягло Катерину подивитися, як роблять селяне.

- Куди ти підеш, Катрусю?—спитав Юрко.
- Піду подивлюсь... Тепер молотять.
- Не треба, там пилюка...
- Нічого, я піду,—тихо і уперто відповіла вона.
- Може підем у-двох?
- Ні, не треба, я сама.

Робітники ніби не звернули уваги, коли вона прийшла на тік. Йшла похаплива робота. Ненажерливо гула молотилка. Чорний від пилюки, стояв коло барабана чоловік середніх літ, брав розірвані снопи, що лежали коло його на дошках, і, похапливо розтрушуючи стебла, совав їх в барабан. Як голодний звір машина жадливо хапала сталевими зубами жовту соломку і трохи стихала, гула глухо і товсто. Але незабаром гудіння знову робилось пронозим, сердитим. Молотилка крикливо потребувала собі їжи. Щось неспокійне було у всій роботі. Стукотіли решета, ходуном ходив соломотряс.

Чоловік, що стояв коло барабана, час од часу кричав на других робітників, щоб вони скоріше і краще роз'язували снопи... Дві дівчини похапливо вихвачували з під соломотряса соломку; а два чоловіки штихами но-

---

сили її в ожеред. Хлопчаки, поганяючи коней в приводі, скільки сили кричали охриплими змореними голосами.

І все це: стукотіння, крик, зливалось до купи, і над усім панувало гудіння молотилки, уперте, тягуче, ненажерливе. Із молотилки летів чорний пил, перемішаний з половиною. Густо він покрив лиця робітників, шарами заліг на одежі, особливо в зборках сорочок. Чорні від куряви метушились робітники і немудра машина, здавалось, приганяла їх до роботи. Утому видно було на обличчях,—щоки у багатьох позападали, губи були сухі. А молотилка все гула, із соломотряса виривалась густа чорна курява; хмарою вона стояла в повітрі, застинала і без того чорні обличчя і одягу селян. Важкою, суворою прозою повіяло все це на Катерину. Ще нуднішим, ще менш цікавим зробилось життя і все, що було навкруги.

Важкими, нетвердими ступнями пішла вона в будинок, і за нею гналось настирливе, одноманітне гудіння молотилки.

Цілу ніч не спала Катерина. Тільки на хвилину впадала в якесь забуття, а потім знову все думала і думала. Нічого ясного, виразного не було в цих думках... Скоріше це була якась важка, гнітюча турбота, і почувалось тільки, що за нею стоїть питання всього життя. А в ухах, то трохи стихаючи, то збільшуючись, все лунало гудіння молотилки.

Було ще дуже рано, не сходило сонце, як Катерина почула цей уїдлиий, ненажерливий згук ясно і виразно. Це не був уже відгук учорашнього. Знову робітники почали свою працю... Ніби велика оса залітала круг Катерини. Почувалось, вона небезпременно укусе її своїм отрутим жалом, і нарешті гуде і гуде, щоб більше помучить її. В конвульсіях зкорчилась Катерина і закрила вуха. Через хвилину вона опанувала собою, приневолити-

ла до ясної думки. Це-ж хвороба, недовго й до божевілля. А, властиво, чого? Може їй все це життя селян здається таким безпросвітним того, що вона, городянка, не знає села, не звикла до його. А на ділі то може й не так. Та й справді, що особливого? Працюють люде— правда в куряві, так що з того...

А молотилка гула уїдливою, настирливою осою; і знову корчилась від її згуків Катерина.

У день вона все нудилась, не знаходила собі ніде спокою. Та ще до того і в самій природі було щось жорстоке. Пекло сонце, вороже, неприємне. Дув сухий вітер і піднімав куряву. Деревя стояли знесилені, зневірені; лист на них густо вкрився пилом і з де-рідка починав жовтіти.

А молотилка гула і гула,— так само трівожно, так само несито і уїдливо.

За обідом Катерина сливе зовсім не їла і вразила Юрка своїм хворим, блідим видом.

— Катрусю, рибонько моя, що з тобою?—вкладаючи всю душу в свої слова, спитав Юрко.

— Нічого, це пройде... коротко, з болем відповіла Катерина.

Розмова була неможлива. Юрко замовк.

І знову нудилась Катерина, ніде не могла заховатись від настирливого гудіння.

Під вечір, зовсім знесилена, знервована, вона лягла на ліжко в своїй кімнаті і уткнулась головою в подушку, щоб не так було чути молотилку. Юрко непомітно, але пильно стежив за нею. Через хвилину і він пішов в її кімнату. Тихенько сів на ліжко. Вона нічого не сказала, ніби зовсім не помітила його. Юрко посидів трохи і потім потихеньку, з надзвичайною ніжністю, почав гладить їй голову... Катерина заплакала. Потроху

підкидались плечі і уткнута в подушку голова. Потім вона повернула до Юрка своє заплакане лице, з червоними очима.

— Я мабуть хвора... Я не знаю, що зо мною. Цей тютюн... праця... молотилка... пилюка... Може воно й нічого, але я не можу... не можу...

— Що-ж ти зробиш, Катю?

— Не кажи мені цього... Треба робить, треба. Ми користуємося з того, що дала людям культура, а вони працюють, спочинку не знають і живуть, як дикуни. Нічим не краще дикунів... А вони-ж люде, такі, як і ми, люде.

— Я знаю це, Катрися. Мене самого це завше мучило й муче. Тільки що я вже звик. І все-ж таки нічого не зробиш. Не те що для багатьох—трудно зробити що небудь для однієї, двох семей. Я ж казав тобі, що вийшло з моїх спроб поліпшити становище своїх рідних, — нічого гарного не вийшло. Вийшло ще гірше. А про чужих то вже й балакати нічого...

— Все це не так... Це неможливо.. Треба щось робить. Ми не маєм права жити чужою працею і нічого не робить для тих, хто працює на нас...

Розмова з Юрком трохи заспокоїла Катерину. Вона допомогла їй з'ясувати собі власні питання, що мучили її. У неї з'явилися тепер плани, як хоч трохи внести світла і радости в життя селян.

XIII.

Того-ж тижня, в суботу, Катерина передала робітникам через Івана Антоновича, що на другий день буде їм читать. В неділю, зразу після обід, робітники не розійшлися спать, а zostалися біля куховарні і ждали „баришню“. У всіх було видно зацікавленність, що то вона прочитає їм.

Катерина довго думала, що вибрати для читання, і зупинилась на „Різдвяній ночі“ Гоголя.

Вона була певна, що це смішне оповідання з українського побуту повинне зацікавить селян. А потім можна буде прочитати і що друге.

Читала Катерина не погано, але з другої ж сторінки вона помітила, що з читання нічого не виходе. Слухали не уважно. Більше цікавила сама чудна „баришня“, чим те, що вона читала. Іноді сміялись, особливо, коли Катерина пробувала балакати чоловічим голосом. Це здавалось чудним. Коли Катерина скінчила оповідання, їй було чогось соромно; власне становище здавалось смішним. Але вона все ж таки спитала:

— А що, як вам сподобалось те, що я прочитала.

Робітники мнялись.

— Та яке вже воно там, панночко, вподобалося, коли про чортів написано, рішуче сказав підстаркуватий уже чоловік з серйозним, суворим видом.

— Про таке і моя тітка Параска розкаже. От ви б послухали, панночко... Вона б вам таке прочитала — краще ніж оце ви нам... От тільки що не письменна. А то-б вона таку книжку написала, сказав якийсь парубок.

Всі засміялись.

Маленькою і смішною здавалась собі Катерина, коли йшла від куховарні. Так хотілось, щоб її ніхто не бачив. Як бичами, били її погляди селян, — і вона, угинаючись, дрібно і нерівно ступаючи, швидко, швидко йшла, наче тікала в будинок.

А проте Катерина не хотіла залишити думку про читання. Тільки що читати? Чого потребують ці люде, діти гіркої нужди і важкої праці? Колись то вона читала такого багато книжок про „народ“, пронялась такою симпатією до його. Тоді такою зрозумілою здавалась душа

селян, і простою робота для їх. Треба тільки зхотіти працювати—це головне, а останнє прийде саме собою. А тут вийшло зовсім не так. Зразу-ж виявилось, що психіка селян зовсім незрозуміла для неї, що одного бажання користної праці мало; що не дехко навіть підступити до їх...

Перша спроба читання навела Катерину на думку, що селянам треба читати що-небудь серйозне. Що-ж властиво читати? Про економічне і соціальне становище селян? Але не було відповідних книжок. А головне—чи має вона право читати про це? Яснішою і яснішою робилась думка, що вона з Юрком живуть чужою працею, що вони в лагері тих, з ким повинен боротись народ. Велика дізгармонія почувалась в своєму житті, треба спершу улаштувати його... Але як? Відмовитись від усього, кинуть все: маєток, село?..

А Юрко—він може й не згодиться. Без його?.. Це неможливо. Без його вона не хоче. Та що й буде з того. Хіба покращає від цього життя селян?

Катерина довго думала над тим, що вибрати для читання і нарешті зупинилась над популярними брошурами по гігієні.

Цьому сприяло і те, що вона скінчила медичні курси. Вибрала вона тему про пошести.

І на цей раз з читання нічого не вийшло. Робітників набралось далеко менше, ніж першого разу, слухали без охоти, частенько позіхали. „Це рябої кобили сон“, сказав хтось з робітників, коли Катерина скінчила читати.

Так через тиждень Катерина гуляла недалеко від городів.

Перед тим ішли дощі. Погода стояла вохка і холодна. Кінчали вибирати картоплю. Гурток дівчат спочи-

---

вєв на вохкій землі, де-які сиділи, а де які лежали. Катерина підійшла до них.

— А чи не застудитесь?

Дівчата засміялись.

— Чого ми застудимось?

— А тепер же холодно, земля вохка.

— Нам, баришне, в роботі не холодно.

— І волосся мокре.

— Так це-ж гірше, коли мокре. Скоріше можна застудиться,— сказала Катерина.

Дівчата, як і перш, лежали на землі. Вона пішла назад. Коли була вже далеченько, то почула регіт.

— Принесла б нам сюди перини.

— Та Юрка ще свого з нами положила.

Знову регіт, грубий і образливий.

XIV.

Прийшла осінь. Зкінчились селянські роботи: викопали буряки, поорали на зяб. З де-рідка було чути ще, як у клунях ціпами молотили пашню. Сумним—сумним стало тепер село. Пішли дощі. Зробилась грязюка. По дорогах трудно було пройти. З жирної і вохкої землі, особливо в теплі і похмурі дні, піднімався туман і стояв над селом, густий і важкий. Пішла пошесть: обклад, тиф, скарлятина...

Найбільше хворіли діти. Були сем'ї, де їх умірало по четверо-п'ятеро. У селі був хвершал, Але він не міг сам управитись, аби захотів лічить всіх хворих. Та до його й звертались мало. Більше шукали помочи у знахарок. А то зовсім ні до кого не звертались. Дивились на пошесть, як на Божу кару, проти котрої нічого не вдієш.

Катерина рішила допомагати селянам. Вона ходила

по селянських хатах і давала лікарські поради. Де-які з селян віднесли до неї сухо і навіть вороже—хто, мовляв, прохає її помсчи, чого їй від їх треба?.. Але таких було мало. Більшість, хоч і почувала себе трохи ніяково, коли приходила Катерина, але в тому, як вони поводитись з нею, було видно вдячність. Сама Катерина, проста, ласкава, повна щирого спочування до чужого горя, викликала до себе у селян теплі почуття. Особливо у бабів, котрі иноді ставали з нею на розмову і розказували їй про своє важке життя. І все-ж таки великої користи для селян Катерина не зробила. Поради її слухали, але не виконували.

Раз Катерина зайшла в хату, де дитина захворіла на обклад. В хаті, як і скрізь в селян, стояв важкий нездоровий дух, і було мало світла. Хворий хлопчик лежав на печі, закутаний в лахміття. Він хрипів, і не було вже надії на те, щоб він видужав. Коло його сиділо ще двоє дітей. В хаті поралась їх мати, бліда, знесилена нуждою жінка.

— У його обклад,—обдивившись хворого,—сказала Катерина:—ви-б, тітко, не пускали до його хоч цих дітей, або, ще краще, може у вас є родичі, то на який час відправити їх туди... А то й вони захворіють...

— Хто його знає, баришне... Як Бог пошле хворобу, то й захворіють... Від хвороби і на печі не заховаєшся.

— А все таки треба бути обережним.

— То так, та де вже нам, з нашими злиднями, берегтись.

Безнадійність, відчай згучали в словах жінки, відбивались на всій обстанові убогої хати, стояли в її важкому, вонючому повітрі. Катерина сама заражувалась цим настроєм, почувала як він, ніби якась хвороба, чимсь важким, сірим, входе в неї, убиває всяку бадьорість і надії.

І так було мало не в кожній хаті, куди заходила Катерина. Лікі, яки вона давала, приймали, але інших порад не виповняли. Діти видержували рідко, здебільшого мерли і це викликало сумніви до Катерини, як до лікаря. До неї самої приходили за порадою дуже рідко. Тільки спочатку, як узнали, що Катерина лічить селян, приходило дві-три жінки. А потім і зовсім перестали ходять.

XV.

Одноманітно текли дні в панському будинкові. Сіре, гнітюче брудними хвилями вливалось кріз вікна в кімнату. Важко було ходять в йому, рухи робились в'ялими—в'ялими. Тихо, помалу вмірало кохання,—ступінь за ступнем наближалось до могили. Гасли мрії. Чимсь давнім і чужим здавались вони. Наче не Юрко і Катерина, а хтось другий, не схожий з ними, мріяв про щось чисте, ясне і радісне. І це було давно, давно—багато років тому.

Важким і в'ялим робилось тіло, старою робилась душа.

І все це сіре, нудне, одноманітне, пригнітило собою молодість, надії. Але вона боролась, звивалась під вагою, хотіла скинуть її, шукала радості і світла.

Щоб дати який небудь зміст життю, чого не давала дійсність, вони багато читали. Спершу це наче заповняло порожнє місце в душі, вносило в неї бадьорість; почали відживати мрії... А потім знову все пішло, як і перш. Сіре, нудне тиснулось в душу. Думки і образи, взяті з книжок і не сполучені з живою дійсністю, робились мертвими, важкою сірою масою входили в голову і іноді вона боліла від їх, наче від дурману.

І знову молодість вимагала свого, пильно шукала виходу до світла.

Самотними почували себе Юрко і Катерина. Хотілось людей і праці. Іноді, особливо в зимові темні ночі, вона довго не спала і думала, як улаштувать життя, дати йому силу і чисту радість. Знову приходила думка, що краще буде все кинуть і зробитися лікарем на селі. Тоді буде принаймні робота; вона житиме тоді своєю працею, а не працею селян. А потім десь в глибині почувалось, що це не вихід, що цього мало.

XVI.

Настало Різдво... Звеселили село колядки. Знову залунали в йому веселі молоді голоси. Поділене ще недавно на окремі сем'ї та двори, із котрих кожний був ніби огороженим відусіль особим світом,—село тепер стало чимсь єдиним. Свято, веселість з'єднали людей. Ширшим, кращим, більш людським стало життя.

Як і перш самотними і чужими для селян почували себе Юрко і Катерина. Приходили колядники, проспівали і пішли. Зовсім чужі, вони не викликали аж ніякої радості...

На третій день Різдвяних свят Юрко і Катерина пішли до своїх старих. Там вони застали гостей: старшину, дяка, урядника з жінкою і двох сільських дукарів. В хаті було чепурніше, ніж звичайно, але повітря, як і завше, стояло важке, удушливе. Гості сиділи за столом, на якому стояв графин з горілкою і їжа: печене м'ясо, пироги, холодець. Коли Юрко і Катерина ввійшли в хату, хазяї і гості трохи замішались. Де-хто підвівся з свого місця, а старшина відсунувся з покутя.

— Сідай туди, на покуть—прохав Юрка Остап,—і ви, Катерино Павловно. А ви, Химіє Івановно, тут, поруч з ними.

— Рядочком, рядочком, от воно і гаразд: дами будуть

уместе, сказав дяк, уже старий чоловік, з довгою, як у цапа, бородою.

Як Юрко і Катерина не відмовлялись, їх все таки посадили на покуті. Довгу хвилину розмова якось зовсім не клеїлась. Всі почували себе напружено, неприємно. Гості пильнували показати „панам“, що вони люди „облежливі“, а не якісь там сірі мужики. Через це балакали надзвичайно чудною мовою і думали, що балакають по панському, себ-то по-московському. Першою почала балачку урядничка.

Вона служила дівчиною в місці за покоївку, вважала себе „образованною“, і в першу ж голову захотіла показати це перед новими знайомими.

— Я вам прямо такі удивляюсь, як ви можете жити тут на селі...—звернулась вона до Катерини.—Частенько кажу і своєму Григорію Олексієвичу...—і як вони можуть жити... Тут така серость, така серость, просто ужась... і ніякого удовольствія.

— А вам би все в городі, поживіть і в селі,—зауважив один із гостей дукарів. Вставив своє слово, показав, що і він не дурний і замовк.

Останні сиділи і думали, щоб його таке сказати розумне і цікаве. Юрко і Катерина теж почували себе дуже ніяково. Щоб розвеселить гостей, Остап і Христина дуже пильно припрошували їх закустити і випити. Сам Остап уже чимало випив. Випила і Христина: вона була червона, її рухи і постать в незграбній кохтині здавались чудними. Вона, видно, ще не звикла до становища „дукарки“ і почувала себе ні в сих,ні в тих. Гості маніжились і тільки після довгого і наступного прохання випивали. Особливо маніжилась урядничка. Вона пригублювала, кривилась, вертала назад чарку, знову пригублювала і кривилась, аж поки не випивала її всю. А про-

---

те в графині горілки подавалось і подавалось. Розмова зробилась живіша; горілка розв'язала язика, та й „пани“ здавались уже ніби своїми. Балачка йшла про мужиків. Це так всіх чіпало за живе, що забули навіть про „облежливість“ і балакали простою, рідною мовою.

— А я вам скажу,—мало не кричав один з гостей, селяський дукарь, що мужик хитріший чорта... Тільки я не дурний, мене кривим конем не об'їдеш... я його кріз шкуру бачу... І думку його, що він дума.

— А що-ж він дума? трохи насмішкувато спитав Юрко.

— А дума він те, як би одурить, украсти, пашню випасти. Тільки не дивись, то він тобі таке качество зробе, що тільки потилицю почухаєш. Тільки, кажу, мене не обдуриш. Я знаю чим він і диха. У мене так. Тютюн сам не обробляю, оддаю з половини. І що опруг, то й три карбованці, що опруг то й три карб. Мені таки половину дай, та й три карбованці не забувай... От воно з десятини і виходе дванадцять карбованців за одробіток.

— А чи це-ж воно не багато буде?

— Чого-ж воно багато? А як його уроде півтора пудів на десятині, та по три карбованці пуд. Яке-ж воно тут багато?

— А як двадцять пудів, та по карбованцю пуд.

— Роби добре, так і не буде по двадцять пудів, буде більш.

— А як дощу нема?

— Ну, це вже не моє діло. Хай з Богом позивається, що дощу не дає. Мені-ж краще як тютюну більш.

— Е, що й казать, забалакав Остап:—три карб. з опруга це не багато... Це-ж таки не нива, а підміт, його треба вигноїть. Я й сам думаю з того году тютюн з половини віддавать. Видобрю отам коло лугу і віддам з половини.

А то тепер робочі пішли... З ціною ти до його і не приступишся... Тридцять п'ять карбованців літошній дівці.. А вона тобі наробе діда лисого.

— Е, що правда, то правда,—сказав другий дукарь:—Робочі тепер пішли, то хай би вони вже й не діждали робить! Ціну йому велику дай, нагодуй його, як кабана, а він так і дивиться, як би нічого не робить. Та ще й виляють його не смій... А ударить, то це й не доведи Господи що таке. Зараз жалоба; ще спасибі Микиті Кондратовичу, в волости не дуже до їх дослухаються.

— Як би їх слухать—сказав старшина, приглажуючи вуси—то щоб воно й було. А в мене з ними балачка не довга. Чого, кажу, прийшов?—Жалобу записать: сякий такий побив.—А за віщо він тебе побив? За те що ти робить не хочеш? що ти ледацюга?.. Іди-ж та роби. Даром бить не будуть... Все одно з твоєї жалоби нічого не вийде...

Балачка про ті кривди, які терплять від „мужиків“ дукарі, тяглася дуже довго. Юрко мало брав у ній участі. Йому обридло сидіть і слухать, хотілось піти додому, та це образило-б кривних, і він сидів. В хатувійшли Василько і Горпинка. Хлопець був такий же худий і забитий. Одежа на дітях, як і перш, була благенька, драна і кальна.

— Скотові подавав вже?—спитав Василька батько.

— Уже подавав,—похмуро відповів хлопець і поліз на піч.

На полу сиділи старі батько і мати Юрка. Сорочка на батькові була чорна. Він сидів, звисивши ноги, похиливши голову, і безнадійний, похмурий думав якусь давню, невеселу думку. Безнадійність було видно і у старої: вона притихла, ніби перед чимсь скорилась... і, як у ві сні, дивилась упертим непорушним поглядом, що то робиться перед нею.

Коли вже гості до схочу набалакались про мужиків, дяк спитав Юрка:

— А коли-ж ваше вінчання, Юрію Петровичу?

— А й справді,—підтримала його Христина.—Я це частенько кажу своєму:—ну і чого їм не звінчатся? Чи може вони думають дуже бучне весілля задать, щоб уже зовсім по панському вийшло, та збирають гроші.

Так можна ж і не дуже бучне. Скоріше б звінчались...

Балакала вона, як знавець законів і звичаїв, і ніби докоряла Юрка і Катерину.

— А я хочу, щоб було бучне... Коли весілля, так уже весілля,—шуткуючи сказав Юрко.

Катерині було неприємно. Вона почервоніла. Гості похнюпили голови в миски і де який час мовчали.

Під вечір Юрко і Катерина пішли додому. Остап вийшов у двір провозать їх. Він уже був п'яний, побачив у дворі робітника і за щось грубо вилаяв його, наче хотів показати, що і він хазяїн, та не аби який, а на всю губу хазяїн.

XVII.

На новий рік було улаштовано в школі ялинку. Гроші дали Юрко з Катериною. Катерина сама прибірала дерево, розвішувала цяцьки. Увечері у школу набилось багато народу, особливо бабів. Школярі читали байки Крилова, співали пісень. Все це дуже сподобалось селянам, і не стільки зміст байок і співи, як те, що співали і читали свої селянські хлопці і дівчата. Пильно стежили за тим, чи не врябіє Іванько або Марійка. Коли не врябіє, читає голосно, їсть очима глядачів, казали „молодець“, коли врябіє— сміялись і де хто ображеним сміхом, особливо родичі невдалого артисти... Було

прочитано і дві байки Глібова. Це більше всього сподобалось селянам.

Після того, як було прочитано вірші і хор проспівав свої пісні, школярі ходили круг ялинки. Спершу це здавалось смішним і непотрібним. В школі було душно, нічим дихать; тісно, плече в плече, стояли селяне, а посередині струнка, зелена ялинка, обвішана свічками, які в важкому душному повітрі ледве горіли неясним огнем і живо топились. Діти ходили круг ялинки, спотикались, сміялись сором'язливим сміхом. Становилось нудно. Катерина взяла двох школярів за руки і ввійшла в круг.

— Чого-ж ви ходите так мовчки? Заспівайте якої пісні, от воно й буде веселіше,—сказала вона.

Хлопці дивились один на одного, підбивали починать, сором'язливо сміялись.

— Ну чого-ж ви мовчите?—голосом сердитого учителя зауважив високий дядько, що стояв близько коло ялинки: на улиці-ж як співаєте... Чому-ж тут не заспівать?..

Школярі все-ж таки довго не починали співу. Почала Катерина; це вийшло трохи чудно, але потім пристали до неї школярі і через де-кілька хвилин дітей не можна було впізнати. Вони жваво і весело ходили круг ялинки, співали, де-які притоптували ногами. Обличчя були веселі, очі горіли.

Веселости прийшов кінець, як почали роздавать подарунки. Роздивлялись, що кому дісталось, рівняли, у кого подарунок кращий. А далі вийшло і зовсім уже негарно. На ялинці зосталось цяцькування. Пан-отець рішив, що йому не треба там зоставатись, поставив стільця і почав зривать цяцьки, вибіраючи де кращі, і подавать їх своїй жінці. Селяне спершу дивились, а потім де-хто почав зривать і собі. Пан-отець почав ду-

---

же хапаться і запутався густим кучерявим волоссям в гіляках ялини. Пробував виплутатись, встав з стільця і похилив за собою ялину. Тут де-хто кинувся рятувать пан-отцеве волосся, а останні сунулись до ялинки.

Счинився крик, селяне тискались до ялинки, давили один одного. Зелене деревце було звалене; обірвали на йому віти, тільки стовбур зостався.

Пропавав піднесений, урочистий настрій. Раптом втиснулась брудна буденщина.

Чужими, зовсім чужими серед цього натовпу людей почували себе Юрко і Катерина. Коли вони йшли додому, хтось з дядьків сказав:

— Отаке ще на світі буває: був мужик, а тепер он який пан.

— А все-таки з хама не буде пана. Пан з невінчаною не став би жить.

XVIII.

На другий день після ялинки, у південь, Юрко з Катериною гуляли коло двору. Був невеликий морозець, світило сонце. Повз їх проходив гурток бабів.

— Да це були, Палажко,—звернулась до знайомої баби Катерина.

— А у графині, баришне.

— Чого-ж ви туди ходили?

— Ходили лічиться... У нас же все так; то болієш, то хворієш.

А вона хіба лічить?

— А як же, баришне, лічать, лічать. І що то воно грахська кров. То там лікарі вислухують, випитують, іноді то й роздягають—а вони тільки глянуть, слів двоє спитають,—вже тобі знають, яка в тебе хвороба і які тобі ліки треба.

— А ну, покажіть сюди, що вона вам дала.

Катерина взяла пляшечку і побачила, що це було гомеопатичне лікарство.

— І багато туди ходє людей?

— Багато, баришне, просто таки багато. Воно і те сказать, що у нас і люди, як свині... Оце узнали, що грахвиня приїхали, то так до їх і сунули. Лізуть, баришне, як свині. То таки хворі, а то й здорові лізуть. А все за тими гривениками.

— А вона і гроші хіба дає?

— А як же, баришне, дають... Як би не давали, то може так би і не ходили... І що вже добра душа наша грахвиня, так уже така добра, що світ обійди, то такої мабуть не знайдеш. Нікому не відказують, усім дають: кожному по гривенику. А торік то і борошенця мені дали... Я вже до їх так підступила; так і так кажу— їсти нічого, діти з голоду пухнуть. А вони слухали, слухали, та тоді позвали управляющого та й кажуть.—Скажіть, щоб оцій бабі дали пів пуда борошна... А я тоді їм у ноги:—Хай же вас Господь не оставить, Цариця небесна, що зглянулись на мою бідність, по вік Бога милосердного за вас буду молити.

Сумно, нудно тягся день. Юрко і Катерина, як звичайно, нудьгували і неясні думи і почуття, як якийсь слабкий відгук давніх справжніх дум, проходили у кожного в свідомості. Рухи були в'ялі. Юрко ходив по хаті, сам не знаючи для чого, зупинився перед вікном, навіщось дивився кріз його і нічого не бачив... Знову починав ходити... сідав і знову ходив. Катерина пробувала читать, розкрила книжку, продивилась сторінок три. Навіщо? Закрила книжку. Не треба мрій... Треба дійсности, живої, радісної, широкої і повної напруги. І в обох у їх жило неясне, але сильне сподівання чогось

нового, ясного, радісного. От-от воно прийде і відживить їх.

Наступили сутінки. Катерина сиділа на канапці. Вона згадувала минуле, ті роки, коли вона була курсісткою. Ах, які щасливі роки, як тоді було вільно, радісно. А тепер так нудно. Сіро, без живої праці ідуть дні. Уже довга, довга низка їх пройшла один за одним...

Ставало поночі. Юрко хотів запалити світло.

— Не треба,—сказала йому Катерина.

Образи минулого, неясні думи легко проходили перед її свідомістю. Хай вони й сумні—але було приємно стежити за ними. Юрко заходив по хаті. Катерина як і перш сиділа і думала. На поверхні душі образи сумні, одноманітні. А десь глибоко, в середині, коло самого серця—щось співало тиху пісню без слів. Хтось плакав над загубленими надіями, над мріями золотими. І без міри журливі були згуки, потроху стискувалось серце, хотіли плакати очі. Безвладість приємна обгортала душу. Хотілось не рухаючись слухати і слухати журливу пісню власної душі. Але вона де далі стихала й стихала, аж поки зовсім зникла. Лишилися тільки одні образи недавнього минулого і думи, що супроводили їх. Вони плили сами собою, і якими-ж брудними здались вони тепер! Катерина поглянула в будучину. Так оце її там жде те-ж саме. Таке-ж безглузде ганебне життя. Ні-ні, цього не буде. Годі-вже. Треба зробити цьому край! Як вона могла до цього часу так жити.

— Юрику, іди сюди.

Він підійшов до неї.

— Сядь. Я хочу з тобою побалакати... Слухай, Юрику, я це згадала бабів, що ходили за ліками до графині го-меопатки...

Вона їм дає ліки і ще на додачу по гривенику. Це го-

меопатія в самому витривалому стілі. А знаєш, Юрику, мені здається, що і ми з тобою теж займаємось гомеопатією, особливо я. Мої спроби читать, мої поради, як вберегтись від хвороб, ялинка—це-ж такі самі ліки і гривеники, що роздає селянам графиня.

— Це так. Я ще тобі можу сказати, що хоч твої ліки і більшої вартости, та селяне більшу ціну надають її лікам, бо вони графські.

— Так отже я хочу кинуть гомеопатію—якось спокійно сказала вона.

— Ти оп'ять за старе, я думав, ти уже заспокоїлась.

— А ти хотів би, щоб я заспокоїлась?

— Так, я цього хотів би.

— А ти знаєш, я й справді почала заспокоюватись.

Це так лехко—саме собою приходе. Мені тепер аж чудно, коли згадаю, як я ледве не збожеволіла літом. Пам'ятаєш, як молотили хліб... А мені це тепер навіть робиться не зовсім зрозумілим. Наче то була зовсім не я. Ну і що, здається, такого. Люди молотять хліб—і більш нічого. Отак і все селянське життя. Ще отак пожить годів два-три—і все воно буде здаватись чимсь звичайним і навіть нормальним. Працюють селяне, несуть на собі таку вагу фізичної праці, що для нас вона була б неможлива. Так що-ж, вони звикли до цього. Їм може і не дуже важко... Живуть вони в неможливих умовах—в тісних хатах, серед грязюки і вони; не доїдають, не допивають. — Так вони те-ж привичні і до цього. Світогляд у селян надзвичайно вузький, панує серед них темрява і забобони, життя їх убоге і одноманітне;—живучи в такий час, коли культура дійшла до високого розвитку, вони ще не дуже далеко відійшли від становища дикунів... Так що-ж? Вони не відчують цього.

Їх потреби не так розвинені, як у інтелігентної людини. До всього можна звикнути. Можна звикнути і до тієї думки, що є люди різних пород: одна, нижча, повинна нести чорну роботу, важку і брудну, і жити по звірячому; а друга, вища, — кохатись у лехкій інтелігентній роботі, або і зовсім нічого не робить—і брать від життя все те щастя, що воно може дати... Але я не хочу з тим звикатись. Не для селян уже, а для себе. Не хочу я дійти до того, щоб спокійно дивитись, як принижається людина, хто-б вона не була, селянин чи інтелігент: це все одно.

Він сидів поруч з нею, у темряві великої кімнати, і мовчав. Те, що вона говорила, викликало у його власні думки, дуже схожі, але й відмінні від її. І було видно, що руйнується щастя, трудно вернуть йому життя.

— Юрику,—сказала вона після хвилини мовчання.— Чи не кинуть нам оцей маєток, ну віддять його селянам, або що, а самим виїхать відціль... Я найшла-б собі місце лікаря... Де-небудь у селі працювала-б для таких же селян...

— І ти думаєш, що це було-б дуже добре. От ми були з тобою у моїх старих. У їх тепер шісдесят десятин доброї землі. А чи дуже покращало їх життя? Особливо з того боку, що мучить тебе. З Остапа виходе де далі звичайнісінький кулак; а все останнє йде, як і раніш ішло. Хіба тільки що почав горілку пити, чого до цього, як я знаю, не робив. А лікарювання... Я не знаю, чи дасть воно тобі те, чого ти шукаєш. Ти ж пробувала. А головне, це все-ж таки буде та-ж сама гомеопатія. Ти будеш це почувать і тоді, як що тільки не звикнеш до селянського життя, не станеш дивитися на його, як на щось нормальне... Як-би ти безумовно вірила в те, що праця лікаря може принести дуже вже велику користь се-

---

лянам. Але ти-ж у це не віриш. Селяне звертаються до лікаря здебільшого тоді, як уже буває пізно гоїть. Тоді або сама природа переможе хворобу, або хвороба здолає природу. Знаєш і ті гігієнічні умовини, серед яких живуть селяне, їх забобони, темряву. Що тут зроблять твої ліки? Ну, із десятка тих, що звернуться до тебе, допоможеш одному, та й то на половину. Ні, і це ж така сама гомеопатія. Поки ти ще не знала села, думала, що не багато бракує до того, щоб зробити його щасливою Аркадією, тоді інше діло. А тепер... тепер уже пізно.

— Це все я знаю, але не можу, не хочу я тут жити.

У ночі і на другий день до самого вечора думка їх обох напружено працювала над одним і тим же питанням. Почувалось, що конче треба його як небудь розв'язати, до чого небудь прийти.

Увечері знову Катерина сиділа на канапці, а Юрко ходив по хаті. Кроки були важкі, рішучі.

Зовсім несподівано для неї, він зупинився перед Катериною.

— Знаєш, що, Катю? Нам справді таки треба виїхати із села... Тут ні гомеопатія, ні алопатія нічого не допоможуть. Треба зовсім перестроїть життя. На це у нас з тобою немає сили. Та й хто це сказав, що на нас лежать якісь обов'язки, що ми повинні комусь допомагати, щось робити. Хто вимагає від нас допомоги. Сами селяне не вимагають, а кепкують з цієї допомоги. Нас прямо таки заворожило село, ніби якась омана. А тут ще книжки, цей паперовий ідеалізм. Я просто жалію, що допустив тебе до тих мук, що ти пережила. Я сам давно вже знав, що нічого такого справжнього, дуже корисного ми не зробим. Ти нудилась, сумувала, приголомшена цим безглуздим горем, що панує круг нас. Я теж сидів, чогось ждав, хоч і знав, що нічого не діждуся. Катю,

---

це справді неможливе і треба положить цьому край.

Думка про породу—це безглуздя. Але із того, що люди бідують, живуть в темряві—зовсім не виникає, що і ми повинні відмовитись від усього кращого, що може дати нам життя. Того, що другі горюють, невже-ж ми повинні відмовитись від радості і зробити своє життя таким же одноманітним, сумним і узьким. Ми з тобою ще молоді, перед нами широкий світ радості, кохання. Годі нам сидіть тут в омані чужого горя і темряви... Нікому нема від цього ніякої користі. Візьмим же від життя своє щастя, поки це можливо для нас. Їдем на Кавказ. Ти згадуєш, ми колись мріяли про Чорне море, про човен... Тепер ми побачим і море, і гори. Я знову буду малювати, а ти відживеш і забудеш про ті муки і нікому не потрібний сум, що ти витерпіла тут.

XIX.

В середині січня Юрко і Катерина поїхали в західне Закавказ'я. Їхали залізницею, бо по Воєно-Грузинській дорозі зимою було їхати незручно. Спершу в душі ще проходили сумні образи життя, що вони залишили, лунали якісь журливі згуки; здавлювало за серце почуття провини, невиконаних обов'язків. Але чим далше відїздили від України, тим більш і більш забувалось минуле. Відживала душа, родилась бадьорість, вони знову почували себе молодими і вільними, жадно впивали в себе те, що мигало, рухало перед їх очима. А цікавого в дорозі було дуже багато,—особливо після Владікавказу. Гори, що спершу мов хмари виступали десь далеко на обрії, а потім підступили зовсім близько до залізниці; на станціях горці, з виразними, енергійно обчерченими обличчями; їх стрункі постаті, жваві рухи, горлова балачка; гарба, запряжена буйволами,—все це було остіль-

ки новим і так захоплювало Юрка і Катерину, що вони зовсім забули про своє село. Душі їх жадливо, радісно поривались до нового, невідомого, життя; не було і сумніву, що воно буде цікавим і широким. Поринуть у його з головою, впивать його в себе всією істотою.

Проїхали Баладжари з їх пісками, Тифліс, переїхали через Сурамський перевал. Тут природа відразу змінилась. Зелені дерева, з свіжим листом, каміння, повите плющем, нема і тіні зіми... Поїзд ішов між високими горами, що густо-густо заросли кучерявими деревами. Гори були занадто високі і тісно сходились до купи. Невелику смугу неба було видно вгорі... І, дивлячись на їх, Катерина думала, як можуть жить тут люди, замкнені з усіх боків неприступними горами.

Зупинились вони в досить великому місті, що розкинулось по обидва боки гірної річки, як раз там, де вона виходила з гір. В тій частині міста, що була у низу, купчилися гамазеї, школи і казенні будинки. Тут переважно жили всі рускі мешканці міста. Друга частина була на горах. Жили тут переважно імеретіни. В цій частині оселились Юрко і Катерина.

Переїхавши на квартиру, вони того-ж дня пішли погулять, щоб обдивитись місто. Їх приємно здивували зелені дворики, де було такого багато різноманітних рослин. Широко роскинули свої віти волоські оріхи, в радісному пориванні до неба, як зачаровані, стояли кіпариси, пишались зеленим, широким листом білі магнолії, — голі без листу стояли черешні, персіки, акації—міози.

Поминувши оселі, вони прийшли до високої скелі. Там стояли руїни величезної старовинної церкви. Як кістяк, піднімались високо у небо її мури, зложені з великого сірого каміння. Обриси їх місцями були надзви-

чайно дивовижні. Товстим шаром вився по стінах вічно-зелений плющ. Внизу було видно, як його батоги ніби товсті канати, або змії, міцно перевивались між собою. На одному примуркові, зі східного боку, росло досить чимале, але криве дерево ткемалі. Зразу за церквою була старовинна кріпость. Від неї лишилась частина стіни, з гострими нерівними обломками, та величезні купи каміння. Все кругом дихало сивою стариною, нагадувало про давню, тепер почасти забуту і знищену культуру.

В середині кріпости між камінням густо синіли фіалки. Катерина нахилилась і швидко нарвала їх пучечок.

— Ах, які-ж пахучі. Юрику, ось понюхай... Нарвем їх багато,—весело закричала вона.

З пучками пахучих квіток вони пішли далі і прийшли як раз на край скелі. Вона обривалась круто, наче була обрізана. Внизу під нею невеличкою смугою слалась дорога, а далі з страшенною бистриною бігла річка. Вода вся обернулась в піну, билась з розгону об каміння ревіла і шуміла. За річкою зразу-ж піднімались високі гори, покриті густим кучерявим лісом, за ними йшли другі, ще вищі і більш дивовижні, а там ще, ще... Барви були занадто різноманітні: зелені, блакитні, темно-рожеві. На вершинах їх було видно сніг.

Притулившись одно до одного, стояли над скелею Юрко і Катерина, вільні, щасливі, зачаровані красою чужого краю.

Скоро пішли дощі. Цілих три тижні без перестану вони лили з похмурого неба. Хмари низько йшли над землею, зачіпали навіть невисокі гори, обгортали їх вершини. Холодна вохкість забіралась в квартиру Юрка і Катерини, зовсім не пристосовану до холоду... Вони нудились, і з нетерплячкою ждали, коли перестануть дощі.

А за те як гарно, як чудово стало, коли вони перестали.

Пухнатими рожевими квітками вкрились персіки, забілили ткемалі, яблуні, айва, зеленим широким листом вкрились волоські оріхи, зазеленів буйний інжир і ніжна мімоза. А далі стало ще краще: зацвіла розкішними, пахучими квітками біла магнолія, яскравими пурпуровими квітками вкрились гранати. Гори, по схилах яких густими кущами розрослись вони, були червоні-червоні, наче в полум'ї горіли. Тераси будинків були густо повіті гліциніями; пахучі квітки їх буйними великими гронами спускались униз і наповняли повітря сильним, але приємним пахом, від якого злегенька крутилась голова. А на зелених двориках зацвіли троянди. Тут їх було такого багато, різних кольорів і пород.

Цілими днями ходили тепер Юрко і Катерина і знаходили скрізь нову і нову красу. Вони поспішали натішитись нею, наче боялись, що незабаром вона счезне від їх. Лазили на високі гори, по крутих стежках спускались в долини, де били джерела, шуміли, чисті як шкло, струмочки, і де були такі розкішні рослини. На березу річки вони збирали гладенькі, обточені різнобарвні камінці. Кожен день приносив їм нову і несподівану радість. А як вони раділи, коли вперше по крутій стежці спустились до джерела, яке було коло кріпости, як раз на середині високої скелі. Стежка до його шла з боку скелі; далі вона переходила в підземну галерею і приводила в грот, де була криниця, з холодною, чистою як сльоза, водою. Треба було зробити один непевний крок, і з стежки можна було обірватись і навіки розбитись об гостре каміння. Але це і викликало гостре почуття веселости. І перше спускались до кринички обережно,—а потім наче шуткуючи з небезпекою. Легкими ступнями,

---

швидко переставляючи напружені ноги, поспішала на гору Катерина, а за нею гнався Юрко... Потім вона сміялась на горі своїм срібним дитячим сміхом, а він милувався з її рожевого обличчя, стрункої напруженої постаті, з її щасливого сміху.

А увечері їх ждала инша краса і инша радість. Темне, чисте небо густо вкривалось яскравими зіроньками. В теплом, м'якому, як оксамит, повітрі літали світляки, як чудові огники прорізаючи повітря. Стрункі кіпариси високо-високо піднімали своє гостре верхів'я, наче посиляли до неба якесь чисте, невимовне благання... Від їх падала на землю струнка темна тінь. Орехи-велетні широко розкинули свої віти і сонні мріяли про щось. Ще дужче ніж у день пахли троянди і магнолії.

В маї Юрко і Катерина поїхали на берег моря. Чогось надзвичайного ждали вони. Але море здалось їм далеко кращим, ніж вони сподівались. Годинами сиділи вони на березі і дивились на море... Синьо-зелені хвилі вільно і плавно бігли одна за другою. Біла піна піднімалась на гребнях. З шумом бились вони об берег,—і з цього шуму родилась могутня і вільна мелодія. А туди далі, в безмежність, розлягалась синя далечінь і непомітно зливалась з небом. Бризки летіли на Юрка і Катерину, солоне, вохке повітря обвівало їх. З тихою радістю сиділи вони на березі, готові молитись безмежному морю.

Ввечері вони теж ходили на берег моря. В саду, де в ночній темряві красувались нерухомі кіпариси і широколисті пальми, грала музика. Ніжні згуки, повні неясного, але сильного поривання в якийсь чудовий світ, розносились в тихому теплом повітрі. Шуміло море. Пісня людей і пісня природи зливались до купи,

---

збільшуючи красу одна одної... Поривання людини здавались широкими, безмежними і вічними, як море. Море здавалось живим і розумним, як душа людини.

XX.

В іюні настала велика спека. З берега моря Юрко і Катерина поїхали в Боржом, а потім в Бакуріані. Курортне життя і публіка скоро обридли їм, і вони переїхали в одно маленьке імеретинське село по Воєнно-Осетинській дорозі. Сакля, де вони оселились, стояла на схилі гори, недалеко від річки. Вода в ній так дуже ревла, що иноді, просипаючись у ночі, їм здавалось, що страшенний дощ б'є об залізну покрівлю.

Кругом одна вище другої піднімались гори. Внизу вони були засажені виноградом та кукурузою, а вище росли кучеряві каштани, граб, бук, червоне дерево. Могутньою, чистою красою дихало все навкруги. Катерина і Юрко частенько, вставши рано, милувались з чудових малюнків, що відкривались перед ними. В прозорому повітрі чітко і ясно вирисовувались обриси гір. Самі далекі з їх здавалось були тут близько—рукою подать. З долин піднімався білий туман. Збираючись в густі хмароньки, він плив по схилах гор між деревами; пробіраючись між ними піднімався до неба. З під його зразу-ж виринали зелені, свіжі дерева, блищали, радісно сміялись, бо їх голубило веселе і ніжне проміння. Блищала роса, шуміла річка, співали птахи. Так багато було кругом щастя, краси і життя.

В селі було десятків три сакль, далеко розкинутих по схилах гір, і церков. Жили тут селяне-імеретіни і пан-отець, ще молода людина, що один тільки на все село умів балакати по російському. З ним, його сестрою і братом, Юрко і Катерина часто ходили в гори, лази-

---

ли на верхів'я. Це спершу дуже захоплювало їх; тим більше, що в дорозі бували часто несподівані пригоди. А потім Юрко і Катерина гуляли більше у двох. Частіше всього вони ходили по долинах, що перерізували гори і виходили до річки. Там було багато струмочків. Зливаючись до купи, вони робились потоками, що з бистриною бігли з гір. Вода в їх була чиста і холодна... Б'ючись об каміння, вона мелодійно шуміла. Над потоками по крутих схилах густо і буйно розрослись кущи мірт, вився плющ, купчилися каштани. Скрізь була така сила життя. Божевільною, невпинною жагою дихала вохка і тепла земля. Від буйних рослин ішов гострий і сильний пах.

І жагою природи проймались Юрко з Катериною... Вони були сами. Ніде не видно було і сліду людини. Ідучи по струмочках і переступаючи з каміня на камінь вони иноді зупинялись і стояли, пригорнувшись міцно одно до одного.

Від повітря, напоєного до краю озоном, від лементу цікад, від напруженого жадання—крутилась голова, туманом застигались очі. А під зеленими міртами був холодок. Навіть сонце туди не заглядало...

І чим далше, тим дужче і дужче розгорялось жадання.

Жорстоким робилось воно і витискувало собою все із душі...

Гірські струмочки, збігаючи по каміннях, вибили чималі ями, де зручно було і купатись... В жаркі дні, коли так парко було в долинах, холодна і чиста вода вабила до себе. Юрко і Катерина часто купались у цих потоках. Спершу окремо... Але так було недовго. Він почув, як поринуло в струмок її тіло. як хлюпнула від цього вода. Жагучі любові обхопили його. Тихо ступа-

---

ючи на гаряче каміння, наче крадучись, він підійшов туди, де купалась Катерина. Вона лежала боком в струмочкові і не бачила його. Молоде рожеве тіло з круглими обрисами злегенька блистіло на сонці, і, здавалось, було виточеним із слонової кости. Катерина почула на собі його жадливий, закоханий погляд і озирнулась.

— Юрику, що це ти?—здавлено сказала вона,—жадання тремтіло в її словах. Він швидко зробив де-кілька лехких кроків і уже був з нею в струмочкові.

— Геть, Юрику, геть... Як тобі не сором!—лунали в повітрі слова, а вся істота думала і почувала зовсім не те.

З того часу вони довго ще купались у купі. І жарким полум'ям розгорялось у їх жадання. Вони бризкались одно на одного і дуже сміялись... Особливо Катерина. Сміх її був не перший, срібний—а инший, переривистий,—наче сміялись не губи і очі, скоріше її стан, напруга, рожеве тіло. Раз, коли трохи стихло у його жадання, Юрка всього проняв цей сміх... Думка творча, широка обхопила його... В радісному натхненні він чув, що знайшов те, чого шукав. В сміхові Катерини йому чувся сміх великої природи, повний творчих сил і невпинного могучого жадання. Співцем цього світлого жадання хотілось йому бути, життям, повним невпинних любощів, хотілось йому жити. Того-ж дня він почав малювати Катерину, Робота йшла надзвичайно швидко, працювалось з піднесеною натхненою радістю. Через тиждень малюнок уже був готовий. Любощами горіла природа, з вохкої похотливої землі тиснулось життя, а в струмочкові, суцільна з природою, повна таких же невпинних любощів, лежала Катерина, очима, рукою і всією істотою звала до себе коханця.

Малюнок свій він повісив в кімнаті над своїм ліж-

ком, і де-кілька днів тішився щасливим спокоем від того, що виконав свою давню думку.

Над вечір, гуляючи, зайшов до його пан-отець... Відразу його очі упали на малюнок... На його широкому червоному обличчі відбилось здивування, а потім очі його заблищали, наче салом помазані, тонкі губи склались в похотливу усмішку.

— Это твоя жонка, батано—спитав він: хорошая баба... Это ты нарисовалъ?.. Молодецъ... молодець... Вотъ такъ русскій... Только знаешь, не показывай нашимъ—смѣяться будутъ... ой, какъ будутъ смѣяться... А здоровая баба... вотъ тутъ у нея ужъ очень хорошо.

Перше він відносився до Юрка з великою повагою, почував над собою його перевагу. А тепер зразу-ж Юрко понизчав для його, пан-отець балакав з ним фаміл'ярним тоном, хлопав його по плечу. І сам Юрко ніби став меншим в своїх очах, образливе розчарування мов холодною водою облило його. Зчезло гордування, а з ним широкі, хоч і не ясні мрії. Коли пан-отець покликав його з Катериною до себе в гості, він якось безвладно згодився і пішов. Пан-отець цілий вечір шуткував, потроху насміхався над Юрком. Після вечері він попросив свою матушку співать. Підстаркувата, товста, в незграбній широкій кохтині — вона взяла гітару і заспівала.

— Шавла, Шавла, убедудлі,—тихо згучав її рідкий і сипкий голос. А пан-отець дивився на неї жадливими, блискучими очима. Широке лице його, оточене копицею кучерявого рудуватого волосся, зробилось ще червонішим, в куточках тонких невеличких губів, де як заїди засохли прищі, було видно слину.

Юрко і Катерина підвелись і стали прощатись... Їх

не зупиняли... Здавалось були раді, що вони ідуть... наче поспішили зачинити за ними двері.

Погано спав тієї ночі Юрко. Розчарування росло і росло.

Все згубило свій зміст. Зчезла віра в свої сили і призначення. Здавалось сірим життя. Наче на високу—високу гору зійшов він і зразу-ж був скинутий до самого обніжжя її. Треба знову підніматись, шукати іншого шляху, але на це не хватало вже сил. Було сором і за свій малюнок і за ті палкі надії, що були сполучені з ним. І здавалось, що він дуже—дуже образив Катерину.

На другий день він порізав малюнок. Катерина нічого не сказала. Вона знала, що він робе.

Село, гори, струмочки загубили для Юрка всяку красу. Він ніяк не міг себе примусити піти туди, де купався з Катериною. Хотілось навіть забути ці місця, і, коли вони згадувались, від сорому кров приликала до його обличчя.

Незабаром вони покинули село і переїхали в місто. Тут пішло нудне життя без натхнення, живої радості. Особливо для Юрка. Ріжноманітна розкішна природа не чіпала глибоко душі. Вона дивувала очі багатством барвів, і форм, але серце зоставалось холодним.

Саме тільки море, як і перш, примушувало иноді забувати все, зливатись з великим всесвітом, Але й в безмежності і в невпинному шумові хвиль—Юрко чув для себе присуд. До чогось широкого, великого й вічного звало море.

Від нічого робить Юрко і Катерина познайомились з імеретінами, мешканцями гори. Але і тут вони не знайшли нічого такого, що дало-б їм радість і наповнило чим-небудь вартим їх душі. Їм скоро обридли грузинські вечери, що тяглися звичайно по п'ять, шість годин

підряд, обридло одноманітне „мра-вол-жа-мі-е“, що співається за кожним стаканом вина, обридли тулунбаші і їхні тости. Поверховим, несерйозним здавався чужий народ. Все частіше і частіше згадувались далекі, але рідні, українці; поважними і серйозними здавались вони, гарними і розумними їхні звичаї, поривалась туди душа, але згадувалось минуле і примушувало оставатись на чужині.

XXI.

Зовсім випадково Юрко довідався, що в Закавказьї в самих заболочених, вохких місцях, де лютує малярія, живуть виселені з Росії „хлисти“. Зацікавившись сектантами, він поїхав туди. Широкою долиною у ночі їхав по здом. Ніч була тепла і ясна. По обидва боки полотна розляглося болото. Високі дерева, переплетені широкими повзучими рослинами, з багна поривались до неба. Їм наче було важко в багнюці і тісно укупі. Густий туман піднімався з болота і білий-білий, осяяний місяшним промінням, стояв в непорушному повітрі. І крик страшенний, неймовірний, стояв над болотом: не то від горя, не то від божевільної радості, стогнали, верещали, перекликались жаби.

Тут було їх царство, і навіть стукотіння поїзда стихало в цьому страшенному, моторошному крикові..

Вставши з поїзда, Юрко знайшов візника і поїхав в село, де були „хлисти“. Цілу дорогу його проважав такий же неугавний крик жабів; комарі, як хмара, літали над ним, сідали йому на лице і руки. Трудно було відбиватись від їх. З болота піднімався важкий, прілий дух.

Приїхали в село. Воно було на невеликому пригоркові, але болотяна вохкість і тут заражала повітря.

Ще виїзжаючи з місця, Юрко заручився тим, що його пустять на „беседу“ хлистів. Але добитись цього в селі було не зовсім легко: приїхав голова секти, який був нелегальним, так що за ним завше ганялась поліція. Все-ж таки Юрка пустили.

В невеликій „горниці“ набилось багато людей. З одного боку стояли жінки—з другого чоловіки. Всі чогось напружено ждали. Де-які стояли нерухомо, і, не зводячи очей, дивились в одну цятку. Ждать прийшло з чверть години. Відчинились бокові двері, і в горницю ввійшов швидкими ступнями молодий сухорлявий чоловік. На тонкому обличчі горіли очі хворим, божевільним огнем. Щось надзвичайне, якесь світло, напружену радість приніс він з собою в горницю.

Блискавкою ця радість пролетіла по кімнаті і обхопила сектантів. Ясними стали напружені обличчя—засвітили яскраво очі. З побожною радістю всі упали на землю перед своїм „вождем“. Він теж „рибкою“ вклонився до їх.

Потім підвівся і сказав тонким, благословляючим голосом:

„Я радости небесної син. Не гнів і присуд приніс я вам, а любов, милість і прощення“.

Всі знову поклонились, а потім підвелись й заспівали. Спів ішов не дуже в лад, але якась міць, натхнення чулись в йому. Юрко спершу холодно—зацікавлено слухав цей спів і був зовсім чужим цим людям і тому, що вони співали. Але натхнення співців росло і росло. Під жовтою хворою шкірою на лицах людей, у котрих малярія пожерла мало не всю червону кров, почали з'являтися ледве помітні рум'янці. Юркові не чуть уже було поодиноких голосів, а чулась йому душа цих людей, що

в міцному пориванні злилися до купи і стали єдиною істотою. Співали вони про свою велику радість і своє велике горе. Темна сила хоче відібрати у їх те невимовне світло, що знайшли вони, але марно згинуть її зусилля: не здолає вона їх... Непохитним переконанням згучали голоси: здавалось, співці з радістю готові були іти на муки. Вони uznали невимовну, невмірущу радість—ніхто не може відняти її, їм не страшні аж ніякі муки... Все більш і більш напруженими робились обличчя, дужче і дужче згучала пісня. І здавалось до якоїсь радості прагне не цей гурт хворих тілом людей, а тисячі, мільйони.

Широким могутнім акордом зкінчилась пісня. Тоді забалакав „вождь, живий Христос“. Казав він про те, про що співали секганти. Іде велика боротьба між світом і темрявою. Вони, його улюблені діти, що зібрались до купи у „горниці“, і все його стадо, розкидане по широкому світові, несуть в собі правду божу і борються з темрявою. Сам Бог бореться в їх, бо він оселився в їхніх душах. В серці праведників своїх, в їх розумі, зробив він собі престол, і між ними буде собі царство — царство Боже на землі. Серед темряви і злоби ідуть до його праведники по узькій й важкій путі, гостре каміння ріже їм ноги, колючі терни рвуть їхне тіло; багато їх загинуло в важкій дорозі. Але настане час, коли царство боже угрунтується на землі. Всі будуть тоді рівні, щасливі і вільні. Всі будуть тоді багаті. А ті, що впадуть на важкому шляху—одержать безсмертне життя. Не всіх чекає воно, а тільки тих, хто має розум Божий, хто родився у друге для праведного життя... А всі останні, невідродженні, умруть і душі їх покрийються вічною темрявою. „Діти — казав він — ви тіло моє, ви кости мої. Я закликаю вас до цього царства.

Я, ваш Христос, Помазанник Премудрости, іду на чолі у вас: не бійтесь“!

Високо піднімався його тонкий голос, наче кудись в гору, в далечінь, поривалось його напружене, сухорляве тіло. Коли він скінчив, всі, хто був у горниці, упали навколюшки, і, як справжньому богові, уклонились йому до землі. Юрко, зовсім несподівано для себе, теж уклонився йому до землі.

XXII.

Вертаючись до дому, Юрко цілу дорогу думав про сектантів, їхнього вождя. Йому було чудно і трохи соромно, що він, як і сектанти, упав перед вождем навколюшки.

Чудною здавалась і завичка вождя поводитися зо своїм „стадом“, і ця назва Христос. Але і тепер він почував ту безмежну силу душі, яка була у вождя, те натхнення, що примушувало скорятися перед ним тисячі людей і без жаху іти на муки. Згадував Юрко і те, що балакав „вождь“. Ще лунав в ушах його тонкий, напружений голос, пролітали одна за другою сказані ним фрази. Щось знайоме, дуже знайоме нагадували вони. Що таке, властиво, він не знав. Це трохи гнітило його душу,—там десь глибоко — глибоко... А перед думкою проходили і проходили слова „вождя“.

Згадалась досить оригінальна думка про те, що безсмертними будуть не всі люди, а тільки ті, хто „має розум Божий, родився для другого життя“. Десь читав щось подібне до цього. А, у Армана Сабать'є!

Та-ж сама думка, тільки в іншій науковій формі, а зміст той-же самий. І тут Юркові ясно стало, що вождь балакав властиво про те, про що давно вже мріяли кращі люди з давних давен. І чим він більше думав про це, тим

ширше і ширше розкривалась перед ним картина людського поступу. А в купі з тим ширшою робилась душа Юрка. Розбивалась шкаралюща власної узької особистости; він в своїй свідомости і почутті сполучався з безмежною масою людей, що існують тепер, що отжили вже своє життя, і тими, що колись то ще прийдуть творить його. І радісно йому робилось від цієї думки про велику людскість і її поступ. Де-далі ця думка переходила в другу, ще ширшу, ще радістнішу—про поступ всесвіту і про велику роль в йому людини. Безмежне відкривалось перед ним, і воно здавалось неминучим, бо безмірно могутні сили людини, бо багато можливостей, дивних, прекрасних заховано в душі чоловіка.

Катерина була приємно здивована, коли вернувся Юрко. Він був такий бадьорий і радісний. Якесь рішення уже вистигло в його душі. Він видно ждав тільки зручного часу, щоб сказати про це. Над вечір вони пішли у двох до руїн кріпости, Коли вони підходили до скелі, то побачили невеликого хлопчика імеретіна, котрий безжурно сидів, звисивши ноги, над височенним урвищем.

— Юрику, мені страшно за його — справді злякано сказала Катерина: він же може упасти і убитись. Я б, здається, не могла-б і хвилини постоять на самому краю скелі.

— То тільки тобі так здається. Що тільки не можливе для людини, коли вона чого дуже захоче.

Чи здається, наприклад, можливим, щоб неосвічена людина з пророчим натхненням висловлювала ті думки, до яких ступінь за ступнем помалу наближалась людскість в особі своїх кращих проводирів? Чи можливо, щоб чоловік мав таку силу, щоб йому одному безумовно, з

радістю, до повного самозабуття. скорялись тисячі. Правда, про все це ми читали в книжках. Але якось так уже установилось, що єсть два світи: один книжний, а другий дійсний. У кожного з їх єсть свої закони, котрих не можна приложити до другого світу. А надто, коли річ іде про мужика. Ми як собі уявляємо селянина? Він може бути чесним, добрим, але активні інтереси його не можуть іти далше сем'ї, або кутка, де він живе. Але я оце в селі, де живуть сектанти, бачив „мужика“ справжнього пророка. Може він помиляється, може він навіть своїм пророкуванням і шкоду робить, та мене здивувала його надзвичайна енергія, віра в себе і широкий обсяг світогляду... Він балакав про царство Боже, до котрого наближаються люди, і котре буде утворене їхнім силкуванням, бо счезне у їхній душі те, що робить людей слабими, нікчемними рабами. І кожне слово, яке казав він, було живою частиною його душі. Огнем горіли його слова, кров'ю серця були облиті вони. І коли-б ти бачила, як відносяться до нього сектанти. Вони справді вважають його за живого Бога, і, здається, готові понести за його муки і смерть. Це з боку чудно і навіть смішно, це безумовно ненормально; але мені, Катрусю, ясно стало, яку силу і вагу має енергія і віра. Нема перед ними ніяких мурів... Як чудно. Найщиріші песімісти, як Сак'я Му-ні і Шопенгауер, за основу світу і життя вважали волю, жадання, а найбільший оборонець оптимізму Лейбніц ділив світ на окремі монади, котрі, як він каже, не мають ні вікон, ні дверей, живуть своїм окремим життям, так що потребувалася „предустановлена гармонія“, щоб зрозумілими стали відносини між поодинокими частинами світу. Хіба може вся причина в жахові перед знищенням індивідуальности. А мені здається, що коли і можна заснувати здоровий життєвий оптимізм, то тіль-

---

ки тоді, коли положить в основу світогляду думку про волю, енергію. Справді, які широкі радісні перспективи відкриваються тоді. Мені згадуються мої роки „бурі, натиска“. Тоді руйнувались прийняті на віру релігійні погляди. Але я ніколи не був рішучим атеїстом. Мені завше світ здавався живим і навіть розумним. Я бачив в йому Бога. Тільки Бог для мене не якийсь абсолют, далекий, незмінний, без хиб і страждань. Він близький до мене, обмежений, але і могутній. Це та воля, енергія, що рветься до кращого, утворює все нові і нові форми життя. Дух людини, це краще творіння її, це перемога її над інертним, над розпадом, над смертю... Велика трагедія діється на світовій арені; на кожному кроці бачиш її, цю боротьбу між світлом і темрявою, між смертю й життям. І мені тепер так ясно, що життя переможе. Переможе людина, її могутня воля і великий розум. Яким прекрасним, широким може бути життя її, на яку висоту може піднятися душа, якою безмірно могутнею може бути воля. Що може зупинити її, яких мурів не зруйнує вона? Слухай, Катрися, мені так ясно тепер, що життя колись буде надзвичайно гарним, таким гарним, що ми і уявити собі не можемо!..

Катерина так часто чула ці слова про прекрасну будучину і так часто читала їх в книжках. Але очі Юркові горіли таким радісним огнем, так твердо і запевнено згучав його голос, що старі слова уже здавались новими, наче вони тільки що родились в душі його. Їй самій робилось від цього радісно і щоб тільки дати змогу розвинути далі його мрії, вона сказала:

— Може й буде колись гарно, та не тепер. А нам то иноді буває і зовсім погано.

— Хто-ж винен в цьому? Винні ми сами. Неможна

відразу зробить розумним і щасливим життя мас. Але життя поодинокі людини, і тепер, і завше, може бути прекрасним, повним великого змісту і краси. Треба тільки напружити свою волю, бути творцем, і тоді ніякі обставини не переможуть людини. Вона загине, а не умре і в гибелі своїй буде переможцем... Радість життя — це почуття напруженої волі. Єсть люди, котрих сама природа наділила такою радістю. Але її можна і утворити в собі. І така радість буде ще вищою, ще кращою ніж перша, бо це радість переможця, який знає велике страждання. Для нас счезла така радість, бо не ми перемогли, а нас переміг цей Аріман, дух лякливої інертності... Чого ми тепер тут, на чужині, далеко від рідного краю?—Тут тільки й можливе для нас курортне життя—не натуральне, бридке. Все тут для нас чуже, і ми для всього чужі—так якийсь наростень серед природи і людей.

— Так що-ж, знову туди? Чи не ти-ж тоді казав, що нам треба тікати із села, і що ми нічого там не зробимо гарного ні для себе, ні для других?.. Чи не буде тепер того самого?

— Не буде, Катю, того самого, не буде, — рішуче і твердо сказав Юрко... Я думаю, що мене поплутала ця думка про мистецтво. Мені здавалось, що воно дасть зміст моему життю, що це моє призначення, яке визволяє мене від всяких обов'язків до села, до „буденщини“. Я цим заспокоював себе, коли в душі щось закликало до праці, говорило про обов'язки. А тепер я бачу, що дуже помилявся... Не знаю, може й єсть такі художники, що у їх життя і мистецтво це два окремих світи. В менті творчості вони міцно зачиняють за собою двері, що ведуть їх в царину звичайного життя, і через це застаються в сфері чистої естетики.. Для мене це неможливе.

Щоб творити, мені треба бути цілою людиною, а не розколотим на сотню поодиноких частин. Творчість для мене лишок життя. Тільки тоді, як повна душа моя, як тісно робиться палким почуттям, як всю мою істоту обгортають мрії, як без краю широкою робиться вона,—тоді тільки я можу творити. Мені потрібно божество... І щоб я йому всією своєю істотою служив—і не тоді тільки, коли у мене пензель в руках, а кожну хвилину.

Тільки тоді у мене виходе що-небудь путяще. Хоч і мій останній малюнок... Він тільки маленька частина того, чим я жив тоді... Це те, що полилось через вінця великого кубка моєї душі... Але я вже більше не наповню її тим, чим вона була повна тоді.. Для мене тепер відкрився інший світ, інші прекрасні радості... Ідем знов в Україну... Будем там жити... Будем там працювати... І будемо божевільними. Щоб нас не зупиняли перешкоди... Щоб ми не оглядались на всі боки і творили те, чого вимагає вільна думка, до чого поривається почуття.

Шуміла і ревла річка. З розгону хвилі бились об камінь і, обертаючись білою піною, перескакували через його і неслись далі. З гір подихав вітерець. Пахощами розкішної природи був напоєний він. Ясно світило сонце. Чисті, неприступні, білили гірні верхів'я. І все це знову стало живим, рідним, зрозумілим для Юрка і Катерини. Вони сиділи тепер мовчки і уважно, здивовано слухали ту розмову, що викликала в їхніх душах нові надії, непевний шум води, пахощі квіток і вся ця краса сильної і ніжної природи. І робилось від цього радісно, радісно. Вони знову почували себе живими частинами великого всесвіту. Ах, як весело, як цікаво жити! З хвилями рветься душа уперед... Стоїть шум... подихав вітерець. Де межа?.. Де світ і де душа?.. Все з'єдналось, все тріпоче в радісній житті.

XXIII.

Чудової літньої ночі Юрко і Катерина прощались з Кавказом, з теплою Грузією. Тихо ходили вони по зеленому дворі, що поріс молодю травою, красувався могутніми вітистими оріхами та широколистими айвами. Веселі світляки раз-по-раз літали в теплій пільмі. То там, то там спалахне блакитний вогник, покотиться в повітрі—і потім погасне. За ним летить другий, третій... Пахла біла магнолія.

— Чудовий край,—шепотіла Катерина.—Чудовий край, підтакувало в серці Юрка.

Хотілось все побачити в останнє, все запам'ятати, щоб ні одна риса не счезла в пам'яті. В рідну Україну хотілось їм перенести з собою цей край.

Вони пішли на гору. Стали над високою скелею. Кругом піднімались до неба гори. Одна другої вищі, одна другої вигадливіші. Унизу грізно шумів Ріон, мов ішов густий, страшенний дощ і бив об залізну покрівлю. По тім боці, в глибокій долині, красувались стрункі кипариси. Світились огні... Так низько, низько... В людських оселях світились вони. Як їх багато. Вони засіяли долину, сяють мов у глибокому проваллі, а там далі піднімаються все вище і вище. Де які сяють врівні з скелею і сполучаються з другими—Божими огнями, котрі світять так ясно і лагідно. Яке тут все знайоме і навіть рідне. Там, на високій горі, око вгадує темний, великий ліс. Там стоїть могутня, вкрита снігами Гормагалі.

Вона і тепер навіть світліша за других гір...

Пролетіло де-кілько світляків. Як часто Катерина клала їх собі на голову в волосся, і вони, мигаючи, світили чудовим блакитним вогнем. Ні один камінь не світить так.

А проте не було смутку на серці. Там, попереду, на Україні, ждало їх щось багато краще. Тут чудова природа, а там могутній великий народ. Душа рвалась туди—в рідний край.

Але природа Кавказа була така чарівна. Вони, неситі, хотіли і її забрати з собою. Бажалось все взяти від життя, такого прекрасного, щасливого.

В щасливий час живемо ми, — сказав він дружині.
— Ах, в який щасливий, відповіла вона.

XXIV.

На другий день вони їхали по морю. Було ясно і тихо. Параход різав хвилі і залишав після себе два рядки білої піни. А там далі море було спокійне, величне і таке ласкаве, лагідне. Дрібні хвилі густо-густо бігали по йому. Зелено-синє воно сміялось під сонцем. З одного боку в безмежну далечінь простяглося воно і десь далеко сполучалось з ясним небом. З другого боку видно було берег.

Гори близько підступали до моря. Одна з-за одної, стинаючись, виглядали вони, щоб подивитись на його. Вище всіх стояв білий, двухголовий Эльборус і відтіняв темну зелень других гір.

Природа на березі здавалась такою могутньою і чистою, наче її ще не чіпали руки чоловіка, наче вона що дня умивалась в великім морі. Яскраві, свіжі були барви. Земля здавалась такою ж прекрасною, як і море.

За параходом гнались цілі зграї веселих дельфінів. Вони немов розуміли, яка прекрасна була природа і раділи з краси її. Один одного попережаючи, вискакували вони з води, весело бились об хвилі, знову поринали і знову рвалися вперед.

Через добу побережні гори стали вже нижчі.

Барви бідніші. Не стало тієї зеленої роскоші. Було видно по-декуди голе каміння і руду землю. А там далі берег все нижчав і нижчав. Засіріли голі піски. Пішла одноманітна сумна місцевість. Юрко і Катерина під'їзжали до рідного краю. На цих берегах живуть уже українці. Немов зневірря і непевність закралась в серце. Стало сумно... Але тільки на мить. Спомини про своїх, про народне життя обхопили душу. Почувалось, що ти частина великого народу.

Під ногами почувався певний ґрунт. Дарма, що природа одноманітна. Тим ясніші будуть на широкому просторі барви народнього життя.

Раннім ранком параход прийшов до Керчі. Юрко з дружиною вийшли на палубу. На блакитних дрібних хвилях, що піднімав легенький ранковий вітрець, на буксірі плила баржа. Вона зупинилась біля параходу. Це була баржа з сіллю.

Що це? Вони почули рідну мову. Але яка паскудна фраза... Який сипкий, грубий, неприємний голос.

По дошках швидко забігали люди з мішками соли. Це були парубки літ по 20—25. Все товсті, короткі, в брудній одежі, що взялась корою від соли і грязюки. Вони швидко ходили по дошках, важко дихали під великими мішками, кидали їх на долівку і бігли за другими. І хрипко, грубо лаялись. А на баржі стояв високий, дебелий кацап. Довга, руда борода зпустилась на груди. Маленькі очі з призирством дивились на тих, що бігали з мішками,—немов вони не були для його людьми. Іноді він покрикував на їх, лаявсь пагано і вони ще швидче починали бігати по трапові і важче сопти під мішками. І не було видно на їх обличчях ні розумної людської думки, ні обурення проти долі. Була видна тільки тупа покірливість і острах. Так працює скотина під батогом погонича.

І пригадалися грузинські „муші“: у тих є повага до себе!

Так ні-ж! Це тільки пасерби України. Вона вислала сюди своїх гірших синів. А кращі там—далеко, на широких степах. Поважні, розумні, вони працюють на рідних нивах. Це так, бо їм і перше не доводилось бачити таких українців, як оці робітники з баржі.

І хотілось побороти смуток в серці, розігнати його; а він заставався і не розходивсь, мов який туман.

Довго ще носили сіль в трюм парахода. І од часу до часу чулась груба лайка рідною мовою. Юрко з Катериною пішли вниз, в каюту.

Параход знявся з якоря і пішов далі. Помалу забувалось неприємне вражіння од земляків з баржі. Юрко і Катерина ближче і ближче підїзжали до широких степів України. Вже з'явилась нетерплячка. Довгою, занадто вже довгою здавалась подорож.

І море вже не цікавило так. Мертвим, холодним розляглося воно в просторі. Чужі, з сталевим неприємним відблиском піднімалися хвилі, падали, наганяли одна одну, і незрозумілим здавався їх плеск. Бажалось скоріше на твердий ґрунт, на рідну землю. Аж ось і послідня пристань. Як помалу пливе параход. Як багато непотрібних, зайвих рухів... Вперед... назад... Ну, став... Зайокало у грудях серце. В радісній хвилі народу вони швидко йшли через трап. Скоро будуть вони і в рідній землі. Та й це вже рідна земля, поріг її. Чується українська мова. Видно обличчя земляків.

Поїзд залізниці скоро виніс Юрка і Катерину із Криму. Вони їхали по широких степах України. І немов у перше бачили їх. Такий чудовий, розкішний був степ. Зеленіла густа, свіжа трава, хвилювались ниви з високим хлібом, що викохався на ситій землі. Простором і

силою, ні з чим не зрівняною силою дихав степ. Забувся Кавказ з його горами і бистрими річками, забулось і море. Припавши до шибок, дивились вони на необмежений простір, що хвилювався, дихав безмежно-великим життям і вражав масою різних барв. Подекуди видко було людські постаті. Свої—українці, з рідною, зрозумілою душею. Ах, скоріше, скоріше почати життя з ними, працювати на рідній ниві. І дивним, неймовірним здавалось, як могли вони жити там, між чужими людьми,—як витримали те нудне життя.

Остання станція. Вже промайнули знайомі оселі, хати, садки, що бачив їх так багато разів. Кінець подорожі. Ще проїхать де-кілька верстов на конях і вони в рідному селі.

Але коней за ними нема. Треба ждати. З нетерплячкою ходили вони по станції, виходили на платформу і знову вертались. Скрізь багато вешталось народу. Здебільшого це молодь. Одначе, якого багато неприємного, несподівано неприємного в одежі і в обличчях. Почувалась близькість міста. Воно, здавалось, встигло уже наложити тут свою важку руку, кинути пляму міщанства, мерзоти, та не встигло ще дати хоч крихту справжньої культури.

Але місто звідси було досить далеко. Це було тільки велике село, з дуже багатою панською економією. Юрко почав прислухатись до мови. Яка страшенна, вразлива мішанина. Кожен хоче з себе вдавати пана, або панянку і силкується балакати по московському. Нема парубків і дівчат, всі стали „облежливими“.

Юрко і Катерина пішли в залю, сіли спочити. Недалеко від них, на ослоні, сиділо двоє: „кавалер“ і „барішня“. Він в синій сорочці, підперезаний кожаним широким поясом і в „брюках на випуск“. Накрахмале-

ний брудний комірець виглядав з під сорочки. Вона в ситцевім „платті“, що облягало її тонку постать; голова з „прическою“, відкрита, хустка роскинулася на плечі. Вид у обох стоптаний, негарний. У його очі нахабні, блискучі, у неї зморені, тмянні. Вони фліртують: „Ви брешете“ каже вона.—Хто це ви? пита він, позираючи на неї. „Ваше ліцо“, сказала вона і крутнула головою.

Юркові чогось стало соромно. Він підвівся і вийшов з Катериною із залі. На душі зробилось сумно, з'явилась якась байдужість, все навкруги здавалось сірим, нецікавим. Пройшлись по платформі. Там стояли гуртками парубки і дівчата. Лузали насіння, гучно балакали, реготали. Раз-поз-раз в повітрі пролітала груба лайка. Вона вставлялась в балачку, мов яка прикраса; нею, здавалось, вихвалялись, як ознакою сили і інших вартостів справжнього „мущини“. Тут теж почувалась особлива „культура“, що йшла від другого народу, з другої землі; це був особливий „лоск“; його треба було виховувати і мабуть не без праці.

Незабаром прибули коні і Юрко з дружиною рушили з станції. Знову пішов степ, зелені ниви, розкішна пашня. Часом траплялись хуторі, здалеку було видно невеличкі ліски. Яке все знайоме! Скільки вже разів Юрко проїздив тут, здається, знав кожну долину, кожен шпильочок. А проте все здавалось невідомим, новим, немов у перше бачив його. Де ті високі шпилі, що раніш здалеку бачив їх і вважав за справжні „гори“. Тепер вони немов понижчали, стали врівні з степом; але через це він зробився ще ширшим і кращим. Як буйно росте зелений хліб! Як чудово обступили вишні веселу білу хатку он там, в кінці хутора! Перш мов зовсім і не помічав її, а вона ж така гарна, чепурна.

Знову вернулась бадьорість. Забувались помалу „об-

лежливі“ парубки і дівчата. Юрко і Катерина були певні, що їдуть в село, де ще живуть справжні українці, а не перевертні. А коні тим часом бігли швидко і дружно; пирскали, нахилили до землі свої шиї і знов піднімали їх.

Приїхали додому уже над вечір. Оселя і будинок уже не здавались такими пишними, як раніш. Дерева мов понижчали—хати поменшали. Зате все здавалось таким рідним, близьким, милим. Було чогось жаль—ніжним, тихим жалем.

Рідними, близькими здались тепер і Іван Антонович, і наймички, що зустріли Юрка і Катерину. Зустріли вони радісно, немов по рідному. Подали вечерю. Іван Антонович все тупцявся в хаті коло панів, все хотів у їх про щось спитати. Нарешті не втерпів і попрохав їх розказати про чужий край.

Вони довго і з охотою оповідали про чудовий Кавказ, про його височенні гори, про вкриті снігами шпилі, про його жвавих мешканців. Іван Антонович уважно слухав їх, иноді крутив головою, зітхав.

Під дверима стояла покоївка і з напруженою увагою теж слухала розмову. Її покликали до гурту. Вона одмовлялась, а потім, соромлячись, нерішуче ввійшла і сіла недалеко од порога слухати балачку.

Лягли спать уже доволі пізно.

XXV.

На другий день Юрко і Катерина прокинулись досить рано. Обдивились двір, сад. І знову все здалось їм ніби меншим, ніж раніш, ніби скромнішим, не таким помітним. Знову було чогось жаль.

Коли сонечко підбилось трохи вгору, вони пішли подивитись на село. Тут вони побачили чимало перемін.

Як і перш, проходили по улиці старіші селяне, в такій же одежі, такі-ж похмурі, безнадійні, з думкою про свою важку працю, що ясно відбивалось на їх обличчях. Але молодь за ці два роки дуже змінилась. Уже зовсім не видно на їй чумарок, пішли „спінжаки“. На дівчатах, замість кірсеток, міщанські „кохти“. Мова зробилась ще більше мішаною.

А ось і новий будинок. Ясно зеленіє на сонці недавно помальована покрівля. Коло будинку чималий гурток народу. Чути лайку, грубу балачку.

А, це „марнополька“! Недалечко від неї, коло тину, стоять два дядьки з пляшкою горілки і розмовляють.

— Що не кажи, Пилипе, а землю нам дадуть.

— Хто ж її дасть, Семене?

— Вже хтось та дасть. Чи царь, чи може студенти, а все таки дадуть.

Млявість і безсилля чути в їх голосах.

Проминувши „марнопольку“, Юрко і Катерина пішли далі. Ось і школа. Самітня, окремо від людських осель, стоїть вона, чужа, обідрана, з вибитими шибками. Немов нікому і непотрібна. І справді, чи потрібна вона? Що дала вона гарного, користного селянам? Вона теж багато винна в тому, що з'являються на селі „облежливі“, що народ калічиться, відривається від свого ґрунту, від свого попереднього, славного життя...

День пройшов якомсь мляво. Втомила подорож. В голові було наче порожньо; немов чужі проходили там різні образи. Щось треба було вирішити, щось почати. А головне—дати лад силі вражінь, що породили рідний край і рідне село.

Настав вечір, а за ним і ніч, тепла і тиха. Це не була дивна ніч Кавказа, що цілком приваблює до себе, примушує забувати свою особистість—але в ній було ба-

---

гато чарівного. Якоюсь простотою, ширістю дихало тепле повітря,—а зорі миготіли так ласнаво, приємно, приємно, здавались такими рідними.

Юрко і Катерина пішли вздовж вулиці. Попереду було чути співи. То, певно, коло школи зібрався гурток парубків і дівчат. Здалеку співи здавались звичайними, які вони і перш чули на Україні. Хіба тільки трошки грубішими.

Пісня на голос була українська. Горде почуття заворушилось у їх в грудях. От уже в чім Україна без сорому може дивитись в вічі другим—в своїх народніх піснях, широких, могутніх, як степ; чарівних, повних глибокого, щирого почуття, як ніч України. Підійшли ближче до співців. Вони затихли... Починають другу пісню... Що це за „мотів“? Наче його десь чули. І який поганий. Чимсь брудним, паскудним тхне від його. Невже це українська пісня? І чого її співають парубки та дівчата в глухому селі? Аж ось уже можна розібрати і слова пісні.

Все говорять, що я модная модістка

Все говорять, що я жить не могу:

Ах, почіму я про всех забуваю,

Ах йодного я забить не могу.

Ах і почіму я про всех забуваю,

Ах йодного я забить не могу.

Юрка всього немов пересмикнуло. Зробилось невимовно соромно за співців і навіть за себе. А вони співали далі. Було вже зовсім виразно чути паскудні слова. Співали пісню якомсь грубо, неприємно, з якимись викрутасами, немов це не були звичайні українські парубки і дівчата. Жіночі голоси якомсь верещали, були якимись неприємно різкими, пронизливими, пискливими, а парубки дули горлянкою, мов у діжку, і ніби милувались з свого співу.

Коли Юрко і Катерина підійшли до школи, співи разом обірвались.

— Здорові, хлопці, сказав Юрко.

— Здорові, паничу.

— А ну, лишень, заспівайте нашої пісні. Хіба у нас своїх пісень мало, що ви співаєте чужих та ще-й паганих?

— Та воно, паничу, і це-ж наша: ми-ж її не крали,— промовив якийсь парубок грубим голосом...

Почувся регіт.

— Якої ж вам, паничу, справді, заспівати? спитав другий парубок.

Та якої знаєте,—тільки щоб не такої паганої, як ця, що оце співали.

— Та вона одна така тільки й є; другої такої самої нема.

Знову регіт.

— Може їм оця понаравиться: „Пусть йон із'ездить хоч усю Росею, пусть йон поїщет та лучше міня“, забалакав високий чоловічий голос, і щось занадто „облежливе“ почулося в йому.

— Ні, я знаю, ця їм не понаравиться—обізвався хтось з гурту у пільмі. Давайте заспіваєм тієї, що оце недавно приніс з Катеринославщини Свирид.

— Ну, що-ж, давайте, давайте.

І знову заверещали, загули:

Город Миколаєв,
Сахарний завод.
Там я жив малчишка
Двадцять первой год.
Город Миколаєв,
Гостиниця Китай,
Захожу в гостиницю
Требую я чай.

Юрко не мав спромоги далі витримати і пішов від співців. За ним рушила і Катерина. А паскудна пісня тяглася все далі і далі. І за ними, дошкаючи до живого, рвучи на часті душу, гнались нові і нові слова:

Посадив капусту
А кабан поїв.
Я своїй милій
Сурло побив.

XXVI.

Ранком на другий день Юрко вийшов на східці. Недавно ще зійшло сонце, починався день... У всій істоті Юрка панувала млявість. Яскраво світило сонце, яскраві були барви природи,—а все здавалось мов в тумані. Все було далеке, чуже, навіть власна істота... І від цього виникало образливе призирство до себе. Важкою парою воно піднімалось із темних глибин душі. Це воно мабуть густим туманом закривало від очей сонце і робило сірими барви природи.

Через двір на город пройшла покоївка. Вона йшла і весело співала:

Все гаварять, що я модная модистка
Все гаварять, що я жить не могу.
Ах і почіму я про всех забуваю,
Ах і йодного я забить ні могу.

Юрко крякнув, підвівся і пішов у хату... Катерина ще спала. Було мляво і нудно. Він пройшовся де-кілька разів по залі. На очі йому впала скрипка, що, покрита пилюкою, лежала на роялі. Він механічно взяв її в руки, бринькнув по струнах. Потім провів по них лучком —раз, другий. Безладні згуки почали складатися в якусь мелодію. Щось знайоме, якась пісня. Юрко грав і сам прислухався до того, що співала його скрипка. А, він

пізнав! „Ах і почіму я про всех забуваю, ах, йодного я
забуць не могу“,
виразно вимовляли струни.

Юрко з серцем положив скрипку на рояль і вийшов на східці. Сів і здивовано замислився над тим, як це вийшло, що він заграє цієї паскудної пісні. Аж ось з горбоду долетів гучний жіночий голос.

На вокзалі єсть ворожка,
Барабанщика жона,
Барабанщика жона;
Вона-ж мені правду скаже,
У кого я влюблена.
Ю кого-ж я да влюблена,
Що у того у Ванюшу,
Ю Ванюшу дурака.

Це співала на городі покоївка. Захоплення чулось в тонкому, гучному голосі. Вона ніби здивовано, милуючись, прислухалась до того, як еднались у пісні слова. І ці слова здавались такими гарними, повними для неї якоїсь краси.

Ю Ванюшу да дурака.
Дурак Ваня, дурак Ваня,
Где ти деньги потирав?
Где ти деньги потирав?
Чи ти в карти, чи в біл'ярди,
Чи з дівчонкой прогуляв?

Ах, ні,—вона тепер не Горпина, не проста дівчина. Це якесь непорозуміння, що вона родилась в мужицькій кальній хаті, і що її батько—Кузьма Сиволап.

Тепер вона уже „образована“, зовсім, зовсім баришня, уже й „причоску“ носить, про „біл'ярди“ співає...

Чи з дівчонкой прогуляв?

Пив я водку, пив наливку,
Музикантів нанімав.
Музикантів нанімав,
На последню п'ятьорку
Найняв тройку лошадей.

Юрко уже не схоплювався з місця. Він сидів і слухав пісню і переживав таке почуття, наче сам ятрив велику власну болячку. Спершу помалу, а потім дужче, дужче і дужче. Було боляче і разом з тим приємно. Несло гноєм, наче гнилò, розпадалось тіло. І не хотілось затуляти носа перед цим смердючим духом, бо, почувалось, він був свій... Еге-ж, свій, свій... Юркові здалось, що „облежливість“, відірванність від рідного ґрунту і потяг до чужої культури, — це якась страшна пошесть, що охоплює Україну. Вся вона стає „облежливою“, мертвою для культури, бо і чужу культуру можна органічно перейняти тільки тоді, коли стоїш твердо на власному, рідному ґрунті. У собі самому чуввав він цю хворобу — так живо, так боляче. От і тепер йому хочеться, так саме як дівчина покоївка, з таким-же притиском заспівати:

Найняв тройку да лошадей,
Коренная рисью скачить,
Пристяжная весь галоп.

Він справді під ніс промугичив де-кілька згуків... Це вийшло зовсім несподівано. Чудні, наче чужі згуки розбудили його... Тьху, до якої бридні він дійшов. Чи це нерви, чи це втома, чи він справді безвладний тухтій... Сором, сором... А ще їхав сюди з такими надіями... І тепер знову нити, знову нести таке життя, як і перш. Не хоче він цього, — годі вже і того, що було... Він не пророк, як той „вождь“ сектант; обставини і виховання розкололи його душу на дрібні частини, відірвали від

життя, від ґрунту; так зате єсть у його ненажерне серце. Воно требує краси, воно не заспокоїться, аж поки життя його не буде прекрасним і повним.

Юрко буде шукати такого життя, і не де-небудь, а тут на Україні, серед свого народу. Іншого шляху немає. Спершу як поневільний, як раб, піде він в дорогу... А там буде і радість, буде і натхнення. Инакше не може бути...

Юркові зразу стало весело і бадьоро. Була нетерплячка зразу-ж поділитись своїм почуттям з дружиною. Він швидко встав і пішов в кімнати. Катерина ще спала. Він трохи розчарований вийшов із її хати і зачинив за собою двері... Проїшовся трохи. Ні, чого їй спати? вже-ж пізно. Рішучо підійшов до її ліжка. Рожева, вона лежала розкинувши руки. Юрко сів на ліжко, нахилився над Катериною і ніжно, радісно поцілував її. Вона усміхаючись відкрила очі і подивилась на його.

— Пора вже, Катю, вставать... Уже пізно...

Вона обхопила його за шию й пригорнула до себе.

— Чого це тобі така нетерплячка?.. Та який ти сьогодні веселий!.. Юрику мій!

— Ну, вставай, вставай... Тепер такий чудовий ранок. Піднімається сонце... блищить роса.

Катерина швидко одяглась,—і вони вийшли в сад... Яскраво блищала роса на траві, дерева були свіжі, веселі... Сонце піднялось високо, але ще не пекло.

— Ну, що-ж, Катю, будем робити?

— Будем робити. Тільки що?

— А я ще не знаю що. Може те, що й тоді.

Катерина здивовано подивилась на його.

— ... Тільки не так, як тоді... Не будемо оглядатись, будемо усе доводити до кінця. Не вийде—почнем з другого

боку... Може й смішно буде... А що-ж? посміємося і ми...
Чи так же?.. Ах ти, Катю, дружина моя...

Він обняв її і весело поцілував.

XXVII.

Юркові довго прийшлося шукати того, чого так наступно потребувало його серце. Він знав, що це чудно, ненатурально.

Шукати праці.. і не знати якої! Він ясно почував, що коріння, яке сполучало його з ґрунтом народнього життя, уже підрізане. Але це і примушувало його шукати. Не все-ж воно підрізане... Зостались іще, запевне зостались, хоч маленькі, непомітні корінці: не все-ж з'їло виховання і брехливе життя. Тільки-б найти таке місце, де вчепились би ці непомітні, живі корінці його душі. А там він піде жити. Не трухлявий же він. Ще може кипіти його серце, ще знає воно великий гнів, палку радість і горе. Ще приходять до його широкі мрії. І Юрко уперто шукав ґрунту. Він тепер часто ходив на поле, приглядався до життя робітників, до їх роботи, балакав про хазяйство з Іваном Антоновичем. Робітники звикли до його. Їм уже не здавалось чудним становище Юрка. Потроху забувалось, що він „мужик“, в йому починали бачити „пана“.

А чого панові і не подивитися, що робиться на його землі?

І дивно! чим більш Юрко приглядався до селян, тим більше бачив, що не все він, селянський син, знав з їхнього життя.

Відкривалось багато нового, зовсім невідомого. І це життя не здавалось уже таким безнадійно безпросвітнім. Він тепер ясніше бачив причини селянської недолі і

темряви, а головне, йому почало відкриватись те, що було здорового в натурі і житті селян. І чим частіше це приходило йому на думку, тим веселішим і бадьорішим робився він, тим дужче йому хотілось вийти живою частиною в організм села.

Де далі Юрко все більш і більш зацікавлювався хазяйством.

Іван Антонович вів його не погано, але по простому, по стародавньому.

Знаряддя було просте, дешеве, зате і земля оброблялась не дуже гарно. Скот пасся на толоці і через це вона до Івана не оралась. Сіяних трав не було, бо дорого коштувало насіння, та коли-б їх сіяти, то пішло-б менше землі під хліб. Гній увесь ішов на тютюн, якого оброблялось дуже багато. Правда, не завше на його бував урожай, часто і ціна стояла дуже мала, так зате гроші за його враз давались і як раз тоді, коли треба було розплачуватись з робітниками. Земля таким чином давала далеко менше, ніж могла-б дати. Це здавалось Юркові не тільки втратним для його, а шкодливим і для селян. Коли-б земля його оброблялась краще, то й вони чому-небудь навчились-би, і у них би запевне родився кращий, ніж тепер, хліб. Через це Юрко частенько їздив в сусідні економії, приглядався, як там ведеться хазяйство, розпитував управителів, і, крім того, рішив сісти за книжки по сільському хазяйству.

Незабаром в хазяйстві з'явилися де-які зміни. Було куплено кращі плуги, залізні борони, букери. Виписав Юрко і рядову сіялку... Іван Антонович був цим дуже незадоволений, бачив у цьому всьому тільки втрату грошей та примхи Юрка, що, на його думку, нічого не розумів в хазяйстві. А надто багато було цих перекорів, коли Юрко сказав йому, що треба яко мога раніш виорати то-

локу. Іван Антонович не згожувався з цим, доводив, що це тільки пошкодить хлібові, бо он той і отой уже робили таку спробу і нічого з цього не вийшло. Але Юрко настояв на своєму: толока була виорана до Івана. Становище робітників теж було поліпшене: їм давались тепер кращі харчі, в жаркі дні після обід давалось більше спочинку і, крім того, вирішено було поширити для їх хату, або, коли буде змога, збудувать нову... Так ступінь за ступнем Юрко втягувався в хазяйство. Воно робилось для його живим і цікавим ділом. Коли почалась сівба, він ціліснітькі дні проводив на полі, сам направляв сіялку і стежив за тим, як іде робота. З нетерплячкою ждала його Катерина. Уже у вечері приходив він і, наче про щось дуже цікаве, розказував їй, як гарно виорано ниву, як чепко сіє машина, і якого можна сподіватись урожаю.

А після вечері, коли він лягав спати, перед очима у нього стояла чорна, пухка рілля. Якесь ніжне почуття до неї обгортало його серце, він милувався з неї; чорна виорана нива, здавалось, дихала якоюсь красою, і була для його рідною.

А иноді він закидав оком в будучину. Ввижалась йому нива весною, вкрита темно-зеленою, буйною пшеницею...

Гріє сонце, перепадають дощі, а пашня росте, поспіває..

Шумлять важкі як бичі колоски, похилившись на товстих свидових стеблах...

Ріжні плани приходили на думку Юркові.

Спершу вони були вузенькі, а потім росли і росли, — і він повинен був умисне спиняти свою уяву... І все це так захоплювало його, що він иноді довго балакав

про свої хазяйські заміри з Катериною і не помічав, що вони мало цікавлять її.

Перед Пречистою, як рубали тютюн, Юрко і Катерина пішли подивитись на роботу. Підмети були у глибокому яру. Іти до їх треба було вузькою стежкою понад болотом. Коли Юрко і Катерина прийшли, то половину тютюну, од гори, було уже вирубано. А нижче ще стояли товсті стебла, з широким темнозеленим листом. Кінчався тютюн, і сажнів через півтори починалось болото, покрите купиною, на якій стирчала жорстока осока. Юрка вразила ця велика одміна між ситим підметом і нікчемним болотом. І прийшла йому в голову думка, якого багато пропадає землі у його, а ще більше у селян. Широким ланом розляглося болото, підходить під самісінькі селянські оселі, що купчаться по яру. І нема з його ніякої користі, тільки викосять на йому де-кілька копиць нікчемної осоки. А зате в осени і весною з його піднімається важкий і вонючий туман. Скільком людям укоротить він віку, а надто дітям. У Юрка з'явилась думка, що треба висушить болото. Тоді замість цього мочару будуть підмети, або розкішні сінокоси. Це буде краща земля, що ніколи не буде боятись посухи...

Після цього Юрко цілий тиждень думав усе, як висушити болото, читав, приглядався. Йому здавалось, що як тільки у його вийде що-небудь путне, селяне, дивлячись на його, не забаряться теж висушити свої мочарі. Юрко радів і думав, що це для його перший крок справжньої громадської праці. Зразу після Семена Юрко взявся до роботи. Він сам зробив нівеліровку місцевости і позначив, де треба копати рови. Іван Антонович сердився і з великою неохотою шукав копачів. Копачі теж дивились на все це, як на якусь чудну витівку, з якої нічого не вийде і потребували за роботу дуже великої

плати. А проте в початку листопаду стали рить кана-
ви. Осінь була суха; канали було зроблено глибокі, так
що через місяць на болоті уже хоч не так то легко, а
все ж таки можна було ходити скотині.

Пізньої осені, коли вже почались невеликі морози,
болото було видобрене вапною і томас-шлаком і виоране.

Зімою Юрко взявся за хімію, а разом з тим робив
спроби з видобренням землі. Скрізь по вікнах стояли
ящики з землею, де росла ріжна пашня та трави. Він
рішив зробити багато перемін в хазяйстві і з нетерпляч-
кою ждав весни. Іноді він брався за пензель: малював
здебільшого ниви, покриті пашнею, хліборобів за плу-
гами, косарів.

Життя Катерини не було таким повним. Їй не зов-
сім зрозумілим здавалось захоплення Юрка хазяйством.
Правда, було приємно бачити його бадьорим, повним
мрій; але ці мрії були чужі для неї; а, головне, іноді
чужим здавався і сам Юрко. Як і перш, всна лічила се-
лян. Тепер уже до неї приходило багато бабів. Вони
уже не відносились до неї з недовір'ям, не взивали
вже її „баришня“ а „пані“, любили побалакати з нею
про своє життя. Між ними і Катериною установились
не пагані, прості відносини. Катерині все більше роби-
лось зрозумілим селянське життя, вона зросталась з
ним... Та всього цього було мало... Ще не повна була
душа, серце чогось вимагало, чомусь нудилось. Іноді
вона сідала рядом з Юрком і розказувала про свою нудь-
гу. Журно лилися її слова, з надією дивились на його
засмучені очі, серце прохало спочуття і поради, а він
сидів і тим часом думав свою звичайну, щоденну думку.
Мов з далекого далеку долітали до його її слова, про
щось неважне, маленьке оповідали вони. Не дослухавши,
Юрко цілував Катерину і розказував їй про те, що він

зробить, коли настане весна. Чим даліше йшла його бачка, тим більше захоплювався він. Очі йому горіли, голос згучав бадьоро, запевнено; а вона сиділа безнадійна, сумна—і думала свою думку... А відкільсь здалеку долітали чужі, незрозумілі слова. Ледве чіпаючи поверхню душі, одно за одним пролітали вони і тут же зчезали.

XXVIII.

Прийшла весна. Вона не принесла Юркові ні травиці, ніжної, зеленої, ні пахучих квіток, ні прозорого, блакитного неба. Зате вона принесла йому тепло... Тільки його одного почував Юрко. Він бачив, як під соняшним промінням мнякне сніг, як його робиться все менше і менше, і як з під снігу починає виглядати чорна вохка земля. З нетерплячкою він ждав, щоб скоріше розстав весь сніг, і можна було починати роботу на полі.

Після Благовіщення земля уже зовсім підсохла. Почалась сівба. Юрко увесь поринув тепер у роботу. Була куплена іще одна сіялка, і ярове посіяли не більше як за тиждень.

Але Юрко більше всього пильнував про підмети. Він рішив, що тютюну сіяць не треба, а натомість завести на підметах, що були у яру, сіяні трави, а на тих, що були на горі—буряки для скоту. Коли він сказав про це Іванові Антоновичу, той не перечив. Тільки безнадійно махнув рукою і сказав: „пропала худоба“.

Справді, в яру на підметах, під горою, де було досить далеко до води, посіяли люцерну, а нижче, по над болотом, клевер і тимофієвку...

В апрілі з'орали на чорний пар толоку, а скот пасся в гаях, де раніше кидали на траву.

А на болоті ще довго було мокро. Тільки в поло-

вині апріля воно трохи підсохло, так що можна було на йому що небудь робити... Посіяно було на йому овес. Незабаром на підметах посіяли і буряки. Головні роботи було викінчено. Юрко з нетерплячкою ждав, що вийде з його спроб. І вийшло не погано. Весна хоч і була, як звичайно, суха, без дощів і з вітрами, та пашня зіходила дружно. Рівними рядочками повитикались з землі ніжні, тоненькі стеблиночки. Спершу ледве помітні, червоноваті,—вони з кожним днем набірались сили, робились розкішними, темно-зеленими. Скоро ниви густо зазеленіли, не було вже видно чорної землі. Люцерна теж хоч і не скоро почала витикатись і соковитими, хоч трохи і рідковатими, стеблами покривати підмети.

Та найроскішніше всього росла пашня на болоті. З вохкої і жирної землі тиснувся вгору молодий овес. Побагато разів ходив Юрко на свої ниви, милуючись з того, що бачив там. Все це було ділом його думки...

Горде почуття ворушилось у Юрка, виникали нові плани, ще ширші і привабливіші.

XXIX.

Хліб уродив добре. А трави вийшли далеко кращі, ніж сподівався сам Юрко. А надто люцерна. Першого-ж року її косили тричі на літо і кожен раз після цього волочили дисковою бороною, щоб вона густіше розсталась. Не вважаючи на те, що уже з кінця мая почали підгодовувати скот кошеною травою, сіна було дуже багато. Овес на болоті, що виріс дуже великий і густий, так що місцями поліг, теж покосили на сіно.

Спроба з болотом була така вдатна, що Юрко рішив висушити все болото, яке було у його, засіять його перший рік овсом, а потім клевером та іншими травами. Разом з тим у його виникла думка значно поширити

в своєму хазяйстві скотарство. Від цього, на його думку, повинне було виграти і хліборобство.

Селяне, йдучи повз висушене болото, частенько зупинялись і здивовані дивились на те, що з нікчемного мочара вийшла дуже добра нива. Юрко знав про це і думав, що вони і у себе зразу-ж почнуть висушувати мочарі і прийдуть прохати у його поради. Але ніхто не приходив і поради не прохав. Тільки іноді, розбалакавшись з Юрком, де-хто з селян висловлював своє здивування з його спроби, як то, мовляв, гарно у його вийшло. Коли-ж Юрко казав, що не пагано було-б і селянам висушити свої мочарі, то вони звичайно ухилялись від розмови і казали, що „подивляться“.

В осени Юркові довелось продавати хліб. Де-кілька разів він їздив на станцію. Тут він побачив, як обдурюють селян, і яку велику втрату несуть вони через це, продаючи свій хліб. Вразила Юрка і та безпомічність, яку він помічав між селянами, коли їм доводилось вести справу з крамарями. Крамарі поводитись з ними грубо—наче з милости купували у їх хліб, а вони чухали потилиці, сором'язливо переступали з ноги на ногу. Знаходились і такі, що сами поводитись з крамарями занадто грубо, без діла лаялись, але і в цьому почувалось теж безсилля.

Причину всього цього Юрко бачив в темряві і в роз'єднанні. Коли-б селяне продавали хліб спільно, то ними-б не коверзували і вони мали-б від хліба далеко більший зиск. Так родилась у Юрка думка про кооперацію. Чим далше, тим більше вона захоплювала його. Він добре ознайомивсь з літературою що до кооперації і рішив заснувати кооперативні спілки в своєму селі. Широкі і привабливі картини проходили перед його уявою.

Він уже бачив, як з'єдналось село в одну велику кооперацію. Як один хазяїн, воно продає в великих портах свою пашню, відсилає в великі міста масло, якого тепер добувається багато, бо усі мочарі висушено і на їх росте розкішна трава. Єсть у селі свої крамниці, де селяне за дешеву ціну купують собі все, що потрібне для їхнього життя. Уже в селі не побачиш обідраних хат з чорною покрівлею, а між зеленами садками скрізь виглядають тепер білі, чепурні і просторі хати. Здоровіші тепер стали селяне, менше тепер їх хворіє, не мре що году такого багато і малих, і старих. Єсть у селі і де-кілька шкіл, які вистроєно на ті гроші, що дають крамниці; єсть лікарня, бібліотека.

Іноді Юрко весь поринав у ці мрії і був такий щасливий, а іноді умисне зупиняв себе думкою, що до такого раю ще дуже далеко, що було-б гарно, коли-б хоч невелика частина з його мрій стала дійсністю.

Почав Юрко з найлегчого—з потребительської крамниці. Справді, заснувати її було не трудно. Селяне сами добре знали, що крамарі їх обдирають, і через це треба було тільки Юркові коло церкви побалакати з селянами про крамницю, як через тиждень вони прийшли до нього за порадю, як повести справу. Незабаром було одержано дозвіл, набралось чимало членів—і крамницю було відкрито. Спершу справа пішла дуже добре. Як не дбали крамарі, щоб пошкодити їй, як не збавляли у себе ціну на крам, які брехні не розпускали і про Юрка, і про крамницю, все таки у неї сунуло багато покупців і всі були задоволені і ціною, і крамом. Юрко був обраний за голову. Він сам з селянами їздив у місто купувати крам. Де-що купувалось з перших рук, на фабриках.

Трохи не задовольняло Юрка те, що в спілку запи-

сались тільки багатші селяне. Не їх переважно мав на оці Юрко. Та він думав, що трохи згодом почнуть вступати в спілку і бідніші. Але ця сподіванка не справдилась. Зате де-далі почало виникать те, чого спершу зовсім не сподівався Юрко. Прикащик став потроху красти, а, головне, члени поставили своїм завданням, щоб крамниця давала їм якомога більші прибутки. Через це на зібраннях вони настоювали на тім, щоб крам купувався гірший, а ціна на йому ставилась більша; вимагали й того, щоб кожні пів року видавались їм проценти. Юрко гаряче повставав проти цього. Але про його стали розпускати погану славу, ніби він обдурив селян, хоче скористуватись їхніми грішми. А далі члени почали брати назад свої гроші. Спершу взяло чоловіка з два, а потім все більше і більше. Юрко побачив, що коли він буде головою, то незабаром більшість візьме свої гроші і крамниці не стане. Він відмовився від головування. Гроші на якийсь час перестали брати, але справа з крамницею пішла далеко гірш, ніж спочатку.

Більше і більше став тепер думать Юрко про те, щоб заснувать молочарську спілку. Це здавалось йому користнішим, ніж крамниця, бо в цій спілці, на його думку, братимуть участь не тільки багатші селяне, але і люди середнього достатку. Але, перш ніж заснувать її, треба подбати про те, щоб у селян було доволі паші для скоту... Ще більше, ніж коли, Юрко думав тепер про те, як спонукать селян, щоб вони висушили свої мочарі і засіяли їх травами. Ще з більшою нетерплячкою він ждав весни, а тим часом робив спроби з травами. І тепер всі вікна в його будинкові було заставлено ящиками з рослинами, і тепер він до ночі просижував за книжками. В спробах Юрка уже більше було знання і досвіду...

XXX.

Знову прийшла весна. Знову вона не принесла Юркові ні прозорого повітря, ні чарівних барв,—а тільки саме тепло, яке зганяло сніг і викликало до життя пашні і трави. Ця весна була ще краща, ніж торішня. Озима пшениця, посіяна на чорному парі, була така роскішна, що вже в початку апріля густо закрила собою землю. А трави були дивовижні.

Як тільки стало можна орати на болоті, Юрко звелів його добре вигноїти і засіять мішанкою з лучних трав. В книжках він читав поради висівать трави разом з овсом, але рішив, що краще буде, коли посіяти їх без вівса.

Спробу було зроблено дуже вдатно. Вохка і жирна земля, роспушена торік пашнею і не засмічена бур'яном, прихильно привітала у себе насіння, і воно дало швидко дуже гарний зріст.

Але зо всього цього не вийшло того, чого сподівався і хотів Юрко. Його спроби не лишились невідомими в окрузі. До його часто приїздили пани, а ще частіше їх управителі. Вони дивились на болото, дивувались з росту трави і просили поради у Юрка, щоб завести це саме у себе. Але марно ждав він цього од селян. Ніхто не йшов до нього, ніхто не прохав у нього аж ніякої поради. Він довго ждав і рішив, що коли вони не йдуть, то він сам піде до їх...

XXXI.

В осени, як помолотили пашню, було звезено на тік сіно.

Одного разу, у неділю, Юрко ходив між великими стогами, милуючись з їх, коли до нього прийшов русявий, високий селянин Іван Семешко. Він був розумний, трохи

хитруватий чоловік і дуже любив побалакати. Йому треба було ваять у Юрка гроші за роботу, та він, по своєму звичаєві, почав не з цього.

— Еге, пане, і якого багато у вас сіна цей рік... І куди ви його подінете?

— Аби було, а куди подіти про це я не турбуюсь.

— Що правда, то правда... Або, як той казав, найде голого сорочка. Що-ж, худобу будете годувати... а прийде весна, з нашого-ж таки брата грошики будете колупати.

— Ні, трохи не вгадав, продавать сіна я не думаю... Оце у осени на ярмарці думаю купити чимало скоту. Буду масло збувати. Це ще вигідніше, ніж хліборобство. І гроші за масло будуть, та й гній у хазяйстві зостанеться, земля краще родитиме.

— Та я вам скажу, що панам усе вигодно. Не те, що нашому братові. Куди не кинь, то-й клин. От хоч і мені. За копицю заробив возів зо два, та з мочару привіз копиць дві осоки. От вам і все. А скотина-ж таки і в мене є. Прийде зима,—чим її годувати?.. А туди у великий піст хоч покуркуй... Доведеться мабуть покрівлі відвічати.

— А чому-ж вам не зробити так, як я? Висушили-б своє болото, засіяли-б його травою, от і була-б у вас паша для скоту, було-б масло і молоко.

— Так то так... та не з нашим писком все це робить. Тут і хлібові ради не даси, не те, щоб висушувать мочарі, та сіяти трави..

Сказав він це так, що Юркові зразу стало зрозумілим, що скільки б він не балакав про мочарі, нічого з цього не вийде. А головне йому здалося, що Семешко висловив не свою тільки думку, а думку всього села. І таким самотнім почув себе Юрко.

Густою хмарою пропливла думка, що марно пропали три роки праці. Він не став більш балакати з Степаном, спитав, чого той прийшов, і, віддавши йому гроші, без мети пішов у другий кінець току.

Високі стоги сіна стояли тісними, темно-сірими рядами. Важке, непрозоре, осіннє повітря вохкою масою обгортало їх, і робило невиразними їх обриси. Чужими, нецікавими здавались вони, і не було в їх ніякого розумного змісту.

Узько і тісно було на току. Стоги закривали все навкруги. Ще недавно вони були живими, багато думок і мрій було сполучено з ними, а тепер Юркові серед цих сірих, тісних рядів було тоскно і ніби соромно. Він запевняв себе, що це лехкодухість або втома, з якими треба боротись, і рішив ще з більшою упертістю вести своє діло.

XXXII.

У свято на цвинтарі Юрко довго балакав з селянами про молочарську спілку. Його слухали здебільшого мовчки, відповідали дуже мало і якось неохоче. Юрко балакав і бачив, що нічого не виходе з його балачки: одні слухали і наче не розуміли, другі тільки з чемности стояли коло його і з нетерплячкою ждали, коли він скінчить свої теревені, а у третіх Юркові почувалось велике недовірря до нього, наче він для своєї користі хотів обдурити селян. І знову він почув старе, таке знайоме йому: — панам усе можна, а куди вже нам, мужикам. Хоч-би хліба придбати, щоб з голоду не пухнути.

Ображений, мов побитий, пішов Юрко додому. З того часу нудним і нецікавим зробилось для його хазяйство. Здавалось, воно повинно було зупинитись в своєму

розвиткові, або зовсім розпастися. Але цього не сталося. Хазяйство, як перш, ішло своєю ходою, ширилось і розвивалось... Думка Юрка зробилась живою частиною душі у других людей. Іван Антонович тепер зовсім перемінився. Він вірив кожному слову Юрка і з такою ж упертістю, як колись не згожувався з ним, тепер доводив до кінця його хазяйські заміри. А ще вірнішого виконавця своїх думок Юрко знайшов у другому прикащикові, молодому парубкові Василеві, якого на поміч Івану Антоновичу взяв із волости. Цьому не треба було показувати кожну дрібницю. Він увесь увійшов у хазяйство, органічно був пройнятий його напрямком і без чужих вказівок знав, куди його треба вести і що для нього треба робити.

В осени, перед ярмарком, прикащики сами нагадали Юркові, що треба купувати скот. А коли він одмовився їхати, вони сами поїхали і купили. Незабаром після цього Василь сам з'їздив у велике місто і умовився з крамарями, щоб продавати молоко і масло... Справа пішла дуже добре, і від хазяйства можна було ждати великих прибутків. Навіть робітники і ті здебільшого зрозуміли те нове, що заводилось в економії і уже пристосувались до нього.

Сам Юрко менше брав участі в хазяйстві, ніж раніш, а все-ж таки працював на нього не мало. Щодня приходили до нього прикащики, сповіщали про те, що робиться в економії, прохали наказу і поради; приїздили крамарі або управителі з сусідніх маєтків. І Юрко вислухував всіх, давав вказівки та поради, приймав гроші, продивлявся рахунки. Все це робилось наче само собою. Виходило, що не він править хазяйством, а хазяйство ним; що він уже підневільний йому. Воно здавалось живою машиною, для якої працювали люди.

Якимсь чудним, подвійним стало тепер життя Юрка. І все було у нього подвійне: думки і почуття. Одна частина його вела хазяйські справи, працювала, давала поради, а друга дивилась і думала, що все це не те, чого треба, що все це не справжнє. Одна частина ніби жила, а друга з нудьгою помічала, що це не життя, а тільки символ його. Не справжніми, а якимись символами здавались і праця, і думка, і почуття. Не було в їх тієї яскравости, сили, як у справжнього життя,—вони були ніби чужими, а проте все тут було так просто і ясно. Простим, цілком зрозумілим здавалось не тільки зучаснє, але й те, що буде. Зовсім алгебраїчна формула з де-кількома скобками. І можна було наперед бачити, як одна по одній будуть розкриватися ці скобки. Одержуючи що місяця чимало грошей, бачучи, якого багато гною вивозиться з двору на його ниви, помічаючи, як вірно пильнують його прикащики, Юрко не сумнівався в тім, що його капитал буде рости і рости. Скобки сами собою розкриються, і, після знака рівности, замість ікса буде поставлено—великий буржуй. Іноді Юрко почував, як він де-далі все більше і більше стає рабом свого хазяйства. Він знав, що не знайде щастя і краси в багатстві, але в йому була якась сила, якась омана, що вабила до себе. А як коли його охоплювала така жага знову жити справжнім, повним життям, що все тріпоче, світить всіми барвами творчости і натхнення. Це було тільки дуже рідко. Взагалі—тоскно, одноманітно, один по одному йшли сірі дні. Юркові здавалось, що так повинні йти дні повії.

XXXIII.

В кінці априля, тоді, як білими квітками покрився сад, Катерина зовсім несподівано для себе помітила, що

вона буде матір'ю. Це було в саду. Катерина сиділа на ослоні. Було чогось так тоскно, нудно, і власне тіло здавалось важким, ніби чужим; безвладно обвисали руки, не хотілось рухатися. Вона приневолила себе, вийшла в сад, думала хоч тут розжене свою тугу. Марно: туга немов ще побільшала. Катерина дивилась на пухнаті білі квітки, на зелені блискучі молоді листочки, умисно примушувала себе проїнятися радістю весняної природи. Та замість того до неї приходили образливі думки, важкі і невеселі почуття. Згадувалось, як вона приїхала сюди. Це було наче давно-давно, років 10—15 тому. Тоді було чогось так радісно. Але незрозумілою була тепер давня радість... І думка про неї неясним, невиразним спогадом пропливла в свідомості і зразу зчезла. За нею зразу-ж пройшли ясні, визначні і образливі думки про те, що марно пройшли тут для неї роки молодого життя, що вона тепер самотня... Юрко здавався їй чужим. Пригадувались поодинокі менти з їхніх відносин, його байдужість, холодність до неї... І в тому, що вона живе з ним, почувалась їй велика образа... Але Катерина щось тут згадала, помітила у себе де-які перемини— і блискавкою у неї виникла думка, що вона вже мати.

І відразу кудись зчезли думки про самотність, про образи. Разом вся істота стала повною. Наче щось велике, радісне ввійшло в душу, несподівано відкільсь упало в неї... і всі почуття, всі думки і бажання обступили його, залишивши все останнє. Виразного в тому, що переживала тепер Катерина, було дуже мало. Думки одна за одною тиснулись в душу. Вони йшли не на поверхні її, а десь глибоко-глибоко; але їх було такого багато і так швидко вони проходили, що здавались неясними... Почувалось тільки, як невимовним щастям наповняється душа; як шириться істота; як вся вона ніби

росте, піднімається в гору на таку височінь, що крутиться від великої радості голова...

Коли Катерина згадала тепер Юрка, то він уже здався їй рідним і близьким; тільки те, що було у неї коло серця,—тільки воно здавалось ближчим. Їй хотілось як найскоріше сказати про все це Юркові. Катерина з нетерплячкою ждала його; а коли він прийшов, повела його в сад і тут сказала про те, чим повна була душа її.

Ця звістка зразу не дала Юркові дуже великої радості.

Перша думка була не про ту істоту, що повинна була з'явитись на світ, а про Катерину. Було чомусь ніби жаль її. Хотілось приголубити її; хотілось все зробити, щоб вона була спокійна і щаслива. Думка про нову істоту з'явилась зовсім виразно вже потім. Але вона де-далі росла і росла, наповняючи собою душу Юрка.

Там уже не було так порожньо, як раніш. Приходили нові, живі думки, радісні надії. Разом з тим виникали і нові питання, і їх трудно було розв'язати...

Що дня привозились з сінокосів великі гарби трави, вертався у вечері з пастівня скот, робітники в цінковій посуді носили молоко; селяне, проходячи, з шанобою, в якій був страх перед чужою і ворожою силою, скидали перед Юрком шапки... Він дивився на все це і думав, що той новий буде таким-же самотнім, як і він сам, що і його життя буде таким же порожнім, відірваним від народнього ґрунту.

XXXIV.

Після Петра у Юрка жали пшеницю. Він сам був на полі. Стежити за тим, як іде робота, уже стало для

нього звичкою. Зоставатись дома тоді, як косять сіно, або убірають хліб, було для його важко: він нудьгував, наче йому чогось бракувало.

Жали уже другий день. По всіх чотирьох краях широкого лану стояли уже копи. Довгими стайками вони тяглися через усю ниву. Снопи були великі, копи складались аби як і, здавалось, от-от розваляться. Там, де прошли жачки, стояла густа-прегуста стерня. Стебла були дебели, і між ними не було видно ні травини.

Там, де пшениця вилягла, стерня була нерівна, ніби покублена, темно-жовта, нечиста на колір.

Робота була в роспалі. Кругом чотирікутника, де ще стояла висока, роскішна пшениця, одна за одною їздили чотири жачки. Торохтіли, аж в ухах лящало, ножі, швидко, наче одно одного доганяючи, махали крила з граблями: раз, два, три, чотири — і велика купа пшениці зсовувалась з платформи.

Дівчата, хапаючись, бігли до куп, швидко в'язали їх, і, аби як обсмикнувши снопи, поспішали далі. Як раз на розі лану, де стояв Юрко, погонич не вправив коней, і жачка зробила чималий огріх.

— Ех, ти, роззява! — крикнув на погонича Юрко: — куди ти дивишся? Коней не вправиш...

Жачка заторохтіла далі, а Юрко постояв трохи і, ще збентежений, пішов вздовж ниви. Ішов він без всякої мети, аби походити... Зупинився коло снопів, відірвав де-кілька колосків, вимняв на руці, і подивився на буйні зерна, пересипаючи і важучи їх на долоні.

— Не менш, як двісті пудів з десятини — подумав він, кинув зерна на землю і пішов далі. В думці майнули ряди чисел... сотні, тисячі. Вони прийшли сами собою і довго ще залишались в думці. Юрко обраховував прибутки. Не мало їх буде цього року... А на душі було

нудно, порожньо, панувала така буденщина. Чогось згадався погонич, що зробив огріх, і стало дуже неприємно, соромно. Юрко аж почервонів. Він силкувався прогнати цю думку, і тут же думав про те, що він самотній; що він не пан власного життя,—нудного, безглузлого життя.

Зовсім непомітно для себе Юрко прийшов до межі, за якою починалась уже селянська земля. Прямо перед себе він побачив чоловіка і жінку, які убірали жито. Обое були ще молоді. Він, високий, широкоплечий і трохи сутулий, легко махав косою і клав за собою рівний рядок високого, ясно-жовтого жита, а вона на другому, перш накошеному рядку, в'язала. Вся вона була якась чепурна; спідниця у неї спереду була підтикана і під нею біліла чиста сорочка; новенька хустина закривала від сонця голову; молоде лице її було червоне і дихало здоров'ям. У холодку, коло кіп, раніш накладених, було повішено колицку, накриту зверху рядном.

Подихав легенький вітрець і трохи зменшував спеку. Якась краса почувалась Юркові у цій важкій праці молодого подружжя, в рівненьких рядочках пашні, у чепурненьких копах. Він подумав про Катерину і свою дитину, що мусіла скоро народитися. Так саме вони убірали-б з нею жито, і не було-б у його в душі ніяких сумнівів. У холодку, під копами, лежала-б у колиці їхня дитина.

— Сантіментальність! — сказав собі на це Юрко—і підійшов ближче до селян.

— Здорові були... Боже поможи — привітався він.

— Здорові були, пане — з ніяковістю, наче незадоволений тим, що прийшов Юрко, відповів селянин.

— Жито убираєте? — аби що небудь сказати, спитав Юрко.

— Еге-ж, жито.

— Трохи ріденьке.

— Еге ж, ріденьке... Не таке, як у вас.

Між Юрком і селянином, здавалось, нічого не було спільного. Треба було придумувати, щоб його ще сказати.

Юрко постояв трохи і скававши:—прощавайте,— пішов назад. Він почував, що через його розвіялось те гарне і радісне, що було у роботі подружжя, і лишилась тільки її неприємна вага. Досада пробіралась до нього в душу, де була вже тупа нудьга і незадоволення. То збільшуючись, то затихаючи, долітало до його торохтіння жачок. Воно тепер дражнило його. Коли він підійшов до робітників, то помітив, що вони при йому почали скоріше робити. Не було ні балачок, ні раготу: мовчки йшла похаплива робота.

Юрко, не зупиняючись коло робітників, пішов до дому. За ним довго ще гналось торохтіння жачок, а в уяві то з'являлось, то зчезало молоде подружжя селян...

Думка залишити маєток і жити простим селянином, яка спершу здалась Юркові сантіментальністю, все частіш і частіш приходила до нього. Він все більш і більш при звичаювався до неї і нарешті уже не сумнівався, що коли-б він справді виконав цю думку, то став-би твердо на народньому ґрунті і не мав би в своїй душі гнітючого сумніву.

Але він уже менш, ніж раніш, вірив в життя, і через це не хотів рішатись на що-небудь нове, добре не подумавши. Не день і не два в свідомості його боролись панство і селянство. І переможцем здебільшого було селянство. Що йому дає теперішнє життя? Робити що-небудь користне для других він не може, бо для селян він уже „пан“, а селянин ніколи не може порозу-

---

мітись з паном. Це було для нього ясно, як день. Правда, він має багатство, вільний від важкої, гнітючої праці, від турботи про шматок хліба. Та що з того? Розірвана тепер на частини і спустошена його душа. А селянство наповнило-б її. Як рівний між рівними, як свій, він працював би з ними і був би їм користний, бо вони-б цілком розуміли його. Він знову знайшов би для себе ґрунт, від якого відірвало його виховання і становище пана. І може знову для його став би рідним великий всесвіт, може душа його знову раділа-б радістю єдиної природи.

Ще одна думка часто впливала в його свідомості: це думка про свою дитину. Що чекає її. Два ріжних шляхи малював собі Юрко.

Його дитина виросте в цьому маєткові. Вона не буде вже „мужицькою“, не знатиме селянської недолі. Що-ж дасть він для неї? Як виховає її, сам маючи розбиту душу, сам живучи брехливим життям?

Чи може виховують її чужі люди у школах, в цих казенних будинках, де убивають особистість людини і, замість неї, утворюють казенну душу,—слабу, безвладу, без живого розуму і почуття.

Ні, краще буде, коли він сам буде жити, як каже йому розум, коли його душа буде гармонійною. Тільки тоді його дитина може бути чесною, сильною і щасливою.

Так ступінь за ступнем у його складалось рішення почати нове життя. Але він не знав, чи згодиться на це Катерина, і довго вагався, поки сказав їй про свою думку. Даремно він вагався. Катерина переживала те, що і він. Вона не раз уявляла собі, як буде жити її дитина, і обставини самотнього життя серед тисяч бідноти, життя розкішного, без усякої користі для других—

лякали її. З перших же слів вона зрозуміла його. Балачка була не довга. І так стало легко обом. Наче рішили скинути з себе велику вагу, яку Бог зна для чого несли до цього часу. Знову відкрились широкі обрії нового життя. Знову прокидались творчі сили і повною робилась душа.

XXXV.

В осени Юрко передав маєток земству з тим, щоб воно відкрило і содержувало в його селі ремесничу школу, а сам в другому повіті купив собі селянську оселю і де-кілька десятин землі. Простими селянами приїхали туди Юрко і Катерина. Хата, де вони оселились, була чепурненька і ще нова. Вона стояла у яру, на самому кінці села. Чималий город і сінокіс на мочарі належали до оселі. Спочатку, як це і завше буває, сусіди неприязно дивились на „чужинця“. Цікаві жінки забігали частенько подивитися на нових осельників. Ласкава і балакуча Катерина вабила їх до себе, але мовчазний і похмурий Юрко прийшовся не до вподоби. Він це добре знав, а проте був певен, що йому легко буде зійтись з селянами. Спокійно і запевнено робив він своє діло. У його й на думці не було жити в злиднях: такі сантіментальні жертви були відворотні для його натури; він хотів тільки жити повним, гармонійним життям, працювати для селян і вкупі з селянами.

Отже першою його думкою було добре улаштувати своє невелике хазяйство, щоб воно давало якомога більший дохід. Це було потрібним не тільки для нього самого, а і для його можливої громадської праці, бо селяне, як він знав, ніколи не поважали тих, хто не вмів добре вести своє хазяйство: таких вони завше вважали за дурнів. Він працював уперто: доглядав за скотом,

---

орав, копав на городі ями для садовини. Іноді робота здавалась дуже важкою, піт заливав йому очі: хотілось все кинути і відпочити. Але він перемагав себе і працював далі. Катерина теж допомагала йому, але він боявся за дитину і не дозволяв їй робити дуже довго і важко.

Як зкінчилась робота на полі і на городі, Юрко взявся за сінокіс. Де було сухо, він добре подрапачував, а де було мокро, рішив висушити і виорати, або скопати. Дивувались сусіди, як копав він канави. А скільки було сміху, як він почав орати мочар. Юрка називали божевільним і довго скрізь по селу з реготом розказували про його витівки. А проте він почасти виорав, почасти скопав свій мочар, і був запевнений, що на той рік селяне вже не будуть сміятись з його.

Самотні, але повні надій, прожили Юрко і Катерина зиму. У січні у їх родилась дитина. На хрестинах було чимало сусідів. Посиділи, побалакали і ближчим, ріднішим, зовсім не чужим здалось їм подружжя. Розбалакавшись з Юрком, вони побачили, що він зовсім не дурний чоловік, і їм здавалось незрозумілим, як це йому прийшла думка орати болото...

Як настала весна, Юрко і Катерина жваво взялись до роботи. Весело і дружно працювали вони. Посадили укупі садовину, упорали городину, посіяли пашню. Вони уже звикли до роботи, і втома рідше, ніж у осені, приходила до їх. Але і тепер іноді бували хвилини, коли робота здавалась дуже важкою і своєю одноманітністю наводила на душу якусь байдужість. Тоді зрозумілою робилась інертність селян, їх неохота до всього нового, брак всякого почину. Йому здавалось, що обставини селянського життя, важка праця з малечку по заведених зразках, роблять з селянами те, що робить

з дітьми школа: убиває творчість, все оригінальне в особистості, підганяє їх всіх під одну вузьку мірку.

Однак хвилини байдужості не часто приходили до Юрка, а зрозуміння селянської недолі примушувало його пильніше думати про те, як йому стати користним громадянином.

XXXVI.

В початку червня у Юрка косили траву. Йому допомагали сусіди. Трава була висока і густа, а надто на мочарі, де був посіяний овес та клевер з тимофієвкою. Гострі коси жадно різали густі і соковиті стебла, і позаду косарів залишались товсті рядки зеленої трави. Косарі дивувались з неї, і в кожного з їх було на думці, що не поганий хазяїн Юрко, що даремно з його сміялись в осені: у його можна де чого і навчитись. З того часу багато селян, зустрівшись з ним, починало розмову про хазяйство.

Юрко бачив, з якою вірою відносились всі до того, що він казав і як легко йому буде допомогать селянам в їхній недолі, давати їм поради, засновувать спілки.

Скоро Юрко і Катерина зовсім зжились з селянами, стали для їх необхідними і справді користними. Юрко давав їм поради що до хазяйства, балакав з ними про селянське становище, Катерина гоїла їхні хвороби. Працювали обое легко і радісно. Іноді ж у неділю або в свято Юрко виходив на вулицю з книжкою. Під тинном, у холодку, збиралось кругом його багато сусідів і слухали, як він читав їм Шевченка або Квітку-Основ'яненка. Всі слухали дуже уважно і були дуже вдячні Юркові. І коли він вертався з вулиці до дому, у його було почуття задоволення: він знав, що не марно пройшов у його день.

XXXVII.

Стояла велика спека, як убірали жито. Піт лився з Юрка. Червоним, аж темним зробилось лице у Катерини... А проте бадьоро і сильно махав він косою і клав після себе рівні рядки пашні,—бадьоро і швидко вона згрібала зрізані стебла до купи і в'язала їх у снопи. Працювали вони не одні: усе поле захрясло людьми. І веселою між ними здавалась робота. Іноді Катерина ходила до своєї дитини, що лежала під копами, милувалася з її здорового вигляду і знову в'язала.

Ще до захід сонця упорали вони жито, зносили снопи і склали їх у копи. Юрко запряг коняку. Положили з пів копи снопів і поїхали... Кругом їх розлягались безкраї ниви, довгі рядки кіп стояли на них: скрізь працювали селяне.

По шляху пастухи гнали до дому скотину. Сонце уже сідало. Якось лагідно, приязно світило воно на землю. Катерина поглянула на дитину, що спала у неї на руках, поглянула на Юрка,—і їй стало так весело, так спокійно-щасливо і широко на душі. Вона почувала велику красу цього безмежного простору і лагідного вечірнього сонця; почувала щастя від праці на людях, від єднання з ними.

Катерина пригорнулася до Юрка гарячим, напруженим від роботи тілом і заглянула йому в вічі:—Юрику,—сказала вона. Він мовчки міцно обняв її і потім подивився на дитину. Обоє були безмежно щасливі...

Коняка звернула з шляху і тихою ходою пішла по узенькій дорозі, що вилась між нивами. Трохи поужчав простір. Недалеко було видно ліс. Над яром, між деревом, сіріли хати. Сонце уже зайшло. Спеки наче й не було. Миром, спокоем дихало все навкруги. З щасливою,

---

лагідною усмішкою природа збиралась на спочинок. Мир і лагідний спокій панував і в душах подружжя.

Тихо коливається віз, потроху скриплять колеса. На снопах спочиває стомлене тіло. Вечірнє повітря приємною прохолодою обгортає його. В душу, відкриту і вільну, широко вливається спокій природи. Лагідні образи тихо один за одним проходять в душі. Ні боротьби, ні ясних бажань. Десь глибоко, у самому серці, на струнах його, щось грає пісню, щасливу і вільну. То грає природа. То радісна пісня великого всесвіту...

Високі тополі непроглядною стіною закрили від очей усе навкруги. Стало темно, як у ночі. Потьмарилось трохи і в душах подружжя: їхали повз панську багату оселю. Жіночий голос, чистий і ніжний, співав слова з відомого романсу:

„Бѣлой акаціи вѣтви душистыя
Мнѣ не забыть, не забыть никогда.“

Спомини минулого родились у Юрка. В уяві пронесли легкі, прозорі тканини, тонкий стан, руки білі і ніжні. Якась краса, поезія здавалась у цьому житті, вільному від праці і турбот. Може він не зумів тільки знайти цієї поезії? Але це було тільки на одну мить. Він згадав те, що пережив де-кілька хвилин тому, порівняв його до того життя, яким жили у панській оселі, уявив собі лиця нудні або не розумні, рухи безвладі, уявив самотність і узкість цього життя, — і твердо, як переможець, сказав собі: — брехлива краса. — І йому жагуче захотілось працювати, поки сили вистарчить, укупі з своєю дружиною, що держала на руках його дитину, йому захотілось ще міцніше з'єднатись з масою сірих людей, дітей праці і землі, жити з ними одним життям, брати у них те, що вони дають, і давати їм те, що єсть кращого у себе.

XXXVIII.

На Маковія, ранком, коли Катерина ще тупцялась коло печі, Юрко пішов на гору і, гуляючи, зайшов на свою ниву. Густа, трохи збита стерня стирчала на ній. На сусідніх нивах були з-де-рідка ще не звезені копи. Якимись сиротами, забутими, покинутими, стояли вони. Але нива, що лежала поруч з Юрковою, була уже виорана. Молодець, подумав Юрко про сусіду, який часто вів з Юрком розмови про хазяйство і тепер поспішився виорати на зяб...—Треба завтра і собі орати. Тихою ходою, шелестючи ногами по сухій стерні, пішов Юрко туди, де чорніла земля. Ще не дійшовши до краю своєї ниви, він помітив щось непевне, що зразу немов стукнуло йому в голову і стиснуло серце. З'ораний обніжок! Швидко, наче доганяючи кого, Юрко поспішив до ріллі... Через усю його ниву, рядом з пухкою чорною землею, тяглася довга пластина. Місцями вона рівною стьожкою міцно прилягала до землі, місцями була розірвана і гострими шматками упала на стерню, а місцями настовбурчувалась,—густий пожовклий пірій було видно зі споду. Обурення, якого давно вже не знав Юрко, відразу наповнило його. Напруженими, гнівними очима він дивився на з'ораний обніжок і переживав таке почуття, наче цей обніжок був частиною його істоти. Спершу у його не було ніякої виразної думки. Вони приходили одна за одною, заливали кров'ю серце і щезали. Потім він рішив іти до сусіди, сказати йому, який він нечесний, і примусить, щоб він зразу-ж від'орав обніжок. Так думав Юрко і швидко йшов вповдовж ниви нічого не бачучи перед себе, окрім свого сусіди і з'ораної смужки землі. Коли він дійшов до яру, обніжок і сусіда якось счезли на мить—і він побачив перед себе селянські хати, оселі з городами і вишеньками. Хати бідні, ма-

---

лі хліви — чорні, з продраними лісами. Між оселями тяглися низенькі тини, а вище, де вони кінчалися, ішли обніжки. Все підгірря було поділене на смуги: вгорі пашня, внизу городи і будівля. Поглянув Юрко на ці смуги, згадав з'ораний обніжок—і раптом його вразила думка, якого багато ненависти, недовірря і вороженечі сполучено з цими смужками землі, що узенькими зеленими стьожками тяглися вздовж гори. Сором, ох, як сором стало Юркові. Чи для того-ж він усе кинув, щоб гризтись і обурюватись за обніжок? І, згадуючи своє обурення, він здивований думав про те, як міцно ще в йому сидять ті почуття, які викохав цей жорстокий устрій, що поділив усе обніжками і убив радість великого, спільного життя.

— Треба стежити за собою, добре стежити,—сказав сам собі Юрко, і пішов додому. Там він застав бабів, що прийшли до Катерини за порадою. На присьбі сиділа Катерина і весело розмовляла з ними. Миром, радістю повіяло в душу Юрка.—Тут немає обніжків,—подумав він, і йому самому стало радісно...

У полудень під двором Юрка зібралась музика. Він вийшов на вулицю. Там було уже чимало селян, був і сусіда, що з'орав у Юрка обніжок.—Там ви трохи в'оралися в мою ниву,—сказав йому Юрко спокійно і зовсім без гніву. Сусіда почервонів.

— Та я вже й сам бачив—відповів він, послав неуків... Казав нарошне, глядіть же, не в'оріться в чуже... А вони он бач як не в'орались... Завтра я небезпремінно од'орю. Ви вже за це не турбуйтеся.

Юрко сів на колоду і через хвилину уже весело бадакав з сусідою... Незабаром вийшла з дитиною на руках і Катерина... Дуже прихильно зустріли її жінки і дали їй на колоді місце, щоб сісти...

Весело грала музика. Молодь танцювала, жінки й чоловіки розмовляли, сміялись; недалеко, по дорозі, граючись, бігали і реготали діти. Ласкаво світило з неба лагідне сонце... Тепер забулись сварки, ворожнеча; забулись тепер усякі межі.

Раділа природа, раділи її діти, спочиваючи після важкої праці.

Лагідний, радісний сміх тремтів, переливався в тихому повітрі літнього дня, в зелених листочках вітистих верб. Юрко почував, як ця радість блискучими, дрібними хвилями входила в його душу. Йому так жагуче хотілось жити і працювати; він так непохітно вірив, що люди колись умітимуть брати щастя, що дає їм природа.

Кінець 1-ої частини.

1910—1912 р.

Помилки.

Стор.	Ряд.	Надруковано.	Треба читати.
23,	1 зн.	не знає	не знає цього
24,	1	що	бо він
40,	15	потому	помалу
68,	4	багатим	обмежити
84,	3	прохлагою	прохолодою
113,	14	убрання	убрання,
156,	15 зн.	висок	високі
161,	16 зн.	напруга	напруге
161,	11	світлого	світового
170,	3	„бурі, натиска“.	„бурі і натиска“.

